

ERDÉLYI TÁRSADALOM

Társadalomtudományi szakfolyóirat

16. évfolyam, 2. szám

Kolozsvár

2018

ERDÉLYI TÁRSADALOM

Társadalomtudományi szakfolyóirat

16. évfolyam, 2. szám

Kolozsvár
2018

Erdélyi Társadalom

A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Szociológia és Szociális Munka Intézet
és a Max Weber Társadalomkutatásért Alapítvány lektorált folyóirata.
Megjelenik évente két alkalommal.

Alapítók: Horváth István, Magyarai Tivadar, Péter László, Veres Valér

Főszerkesztő: Veres Valér

Lapszámfelelős szerkesztők: Geambaşu Réka, Lajos Veronika

Szerkesztőbizottság

Benedek József, Berszán Lídia, Csata Zsombor, Geambaşu Réka, Horváth István,
Kiss Dénes, Magyarai Tivadar, Pásztor Gyöngyi, Péter László

Szerkesztőtanács

Bárdi Nándor, Csepeli György, Kuczi Tibor, Ladányi János, Lengyel György,
Lőrincz D. József, Mezei Elemér, Pászka Imre, Szabó Béla, Tamás Pál

Olvasószerkesztés, korrektúra: András Zselyke

Honlapfelelős
Dániel Botond

Szerkesztőségi titkár
Bruck Edit

Borítóterv
Módi István-Hunor

DTP
Virág Péter

A szerkesztőség postacíme

Revista „Erdélyi Társadalom”

Str. Dostoievski/Plugarilor nr. 34, RO–400075 Cluj-Napoca/Kolozsvár
Telefon +40 264 599 461, fax: +40 264 430 611. E-mail: et@socasis.ubbcluj.ro

Folyóiratunk a ProQuest, GESIS, DataCite, CEEOL és az Index Copernicus nemzetközi
adatbázisok által jegyzett, a tanulmányok online letölthetők a CEEOL oldaláról.

A tanulmányok beküldésével kapcsolatos információk és a régebbi számok elérhetők
a www.erdelyitarsadalom.ro honlapon.

A kiadványhoz érkezett kéziratok megjelentetéséről két külső szaklektor anonim bírálata
(*double-blind peer review*) alapján a szerkesztőség dönt.

Kiadó: Presa Universitară Clujeană

Nyomda: Incitato

ISSN: 1583–6347

A lap kiadását támogatja:

Tartalom

1. Összpont: Antropológusszemmel Közép- és Kelet-Európáról

ABRUDBÁNYAI MELINDA: „*Bejött egy másik öreg orvos, s azt mondja neki, képzeld el, te, a beteg nem tud románul, én nem tudok magyarul, s mégis beszélgetünk.*”

Krónikus betegek egészségügyi ellátások során tapasztalt nyelvi akadályainak vizsgálata.....	9
SÁNDOR CECÍLIA: Identitás és fogyasztás – a Csíki Sör lokális diskurzusai	27
LATOR ANNA LUCA: Hatalom, etnocídium és nemi erőszak – a délszláv háború boszniai szakasza és az elméletek összecsapása	45
UJHELYI NELLI: „... <i>az nem civil feladat volt!</i> ” A kortárs debreceni önkéntesség empirikus vizsgálata.....	67
KOHUT-FERKI JULIANNA: Empirikus találkozások és sztereotípiák párhuzamos együttélése a Beregdédán élők etnicitásában.....	93
BORBÉLY SÁNDOR: Az egyenlőtlenség politikája az államszocializmus éveiben – jutalmazási technikák a kollektív gazdaságokban	109

2. Maszkulin alakzatok figurációs megközelítésben

HADAS MIKLÓS: A <i>burgerlijk</i> apoteózisa: hegemon férfigbeállítódások a holland aranykorban.....	157
--	-----

3. Szempont – Recenziók

BALATONYI JUDIT: A kulturális reprezentáció politikája – az elismerés roma performanszai.....	181
KOVAI CECÍLIA: Kinek az aktivizmusa? – a romaaktivizmus lehetőségei és kényszerei	187
GEAMBAŞU RÉKA: Antropológiai terepmunka a Szekuritáté árnyékában	193
PETI LEHEL: Etnicitás és lakodalmi kultúra Gyimesben	199
LAJOS VERONIKA: Társadalmi szolidaritás és felelősségvállalás a magyar nemzeti képzetrendszerben	203
KUSTÁN MAGYARI ATTILA: Miért létezik az EU és hol a helye a világban?	209

ET

ÖSSZPONT: ANTROPOLÓGUSSZEMMEL
KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPÁRÓL

1

Abrudbányai Melinda¹

**„Bejött egy másik öreg orvos, s azt mondja neki,
képzeld el, te, a beteg nem tud románul, én nem
tudok magyarul, s mégis beszélgetünk.”**

**Krónikus betegek egészségügyi ellátások során
tapasztalt nyelvi akadályainak vizsgálata²**

Kivonat

Habár az egészségügyi nyelvi jogok kérdései kapcsán nyelvjogi aktivisták, civil értelmiségiek és politikai szereplők összefogásáról, beavatkozással kapcsolatos próbálkozásairól, máskor élénk közvitájáról olvashattunk az erdélyi sajtóban az elmúlt években (lásd például az „olaszteleki lány esetét”, illetve különféle törvénymódosításokat), egyelőre a téma nem kapott jelentős figyelmet a társadalomkutatók részéről. Jelen tanulmány az egészségügyi ellátásokhoz való hozzáférése nyelvi akadályait vizsgálja két magyar többségű kisvárosban (Gyergyószentmiklós és Csíkszereda) és környékükön élő krónikus betegek körében. Azok a helyzetek kerülnek fókuszba, amikor a páciensek kezelésük egy részét állandó lakhelyüktől eltérő, román többségű városban lévő klinikán kapják meg. A 45 krónikus beteg személyllyel készített interjú és azok elemzése során arra kerestem a választ, hogy a célpopuláció körében az ellátások igénybevétele során realizálódnak-e a nyelvi hozzáférési akadályok, és ha igen, akkor milyen formában, illetve milyen megküzdési stratégiákat aktiválnak. A kutatás eredményeiből kiderül, hogy a nyelvi akadályok nem az interjúalanyok teljes betegútja során, hanem annak második szakaszában, a szakellátás területén jelentkeznek, epizódyszerűen. Két orvos- és ellátás-választási mintázathoz kétféle döntési variáns kapcsolódott a nyelvhasználat tekintetében. A megkérdezettek túlnyomó többsége passzív szerepet tölt be a következő ellátás nyelvének megválasztása során. Az interjúalanyok – alig néhány kivétellel – beszámolnak a nyelvi akadályok kapcsán tapasztalt, főként anyagi és lelki megterhelést okozó hátrányokról vagy diszkriminációról, ugyanakkor a megküzdési stratégiák széles tárházáról is.

Kulcsszavak: nyelvi hozzáférési akadály, kétnyelvű egészségügyi kommunikáció, hátrány, diszkrimináció, megküzdési stratégiák

Abstract. “Another Older Doctor Came in and Told Him: You Won’t Believe This, the Patient Does Not Speak Romanian and I Do Not Speak Hungarian, yet We Had a Conversation Anyway.” The Study of Language Barriers Encountered by Chronic Patients During Medical Care

The present study examines the language barriers encountered by chronic patients living in two towns with a majority of Hungarian population (Gheorgheni/Gyergyószentmiklós and Miercurea-Ciuc)

1 A szerző szociológus, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Szociológia Doktori Iskola hallgatója.
E-mail: abrudbanyai.m@gmail.com

2 Jelen munkát a Magyarország Collegium Talentum 2017 programja támogatta.

Csikszereda). The research focused on those situations when these patients were given one part of the care in a city in which the majority of the population is Romanian. The interviews conducted with 45 chronic patients and the data analysis aim to reveal whether the target population encountered any language barriers during their medical attendance and if so, how did they manifest, and respectively what kind of coping strategies did they apply in order to overcome the linguistic barriers. The results show that the language barriers did not affect the entire period of their treatment process, but only in its second phase when they received specific medical attendance. The two medical and healthcare patterns prompted different linguistic approaches. The majority of the interviewees had a passive role in choosing the language of the medical attendance during the second phase of their treatment. They mainly underlined the financial and psychological discrimination and disadvantages caused by language barriers. Furthermore, a wide range of coping strategies were adopted in order to overcome the language obstacle.

Keywords: language barrier, bilingual medical communication, discrimination, coping strategies

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Abrudbányai Melinda (2018). „Bejött egy másik öreg orvos, s azt mondja neki, képzeld el, te, a beteg nem tud románul, én nem tudok magyarul, s mégis beszélgetünk.” Krónikus betegek egészségügyi ellátások során tapasztalt nyelvi akadályainak vizsgálata. *Erdélyi Társadalom*, 16(2), 9–25. <https://doi.org/10.17177/77171.214>

A tanulmány ingyenesen letölthető a CEEOL-ról: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=928> és a GESIS adatbázisából: <http://www.da-ra.de/dara/search?lang=en&mdlang=en>.

ELMÉLET

A 21. századi globális migráció következtében növekvő nyelvi diverzitás, illetve a nemzetenként változó arculatú nyelvi akadályok természete és komplexitása (amely a sajátos kulturális és politikai közegeknek tudható be) jelentős kihívások elé állítja világszerte az egészségügyet (Squires, 2017). Az ellátásokhoz való hozzáférés nyelvi akadályainak (*language barriers in access to health care*) vizsgálata a 90-es években nötte ki magát önálló kutatási területté, azóta szignifikáns kutatások egyértelműsítették, hogy a nyelvi akadályok negatív hatással vannak a hozzáférési esélyekre, a hátránnyal rendelkezők tapasztalataira, elégedettségére, illetve a domináns nyelvet beszélők és a kisebbségek között jelentős hozzáférési egyenlőtlenségeket szülnék (Bowen, 2015).

A nyelvi eltérések két, egymással alá-fölrendelt viszonyban lévő csoport esetében eszközként szolgálhatnak a hatalmon lévő közösség kezében a diszkriminációhoz (Sándor, 1999). A lingvicizmus az egészségügyben a hozzáférés (*access*) szintje mellett, a szolgáltatás igénybevétele (*utilisation*) során, egészen az optimális egészségügyi kimenetel (*health outcome*) eléréséig számos módon okozhat problémát az érintetteknek.

Andersen modelljében az egészségügyi szolgáltatás igénybevételét három tényezőcsoport egymásra hatása befolyásolja: a társadalmi faktorok (normák, technológia), az egészségügyi

szolgáltatások rendszere (szervezetek, források), valamint az egyéni meghatározó tényezők (predisponáló faktorok, a betegség szintje) (Andersen & Newman, 2005). A társadalmi tényezők közé tartozó nyelvhasználat a kezdeti hozzáférés szintjén is eredményezhet elakadásokat, esélyegyenlőtlenségeket, hiszen az ellátások domináns nyelvét nem vagy fennakadásokkal beszélő páciensnek a megfelelő ellátó kiválasztása is problémát okozhat (például háziorvost találni), akárcsak egy időpont egyeztetése vagy az egészségügyi problémával kapcsolatos információk elérése (Bowen, 2015). Hasonlóképpen kisebb arányban jutnak el szűrővizsgálatokra (kiemelten rákszűrésekre), prevenciók tevékenységekre, illetve mentálhigiénés, sürgősségi (Bowen, 2015), rehabilitációs (Chauhan, Baker, Lester, & Edwards, 2010) vagy otthoni gondozás igénybevételéig (Bowen, 2015) az érintettek.

Az igénybevétel során a nyelvi akadályok kizökkent(het)ik az orvost a megszokott rutinjából, számos ponton el kell térnie a már bevált gyakorlatoktól, amelyekkel dolgozik, és ezek a változások fokozott stresszes állapotot eredményezhetnek, ami viszont megnöveli a páciens biztonságának fenyegetettségét és a félrediagnosticsztizálás esélyét (Squires, 2017). A páciens oldaláról nézve pedig sok más mellett bizonytalanná válhat számára a kezeléssel kapcsolatos információk megértése, sérülhetnek az etikai és jogi kritériumok, illetve negatív hatással bír adott esetben ez a körülmény a fájdalom és krónikus betegségek menedzsmentjére is (Bowen, 2015). Asztmás páciensek körében figyelték meg, hogy magasabb volt a hospitalizációs arány azok esetében, akik nem anyanyelvükön vették igénybe a szolgáltatást. Hasonló összefüggést figyeltek meg cukorbetegség körében, akiknél a nyelvtudás szorosan összefüggött a diabéteszről való tudással, a vércukorszint sajátkezü monitorizálásával, valamint a szimptomák kevésbé jó kontrolljával (Bowen, 2015).

A nemzetközi standardok szerint egy kétnyelvű egészségügyi kommunikációs helyzetben a páciensközpontú ellátás elengedhetetlen eleme egy tolmács vagy fordító³ bevonása (Squires, 2017). Az ellátás minőségét (*quality*) és az egyenlőtlenségek (*health disparities*) csökkentését az igénybevétel során a kétnyelvű orvosok és személyzetük, valamint a képzett fordítók⁴ biztosítják leghatékonyabban (Schwei és mtsai, 2017). Romániában nincs intézményesített megoldás kétnyelvű egészségügyi kommunikációs helyzetekre, nem létezik sem egészségügyi fordítói szakma, így szolgáltatás sem, amelyet a páciensek vagy az ellátók igénybe vehetnének. Két lehetségtípus adott: a kétnyelvű orvosok vagy személyzet, illetve az informális fordítók közreműködése, azonban teljesen esetleges, hogy melyik szituációban vagy melyik egészségügyi intézményben mikor, milyen körülmények között elérhetőek ezek, ha elérhetőek.

A kétnyelvű orvos-páciens találkozások fent említett potenciális aktorai mellett meghatározó szerepe van a szabályozásoknak is, amelyek előírják, hogy hogyan kell eljárni ilyen helyzetekben, illetve kit terhel a felelősség a következményekért. Az európai jogalkotásnak egyik hiányossága, hogy nincsenek rögzítve a páciensek egészségügyi fordító igénybevételével kapcsolatos

3 A fordítókat a szakirodalom két szempont szerint osztályozza: képzettek vagy képzetlenek (ad hoc fordítók például a nővérek, családtagok, a kórházban tartózkodó más páciensek stb.), akik személyesen vagy nem személyesen (telefonon vagy videofelvételen keresztül stb.) nyújthatnak segítséget (Karlner, 2017).

4 Egy 2010-es tanulmány szerint kilencszer többször hibáznak a nem képzett, mint a képzett fordítók (Schwei, Rhodes, & Jacobs, 2017).

jogai, ezért minden ország maga határozza meg ezeket. A Romániában érvényben lévő, idevágó szabályozások (46/2003-as számú törvény; a 2017 tavaszán módosított 95/2006-os és a 292/2001-es egészségügyi szolgáltatásokról szóló két törvény; a 215/2001-es számú, úgynevezett 20%-os törvény és a Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai chartája – 13. cikk 2/c) leginkább azt erősítik, hogy a pácienseknek joguk van anyanyelvükön igénybe venni az egészségügyi ellátásokat különböző körülmények között („ha nem beszéli, az állam nyelvét”, ha a településen a magyar lakosság aránya eléri a 20%-ot, stb.). A további pragmatikus megkötelésekről, amelyek ezek gyakorlati kivitelezését segítenék, keveset mondanak.

A *Nyelvi charta* ratifikálásának – habár nem hozott törvénymódosításokat – egyik fontos hozadéka volt, hogy lehetőséget adott az idekapcsolódó nyelvhasználati (oktatási, közigazgatási stb.) kérdések tudományos, politikai és civil tematizációjára (Toró, 2016). Az elmúlt években az egészségügyi (anya)nyelvhasználat kapcsán a sajtóban kiemelt figyelmet kapott az „olaszteleki lány” esete⁵, melynek nyomán nyelvjogi aktivisták, civil értelmiségiek és politikai szereplők beavatkozással kapcsolatos próbálkozásairól, igazságszolgáltatásért vívott csatáinak sikereiről olvashattunk a sajtóban. A 2017-es törvénymódosítást (a 95/2006 és 292/2001-es egészségügyi szolgáltatásokról szóló törvények) is említhetnénk, igaz, a változtatások valódi jelentőségéről megoszlanak a vélemények. Míg a politikai szféra nagy lépésként tartja számon a törvénymódosítást, addig a Jogvédő Csoport az Identitás Szabadságáért (AGFI) képviselői jelzik a kibontakozó közvita keretében, hogy valójában nem a nyelvi jogok bővüléséről van szó, hanem a kisebbségek nyelvét beszélő szakemberek alkalmazása vált kötelezővé. Emellett a korábbi 20%-os etnikai küszöb módosult 5000 fős küszöbre.

A civil és politikai tematizáció terepe leginkább a sajtó volt az egészségügyi nyelvhasználat kapcsán, a probléma egyelőre a társadalomkutatók részéről sem szakmai viták, sem átfogó vizsgálatok formájában nem kapott jelentős figyelmet.

A kétnyelvű egészségügyi kommunikációs helyzetek értelmezésében és vizsgálatában két megközelítésmód rajzolódik ki az általam vizsgált nemzetközi szakirodalomban: az egyik az etnikai, faji különbségek felől közelít (Bird, Conrad, Fremont, & Timmerman, 2010), a másik pedig az univerzális egészségügyi jogokra helyezi a hangsúlyt (Jacobs & Diamond, 2017).

Az egészségügyi ellátásokhoz való hozzáféréskor az igénybevétel során vagy a kimeneteli szakaszban tapasztalt faji, etnikai alapú egyenlőtlenségekkel foglalkozik az SCF-HSD (*The*

5 Az Országos Dávid Ferenc Ifjúsági Egylet XIX. Versmondó- és népdaléneklő versenyének győztesét 2016. február 13-án baleset érte Kolozsváron, melynek következtében több lábujja eltört. Az Olasztelekről (Kovácsna megye) származó 17 éves lányt a gyermekkorház sürgősségi osztályára szállították, ahol Ioan Dobrescu sebész a lány és szüleinek hiányos (román) nyelvtudására hivatkozva az ellátást több ponton is megnehezítette, hátráltatta (nem engedte, hogy informális fordító segítse a lányt és családját, illetve a közöttük folyó kommunikációt, késleltette a pontos diagnózishoz szükséges röntgen elkészítését, az indokoltnál korábban kiutalta a lányt, stb.) Az RMDSZ panaszt tett az ügy kapcsán, az Országos Diszkriminációellenes Tanács 2016. novemberében 2000 lejre büntette a kórházat, 1000 lejre pedig a lányt diszkrimináló orvost. Az eset kapcsán a Musai-Muszáj mozgalom szervezett egy érzékenyítő jellegű akciót (<http://itthon.transindex.ro/?hir=41915>) az anyanyelv világnapján, illetve elindult a *Hippokratész házörzője* nevű civil kezdeményezés, melynek célja a hasonló helyzetek megelőzése.

Socio-Cultural Framework for Health Service Disparities) elmélete. Ez a megközelítés elsősorban a társadalmi rétegződés szociológiai elméletére épül, és az egészségügyi szolgáltatásokhoz kapcsolódó faji-etnikai egyenlőtlenségekre olyan dinamikus, a betegségkarrier folyamán felmerülő jelenségekként tekint, amelyek a (származási) közösségekkel és az ellátórendszerrel kapcsolatos rutinokhoz és tapasztalatokhoz kötődnek, időben kiterjedőek, azaz nem a betegút egyetlen állomásához kapcsolódnak (Bird és mtsai, 2010).

A hozzáférés nyelvi akadályainak vizsgálatával önálló, multidiszciplináris, beavatkozás-központú tudományterület foglalkozik, melynek alapját az univerzális egészségügyi jogok elismerése képezi. Hsieh (2017) BHC-modelljének (*Model of Bilingual Health Communication*) fókuszában az orvos-beteg és fordító közti interakciók és a preventív lehetőségek vizsgálata áll. Ez a megközelítés a szituáció valamennyi szereplőjére, a páciensre is problémamegoldó félként tekint. Az eredményes kétnyelvű egészségügyi kommunikáció eszerint a szereplők azon készségeitől (vagy képviselététől) függ, amelyek segítségével sikerül egyezkedniük és adaptálódniuk a versengő célok közepette. A kulturális konstrukciók elméletére támaszkodva jelzi a szerző, hogy tulajdonképpen nagyon keveset tudunk elmondani, megjósolni az ideálisan alakuló kétnyelvű kommunikációs helyzetekről, mivel ezek mindig kontextusfüggőek. Az idetartozó kutatások – érthető módon, mivel céljuk a rendszerszintű változások elősegítése – főként a fordító és orvos szereplehetőségeivel foglalkoznak, hiány van a nemzetközi szakirodalomban a pácienseket vizsgáló kutatásokból (Squires, 2017). Így nem találkoztam még olyan munkával, amely a páciensek ilyen helyzetekben mozgósított megküzdési stratégiáit mérné fel.

A megküzdés (*coping*) az egyének stresszhelyzetekre adott válaszáinak és interakcióinak összességét jelenti (Zamble & Gekoksi, 1994). Lazarus és Folkman (1984) a megküzdési stratégiákat két nagy csoportba sorolta. A *problémamegoldó* megküzdés a stresszt okozó helyzet megváltoztatására irányul, míg az *érzelempőzpontú* megküzdés a szituáció okozta érzelmi reakciók szabályozására koncentrálódik. A szerzők nyolc megküzdési stratégiát azonosítottak be, amelyek közül kettő tisztán problémamegoldó (konfrontáció és tervezés), öt érzelempőzpontú (eltávolodás, érzelmek és viselkedések szabályozása, elkerülés-menekülés, a felelősség vállalása, pozitív jelentés keresése), a társas támogatás keresése pedig mindkét dimenzióban megjelenik.

Carver és szerzőtársai (1989) a probléma- és érzelempőzpontú megküzdés mellett harmadik kategóriaként a diszfunkcionális megküzdést vezetik be. Problémamegoldónak számít az ő értelmezésükben az aktív szerepvállalás, a tervezés, a versenyző aktivitások kizárása, az önuralmon alapuló megküzdés és a társas támogatás keresése instrumentális célokra. Az érzelempőzpontú megküzdéshez tartozik a társas támogatás keresése érzelmi okokból, az elfogadás, a humor, a vallás irányába fordulás és a pozitív jelentések keresése. Diszfunkcionális stratégiának számít a tagadás, az alkohol vagy drog használata, a mentális vagy viselkedésbeli elhatárolódás, a kikapcsolás és az érzelmekre való fókuszálás.

A megküzdés ugyanakkor egy dinamikus, állandóan változó jelenség, és számos (például demográfiai, egyéni, szociokulturális és környezeti) tényező függvénye, hogy melyik stratégiát melyik szituáció mozgósítja (Baqutayan, 2015).

MÓDSZERTAN

Kutatásomban az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés nyelvi akadályait két magyar többségű kisvárosban (Gyergyószentmiklóson és Csíkszeredában) és környékükön vizsgáltam. Arra kerestem a választ, hogy a tömbmagyarságban élő, magyar anyanyelvű krónikus betegek körében az ellátások igénybevétele során realizálódnak-e a nyelvi akadályok, és ha igen, akkor milyen formában, illetve milyen megküzdési stratégiák kapcsolódnak hozzájuk az érintettek részéről. Az adatgyűjtés fókuszába azok a helyzetek kerültek, amikor a páciensek kezelésük egy részét *állandó lakhelyüktől eltérő, román többségű városban* lévő klinikán kapták meg, mivel ez valamilyen lakhelyükön nem elérhető, nem megfelelő. Hólabdamódszert használva 45 félstrukturált interjút készítettem.

Az adatgyűjtési folyamat során egyértelművé vált, hogy számos krónikus betegséggel nem kell más városba utazniuk a pácienseknek (például a cukorbetegeknek), vagy nem kell messzebb menniük, mint Csíkszereda. *A daganatos betegeknek* azonban szinte kivétel nélkül igénybe kellett venniük más városokban is ellátást, kezelést, így nekik kiemelt figyelmet szenteltem. A daganatos betegek mellett cukorbeteg, asztmás, különböző endokrinológiai, mozgásszervi és kardiovaszkuláris problémákkal élő személyekkel készítettem interjút.

A negyvenöt megkérdezett körében közel fele-fele arányban vannak férfiak (21-en) és nők (24-en). A legfiatalabb interjúalany 19,⁶ a legidősebb 82 éves. Egy interjúalany, állítása szerint, egyáltalán nem beszél a román nyelvet, és nem akadt olyan közöttük, aki úgy ítélte volna meg, hogy akadályok, nehézségek nélkül beszél az orvosnál a román. Nem meglepő tehát, hogy kivétel nélkül, mind a negyvenöt interjúalany arról számolt be, hogy ha teheti és tehetné, anyanyelvén venné igénybe az orvosi ellátásokat, ezt érzi legbiztonságosabbnak.

Az interjúvezető harminc kérdése közül tíz a román nyelvtudásra, a nyelvhasználati szokásokra és preferenciákra vonatkozik, egy a születési dátumra kérdez rá. Az első négy kérdés a betegutak forgatókönyvét, alakulását hivatott vizsgálni, a többi a páciensek ezekhez kapcsolódó értelmezéseit. A román nyelvű ellátások igénybevétele során megélt egyéni negatív és pozitív tapasztalatokkal foglalkozó kérdések tartoznak ide, valamint olyanok, amelyek ilyen helyzetekben segítőként vagy szemlélőként szerzett tapasztalatokkal foglalkoznak. Egy kérdésblokk foglalkozik a páciensek betegséggel kapcsolatos információszerzési technikáinak nyelvi aspektusával, és három kérdés fókuszában a legnagyobb nehézségek, illetve a változtatásra vonatkozó tervek, elképzelések álltak, azzal a céllal, hogy fogódzókat jelöljenek ki egy esetleges későbbi prevenció megtervezéséhez.

A kutatás feltáró jellegével összhangban az interjúvezető összeállítása során az volt a koncepcióm, hogy az első szakaszban az általános forgatókönyvekre kérdezek rá, szabadon hagyva, hogy magától kerüljön elő a nyelvi kérdés, amennyiben az interjúalanynak ez releváns, fontos. Ezt követően a második szakaszban kérdeztem konkrétan rá a kétnyelvű kommunikációs helyzetek alakulására, majd arra, hogyan oldották meg, és csak a legvégén a nyelvi kompetenciákra.

Az eredményeket az interjúvezető relevánsnak bizonyuló kérdéstömbjei mentén dolgoztam fel.

6 A megkérdezettek között volt egy édesanya, akinek a kilencéves lánya szenved leukémiában. Esetükben módszertani és etikai megfontolásból is az anyával készítettem az interjút.

ELEMZÉS

A betegutak forgatókönyvei

Az interjúalanyok betegútjai, várható módon, a romániai egészségügyi rendszer protokolljával összhangban alakultak: a probléma észlelésekor a családorvosi/sürgősségi ellátást vették igénybe, majd a szakellátásban haladtak tovább, a diagnózis felállítását követően pedig a szakorvosok mellett kezelőorvosokkal, rehabilitációs ellátókkal működtek együtt.

Az *alapellátást* valamennyi megkérdezett állandó lakhelyén vette vagy veszi igénybe, és egy kivétellel mindannyian szabadon választott, magyar anyanyelvű családorvosukhoz fordultak.

A *szakellátás* keretében már többféle forgatókönyv rajzolódott ki. A csíkszeredai lakosoké a legegyszerűbb: a válaszadók a szakorvosi ellátást is kezdetben állandó lakhelyükön vették igénybe (egy kivétellel mind magyar nyelven), majd az egészségügyi probléma jellegétől, súlyosságától függően maradtak a városban, vagy az ország más, nagyobb orvosi központjaiban folytatták (beteg)útjukat. A gyergyószentmiklósi, illetve a Gyergyószentmiklós és Csíkszereda környéki lakosok a házi orvos után közeli településeken (Csíkszeredában vagy Székelyudvarhelyen) fordultak szakorvosokhoz, s majd csak azután következett a nagyvárosokba utazás, ha szükség volt rá. A diagnózishoz vezető út általában többlépcsős volt és egyénenként eltérően alakult. Interjúalanyaim többsége a szakellátások szakaszában, a diagnózishoz vezető úton, illetve azt követően vett igénybe román nyelvű ellátást.

Tehát a nyelvi akadályok nemzetközi szakirodalmában egyik leggyakrabban emlegetett akadály, mely szerint az ellátás domináns nyelvét korlátozottan vagy nehézségekkel beszélő páciensek⁷ számára gyakran a kezdeti hozzáférés is ellehetetlenedik⁸ (Bowen, 2015), nem jellemzi az általam vizsgált populációt, mivel a mintába vett településeken a lakosság etnikai összetételéből fakadóan a primer ellátás domináns nyelve is a magyar.

A negyvenöt személy közül kilenc időskorú (hetven év fölötti) interjúalany válaszolta azt, hogy krónikus betegségfolyamata során egyetlenegyszer sem került kapcsolatba román anyanyelvű orvossal. Ugyanakkor volt egy válaszadó, aki Csíkszeredában volt kénytelen igénybe venni román anyanyelvű orvosnál dominánsan román nyelvű szakellátást.

Interjúalanyaim három olyan települést említettek (Kolozsvár, Marosvásárhely és Brassó), ahol a szakellátás valamely szereplőjével (főként orvosokkal vagy nővérekkel) román nyelven kellett (volna) kommunikálniuk. Nyolc alkalommal számoltak be arról, hogy „kétnyelvű” (román anyanyelvű, de magyarul is kiválóan beszélő) orvosok, nővérek szolgáltatását vették igénybe. A szakirodalom alapján a szakképzett fordítók mellett a kétnyelvű orvosok azok, akik legeredményesebben kezelik a kétnyelvű egészségügyi helyzeteket (Schwei és mtsai, 2017), és ezt interjúalanyaim tapasztalatai sem cáfolták meg.

7 Az amerikai szakirodalom a *limited English proficiency* (LEP) jogi fogalmát használja, amely egy olyan nyelvtudási szintre utal, ami nem megfelelő arra, hogy méltányos hozzáférést biztosítson angol nyelven az egészségügyi ellátáshoz egy fordító igénybevétele nélkül (Jacobs & Diamond, 2017). A szakirodalomban nem találok meg a kifejezés magyar fordításával, ezért a továbbiakban a fenti saját fordításom használom.

8 Azaz nincs egészségügyi biztosítása az érintetteknek, nehezen találnak háziorvost, állandó ellátót stb.

Összevetve azonban egyetlen olyan tapasztalatról sem számoltak be, amikor a probléma jelentkezésétől a kezeléseken át a jelen állapotig dominánsan román nyelvű ellátásokat kellett volna igénybe venniük. A román anyanyelvű orvosokkal, nővérekkel való találkozás és kommunikáció mindig a betegüt egy-egy epizódjaként, szakaszaként jelent meg az interjúkban, a magyar nyelvű ellátások sorozatának elemeként, abba ágyazódva.

Míg a fentiekben azt foglaltam össze, hogy milyen állomások mentén haladt az érintettek betegútja, illetve, hogy ebben *hol* jelen(het)nek meg a vizsgálat fókuszában álló, nyelvi akadályok veszélyét hordozó helyzetek, addig a következő rész azzal foglalkozik, *hogyan* jelennek meg vagy *hogyan* küszöbölődnek ki a nyelvi akadályok. Azt vizsgálom, hogy a fent vázolt forgatókönyvekhez milyen narrációk, értelmezések kapcsolódnak az interjúalanyok körében, azaz milyen motivációkat tárnak fel az ellátások és azok nyelvét érintő döntések meghozatala kapcsán.

Szakorvos-választási szempontok a betegút során

Két döntési mintázat rajzolódik ki a megkérdezettek körében annak magyarázataként, hogy miért azt az orvost, miért azt a betegutat választották, amelyről beszámoltak a beszélgetés keretében. Nem átfogó, a betegüt egészét meghatározó döntési stratégiák ezek, gyakran mindkét variáns megjelenik egy betegüt folyamán. A következőkben azt vizsgálom, hogyan van jelen a nyelvi komponens azoknak az interjúalanyoknak a döntéseiben, akik lakhelyüktől eltérő, román többségű településeken kapták meg az ellátást.

Az interjúalanyok többsége (33 személy) úgy döntött, hogy ahhoz a következő szak-, kezelőorvoshoz vagy sebészhez fordul, *akit előző orvosa ajánlott*. A döntés háttérében gyakran több dimenzió találkozása húzódik meg. A gyergyószentmiklósi családorvos ajánlása mellett szerepet játszik interjúalanyom választásában a földrajzi közelség is. *„Hát itt legközelebbi orvosok ezen a szakterületen Csíkszeredában vannak.”* (férfi, daganatos beteg, Gyergyószentmiklós)

Egy másik esetben a társas támogatás, egy családtag kísérete is meghatározó:

„Ezt az orvost már az itteni onkológus ajánlta, mert az első kemót itt [lakhelyén] csináltam volt meg, de míg ott a vizsgálat s a mindenféle lezajlott, addig az orvos megtudta, hogy én egyedül vagyok, hogy egyik lányom Kolozsváron (...), s akkor azt mondta, hogy nem gondoltam, hogy jó volna elmenjek Kolozsvárra.” (nő, daganatos beteg, Csíkszereda)

Leggyakrabban az ajánláshoz kapcsolódó érvelés, azaz a minőség ígérete („ő jó”) az, amiért egy brassói magánklinika, egy kolozsvári szívspecialista stb. mellett döntöttek a megkérdezettek.

Ebben a kontextusban a nyelvi tényező kétféleképpen tematizálódott. Egyetlen kivételt leszámítva, az interjúalanyok szerint, amikor az ajánlások mentén haladnak a betegúton, a „sorson”, illetve a véletlenül múlik, hogy milyen nyelvű ellátásban részesülnek majd:

„Tovább kellett lépnem. Akkori orvosomat megkérdeztem, hogy kihez menjek, és ő mondta, hogy van ez a klinika, és aznap pont ő rendelt. Ez ilyen tiszta véletlen. Szóval nem volt ez, hogy ... Azt se tudtam, hogy ki lesz ott. Azt se tudtam, hogy nő vagy férfi.” (nő, daganatos beteg, Gyergyószentmiklós)

Volt azonban egy olyan interjúalany, aki említi ugyan említi a sorsot, de megfogalmaz emellett egy reflexiót is, mely szerint mégsem véletlen, hogy magyar ellátóhoz került, hanem az orvosa tudatos döntésének következménye. Nem képezte beszéd vagy egyeztetés tárgyát az orvos és a megkérdezett között a konzultáció során az ajánlott ellátás nyelve, interjúalanyom csupán egy sejtését, megfigyelését osztotta meg az interjú során:

*„Érdekes volt, hogy a sors tényleg ott is úgy hozta, hogy magyar anyanyelvű kezelő-
orvosom lett. Talán azért, mert az a hematológus orvosom körülötte mind a magyaro-
kat gyűjti, hogy neki én úgy láttam, hogy a nővéreknél is nagyon fontos a kétnyelvűség,
hogy tudjon magyarul is, és románul is.” (nő, daganatos beteg, Gyergyószentmiklós)*

Amikor az interjúalanyok azt választják, hogy az orvosuk ajánlását követve keressenek új ellátást, egyetlen kivételt leszámítva a döntésben nem kap helyet különálló, de társ- vagy mellék-befolyásoló tényezőként sem a nyelvi komponens. Itt az ellátás nyelvvel kapcsolatos döntést az orvos hozza meg, aki vagy gondol ennek jelentőségére, vagy nem. A nemzetközi szakirodalomban megjelenő kutatásoknak és beavatkozásoknak ezért is kiemelt szereplője (a rendszer és a szakképzett fordító mellett) az orvos. A kutatások azt bizonyítják, hogy az orvosok egészen rövid, néhány órás képzése, amely a nyelvi akadályok természetével és hátrányaival foglalkozik, számottevő prevenció lehet (Squires, 2017).

A megkérdezettek másik csoportjába azok sorolhatók, akik számára *nem orvosuk ajánlása* volt a meghatározó befolyásoló tényező a következő ellátó kiválasztása során. Egy interjúalany számára a földrajzi távolság okozta terhek voltak azok, amiért végül nem az ajánlott várost, nem az ajánlott ellátási formát választotta, hanem megtalálta az adminisztrációs módot, hogy a kezeléseit állandó lakhelyén, Gyergyószentmiklóson kaphassa meg.

Egy másik válaszadó esetében a nyelvi dimenzió központi szerepet kap a folytatással kapcsolatos döntésben, ugyanis az ajánlott bukaresti műtétsorozat és szászrégeni vagy marosvásárhelyi rehabilitáció helyett a megkérdezett budapesti műtétet és visegrádi rehabilitációt választott, azaz a román nyelvű helyett a biztosan magyar nyelvű ellátást. *„És maga a nyelvtudás, a lényeg, summa summárum. (...) Viszont, mivel a nyelvtudásom, mivel nem olyan, amilyen... és pontosan akkor (...) ha nem tudod kifejezni, elmondja ő, de hogy érted meg.”* (nő, mozgásszervi beteg, Gyergyószentmiklós)

Az idegen anyanyelvű (külföldi és román anyanyelvű) orvosokhoz fordulásban a kontroll lehetőségét látja egy harmadik megkérdezett, ami az anyanyelvű, állandó ellátók munkájának minőségéről biztosítja, így növeli a biztonságérzetét.

*„Nem azért, mert a román anyanyelvűeknél is voltam, más anyanyelvűeknél is: franciáknál, angoloknál is. De amikor ők elmondják, értek, amit én értek, de lehet, hogy nem ugyanazt értem, amit kellene. Nekem ezért fontos, hogy elmegyek máshova, és szeretek más szakvéleményeket is meghallgatni, sőt, de az alapkezelésemet, azt úgy-
mond a saját anyanyelvemen mondják el. Nekem a más anyanyelvűeknél talán az van, hogy a... megerősítsen abba, hogy igenis a kezelőorvosom jól kezel. S ezért szoktam más anyanyelvűekhez fordulni.”* (nő, daganatos beteg, Gyergyószentmiklós)

A részletből kiderül, hogy a biztonság egyrészt az anyanyelvi ellátáshoz kapcsolódik, ami teljes mértékben érthető számára, másrészt viszont az idegen nyelvű ellátáshoz is, amely talán pont az etnikai különbség okozta távolság miatt jelenti a hiteles kontroll lehetőségét.

Az első említett stratégia esetében tehát az orvos döntésén múlik a következő ellátás nyelve, egy interjúalany pedig beszámol arról, hogy szerinte orvosa tudatosan állt a nyelvhasználati kérdéshez a következő ellátás ajánlásakor. A többi orvosról azonban nem tudjuk, hogy miként gondolkodik az ellátás nyelvi dimenziójának fontosságáról, ezért ezt a kérdést érdemes volna egy következő kutatás keretében külön vizsgálni. Habár mind a 45 interjúalany azt válaszolta, hogy ha tehetné, anyanyelvén venné igénybe az orvosi ellátásokat, mivel ezt érzi legbiztonságosabbnak, egyikük sem jelezte, hogy ezt az igényét kifejezte volna orvosának a következő ellátás ajánlását megelőzően. Csak egy, már említett eset volt, amikor a páciens ezt kifejezte az ajánlást követően. Így a Hsieh (2017) kétnyelvű egészségügyi kommunikációs modelljében ajánlott participatív, saját célokat és érdekeket képviselő szereplő helyett, egy, az ellátás nyelvének megválasztását illetően passzív páciensi magatartás rajzolódik ki ennek a döntési mintázatnak a kapcsán, szemben a másik stratégiával, ahol a nyelvhasználati igény vagy központi mozgatórugója a döntésnek, vagy meghatározó háttértényezője.

Hátrány, félreértés, diszkrimináció

Az interjúalanyok leggyakrabban olyan történetekről számoltak be, amikor a nyelvi akadály következtében *nem értették meg*, mit írnak alá a műtétet, kezeléseket megelőzően; a gyógyszerek használatához kapcsolódó instrukciókat; hogy mikor kell a következő kemoterápiára jönniük; a műtét előtti és utáni kezelésekhöz, vizsgálatokhoz kapcsolódó instrukciókat (például nyújtsa ki a karját, hogy vért vegyenek), vagy hogy sikeres volt-e a műtét; hogy döntött a bizottság (ezt végül csak akkor tudta meg az interjúalany, mikor postán megérkezett az értesítés Bukarestből Gyergyószentmiklósról, és valaki lefordította neki), illetve hogy melyik emeleten van a kezelőorvos, akit keresnek.

Néhány esetben *megalázásban, megszégyenítésben* volt részük a nyelvi akadályokhoz kapcsolódóan:

„S a néni nem igazán tudott. És hát neki minden nap egy kínszenvedés volt attól eltekintve, hogy bármit mondtak, akkor nem igazán értette, hogy mit kell csinálni, csak következtetett. Az orvossal a kommunikáció is úgy folyt, hogy az orvos mondta, tudod, a vizitet. A viziten is amit értett, értett, s amit nem, nem. Úgyhogy nem volt az, hogy... Családja távol volt, nem igazán tudtak minden nap felmenni, hogy akkor kommunikáljanak. És azé' volt neki teljes mértékben nehéz, mert bent volt 7 napot. S a 7 nap alatt volt is, aki elmondta neki csúnyán, hogy szegény: Romániában él, és nem tud kommunikálni.” (nő, daganatos beteg, Gyergyószentmiklós)

„Hát, tudja, az orvosokkal nem volt baj. Nem volt baj. A személyzettel volt a baj. (...) Ugye, ha valamit mondtak, ugye a takarítónő vagy valaki, mit értettem meg, s mit nem értettem meg. S akkor azt mondták nekem, hogy milyen kenyeret eszek... S aztán az orvos megszidta őket. (...) De kaptam, kaptam. Csak nagyon durvák voltak. Aztán sírtam, s az orvos kérdezte, métt, s mondtam, hogy métt, s akkor megszidta.” (nő, kardiovaszkuláris beteg, Gyergyószentmiklós)

Két másik alkalommal is jelezték az interjúalanyok, hogy inkább a nők részéről érte őket vagy más hátrányos megkülönböztetés. Ennek számos magyarázata lehet releváns (iskolázottság vagy a kommunikáció mennyisége – az orvosokkal csak rövid konzultációk keretében találkoznak, míg a nővérektől kapnak meg minden instrukciót az adminisztrációval kapcsolatban, a kezeléseik során, stb.), egy következő kutatásban mindenképp hasznos volna részletesebben kitérni erre.

Emellett beszámoltak a megkérdezettek néhány olyan esetről is, amikor nem konkrétan a nyelv használata jelentette a hátrány vagy diszkrimináció tárgyát, hanem az etnikumuk. Két interjúalanyom említette, hogy a várakozás során a programálásuk ellenére más pácienseket hívtak be előttük, véleményük szerint azért, mert ők román etnikumúak voltak, akárcsak az ellátók. Egy megkérdezett pedig jelezte, hogy ő úgy gondolja, a megfelelő orvosságot azért nem írta fel neki az orvos, mert ő magyar.

A fent összefoglalt hátrányok első csoportjának esetében, amikor a páciensek valamit nem értettek meg az ellátás során, a nemzetközi szakirodalom által másik leggyakrabban említett nyelvi akadályokhoz kapcsolódó negatív következménybe ütköztek, azaz sérültek az informáláshoz és a tájékoztatót beleegyezéshez kapcsolódó jogaik. A sajtóban (például az olasztelevízió lány esete kapcsán) megjelenő botrányos diszkriminációs helyzetekhez hasonlókról is beszámolnak interjúalanyaim, ezek azonban nem olyan gyakoriak, mint a kommunikációs nehézségek. Azokban a példákban pedig, amikor nem direkt módon jut főszerep a nyelvi akadálynak, azt figyelhetjük meg, hogy a kétnyelvű kommunikációs helyzet egyes mozzanatait etnicizált, etnicizáló értelmezést nyernek az interjúalanyok narratívájában.

Összegezve, egyetlen megkérdezett sem számolt be arról, hogy a tapasztalt hátrány, félreértés vagy diszkrimináció direkt módon, negatívan befolyásolta volna az egészségügyi ellátás kimenetelének alakulását.

Megküzdési stratégiák

Jelen feltáró jellegű vizsgálatban arra vállalkoztam, hogy egy kezdeti leírását nyújtsam a páciensek megküzdési stratégiáinak. A Carver és mtsai (1989), illetve a Lazarus és Folkman-féle (1984) osztályozási szempontokat követve összegzem az eredményeket, kitérve a sajátos jelenségekre is.

A vizsgált populáció körében mindhárom típusú (probléma- és érzelemközpontú, illetve diszfunkcionális) megküzdési stílus megjelenik a kétnyelvű orvos-beteg szituációkban, de nem használják valamennyi, a szakirodalom által említett stratégiát.

Az interjúalanyok leggyakrabban (társas) támogatást próbáltak keresni a kétnyelvű egészségügyi kommunikációs helyzetekben (funkcionális stratégia), és az egyéb megküzdési stratégiákat akkor mozgósították, amikor a társas támogatás nem volt elérhető számukra.

Az úgynevezett instrumentális (problémamegoldó) társas támogatás igénylése jelenik meg leggyakrabban körükben (22 interjúalanyánál), többször még az első, kétnyelvű orvosi konzultációt megelőzően, máskor pedig az éppen zajló orvos-páciens kommunikáció során. A megkérdezettek számos esetben elhívtak magukkal egy barátot, de leggyakrabban közeli hozzátartozót, aki náluk jobban beszélt a román nyelvet, így tulajdonképpen együtt mozgósították a tervezés és társas támogatás igénylése típusú megküzdési stratégiákat. Máskor – ha nem volt előrelátható a román nyelvű kommunikáció szükségessége, vagy nem mérték fel az ebből adódó

nehézségek jelentőségét – a már zajló szituációban kértek meg egy nővert, kapust, a takarítósze-mélyzet egy tagját, vagy ha más lehetőség nem volt, egy másik páciens, hogy segítsen lefordít-tani, amit az orvos vagy a nővér közöl velük.

„Egyetlenegy akadályba akkor ütköztem, amikor ez az orvos, aki megműtött, ő teljesen román volt, ő nem tudott semmit magyarul. És akkor, amit én nem értettem meg, azt nagyon szépen megkértem, hogy fordíttassa le. S akkor volt neki egy nővére, az bejött, ő lefordíttatta. Mert ott, ugye, többet kellett kommunikálnunk, hogy miért kell levenni a mellemet, miért kell... több volt a kommunikáció.” (nő, daganatos beteg, Gyergyószentmiklós)

Ahogy azt az elméleti részben már jeleztem, a nemzetközi szakirodalom a képzett fordítók bevonását tartja a leghatékonyabb megoldásnak, ugyanakkor Elaine Hsieh (2017) az úgyneve-zett informális vagy ad hoc fordítókra úgy tekint, mint amolyan elég jó megoldásokra, lévén szó egy költséghatékony és gyakran használt stratégiáról. Képzett fordítók hiányában a vizsgált populáció körében ez bizonyult a legnépszerűbb és legbiztonságosabb megoldásnak.

Egy interjúalany arról számolt be, hogy emocionális okokból kérte lányát, hogy elkísérje az onkológiai kezeléssorozatra (érzelemközpontú megküzdés). Annak ellenére, hogy ő maga két-nyelvűként tökéletesen boldogult volna a román nyelvű kommunikációval, a helyzet érzelmileg megterhelő volta miatt többször megtörtént, hogy nem jutottak eszébe a szavak, nem tudta magát románul kifejezni. Illetve volt példa arra is, hogy a megkérdezett két személyt kért meg, hogy elkísérje őt egy vizsgálatra: egy helyi (marosvásárhelyi) rokont, aki jól beszélt a román nyelvet (tervezés és instrumentális társas támogatás, problémaközpontú stratégia), illetve édes-anyját, aki a román nyelvet nem beszélt, de érzelmileg tudta őt támogatni abban a helyzetben, amikor egy hosszabb vizsgálat sorozat végén diagnosztizálták a betegségét (társas támogatás ér-zelmi okokból).

Amikor az interjúalanynak főként a földrajzi távolság miatt nem volt lehetősége megszervez-ni a társas támogatást még a konzultációt megelőzően, akkor az orvos-beteg kommunikációt magát próbálta megtervezni (problémaközpontú megoldás). Az ún. *health literacy*, az egészség-ügyi kommunikációs helyzetekről való tudása készítette arra az egyik interjúalanyt, hogy készül-jön a román anyanyelvű kezelőorvosával való találkozást megelőzően:

„A szakmám, az ugye az egészségüggyel összeköthető. S engemet az érdekelt, mindig visszaemlékszem, hogy mondták, hogy az orvosnál hogy kell viselkedni. (...) S akkor mindig próbáltam (...), hogy úgy menjek oda, hogy tudom, hogy kevés az idejük, nagyon sok munkájuk van, nagyon sok beteg van. (...) S ezért készültem azért elég sokszor arra, hogy teszem fel ezt a kérdést, mit fogok kérdezni. Ha így reagálnak, ho-gyan akarok reagálni. Azért én nem úgy mentem be sosem, hogy akkor bejöttem, s akkor feltettem egy hirtelen kérdést.” (nő, daganatos beteg, Gyergyószentmiklós)

Arra törekedett, hogy a lehető legegyszerűbben, rövid mondatokban, rövid idő alatt mond-a el kérdéseit, megjegyzéseit.

Szintén a problémamegoldó stratégiák között említett konfrontáció kétféleképpen jelent meg a gyűjtött anyagban: amikor nem értettek meg valamit, többen helyben visszakérdeztek (5

megkérdezett), illetve amikor egy válaszadó azt tapasztalta, hogy az ellátószemélyzet tagja beszél az ő anyanyelvén is, de valamilyen módon a nyelvi akadályok ellenére is románul kommunikál, akkor „provokálta”, hogy magyarul szólaljon meg:

„Az a nővér is értett annyit, hogy magyarul, hogy az az igazság, hogy ha én észrevettem, hogy ők értenek magyarul, és tudnak beszélni, csak ők ... a diszkrimináció az, ami elválasztja őket, hogy ne beszéljenek, akkor én mindig magyarul szólaltam meg, mert tudtam azt, hogy jogom van betegként magyar anyanyelven beszélgetni. Nem utasítható vissza.” (nő, daganatos beteg, Gyergyószentmiklós)

Emellett a fenti interjúalany volt az egyetlen, aki említette, hogy tudomása van egészségügyi nyelvi jogairól, illetve megpróbálta érvényesíteni is azokat.

A már említett emocionális alapú társas támogatás igénylése mellett szintén érzelmközpontú, de funkcionális stratégiának számít a humor bevonása és a pozitív jelentéstulajdonítás, amelyeket egy megkérdezett mozgósított az egészségügyi alkalmazottakkal való találkozás során.

„És a ragokkal volt a baj, s én aztán mondtam. Én most is... Én most se veszek el.(...) S a román tudásom, azzal a kicsi román tudással is szerencsém volt, mert nagyon tetszett, ahogy beszéltem. Én kikurkálom most is magamot! Szavakat azokat tudok, s nekem ha románul mondanak valamit, vagy filmet nézek, mindent megértek. Mindent megértek, de beszélni nehéz.” (nő, izületi betegséggel diagnosztizált, Gyergyószentmiklós)

A diszfunkcionális stratégiák közül hármat említettek. Néhány alkalommal jelent meg az elkerülés stratégiája (3 megkérdezett esetében), jellemzően amikor az interjúalany úgy ítélte meg, hogy a nyelvi kompetenciáit meghaladná az orvosi román nyelvű kommunikációs helyzet. Ilyenkor más (magyarországi vagy magán-) ellátást választottak a páciensek a kézenfekvő, helyi és ingyenes verzió helyett.⁹ Egyetlen megkérdezett beszélt arról, hogy ez a választás (hazai ellátás helyett magyarországi) pontosan milyen mértékű többletkiadást (1 millió forint körüli összeget¹⁰) jelentett számára, de több interjúalany esetében tematizálódott, hogy magyar, magánszektorbeli rendelőt keresett fel a nyelvi hátrány elkerülése végett, az állami ellátás helyett.

Az úgynevezett kikapcsolás-stratégia két formában jelent meg a megkérdezettek körében. A diszkriminációról és hátrányokról szóló fenti részben már idézett hölgy esetében, aki, habár egyáltalán nem beszélte a román nyelvet, egy olyan román nyelvű ellátást választott Kolozsvá-

9 Két interjúalany is beszélt arról, hogy inkább magyarországi ellátást választott. Egyik esetben a nyelvi kérdés nem tematizálódott a döntés kapcsán, csupán arra hivatkoztak, hogy mikor kislányuk beteg lett, úgy érezték, hogy egy magyarországi ellátás színvonalasabb lenne. Azonban mikor ezt igénybe vették, az orvosok jelezték, hogy a marosvásárhelyi szakemberek az ő esetükben kiválóak, a földrajzi távolság miatt a kislány szempontjából mindenképp azt javasolják, hogy ott igényeljék a kezeléseket. A fent említett helyzetben a minőség keresését mint a döntést meghatározó központi vagy háttértervezőt nem említette a válaszadó, csak azt, hogy a bukaresti ellátást elsősorban nyelvi okok miatt nem akarta választani.

10 Kb. 15 000 RON.

ron, ahol végül sem a személyzet, sem a páciensek körében nem akadt hosszú ideig senki, aki fordítson neki. Emellett három interjúalany is beszámolt arról, hogy a konzultáció során nem értették meg a gyógyszeres kezeléshez kapcsolódó instrukciókat, azonban ez csak otthon tudatosult bennük. Ezt követően nem keresték fel újra román etnikumú kezelőorvosukat (a kikapcsoláshoz az elkerülési stratégia társult), hanem választottak egy magyar anyanyelvű, magán-szektorban rendelő orvost, akinek azért fizettek, hogy elmagyarázza nekik a gyógyszerek helyes használatát. Azok az interjúalanyok tehát, akik az elkerülési stratégiát (is) mozgósították, a későbbiekben többletkiadásokkal szembesültek.

A címben kiemelt idézetet egy olyan, bukaresti kivizsgáláson résztvevő hölgy osztotta meg az interjú keretében, akit az osztályon dolgozó nővérek napi rendszerességgel sértegettek román nyelvtudása miatt. A diszkrimináció akkor csökkent, amikor a hölgy sírva elpanaszolta ezt az orvosának (érzelmeire fókuszálás), aki kérdőre vonta a nővéreket, illetve kiemelt figyelmet szentelt a páciensnek. Az idézetben jól érezhető az irónia, ez azonban nem a páciensre célozza, hanem a helyzetet. Interjúalanyom a román nyelvi korlátai és a folyamatos diszkrimináló megnyilvánulások ellenére nem érzékelt olyan jellegű, jelentős hátrányt, amely kihatással lett volna az egészségügyi kimenetre. Az orvos részéről tapasztalt nyitottság és segítőkészség azonban nem tudta kivédeni az összes nyelvi akadállyal járó nehézséget. Így például a nyelvi diszkrimináció okozta növekedett distresszt sem, ahogy azt sem, hogy az egészségügyi bizottság döntését csak hetekkel később tudta meg az érintett, amikor azt elküldték neki postán. Helyben ugyanis nem találtak senkit, aki fordítani tudott volna.

Összefoglalva tehát, a funkcionális megküzdési stratégiákat használták leggyakrabban a megkérdezettek. A problémamegoldók közül a társas támogatás igénylését (22 alkalommal), a tervezést (1 alkalommal), illetve a konfrontációt vagy aktív szerepvállalást (5 alkalommal) mozgósították. Az érzelempontok közül pedig ugyancsak a társas támogatás igénylése (2 alkalommal), illetve a humor és a pozitív jelentéstulajdonítás (1-1 alkalommal) jelentek meg a vizsgált anyagban. A diszfunkcionális stratégiák közül a kikapcsolással (2 alkalommal), az érzelmeire fókuszálással (1 alkalommal), illetve az elkerüléssel (3 alkalommal) találkozhattunk a vizsgálat során.

KÖVETKEZTETÉSEK

A célpopuláció körében nem beszélhetünk az alapellátások szintjén nyelvi hozzáférési vagy igénybevételi akadályokról, ezek a betegek későbbi fázisában, a szakorvosi ellátások és kezeléseik során jelennek meg, ott is epizódyszerűen. Dominánsan román többségű nagyvárosok klinikai környezetében ütköznek a nyelvi akadályok veszélyét hordozó kétnyelvű kommunikációs helyzetekbe a páciensek, de volt arra is példa, hogy tömbmagyarságbeli kisvárosban kellett a betegeknek román nyelvű ellátást igénybe vennie. Ugyanakkor több olyan eset is bekerült a kutatásba, amikor a krónikus betegség eredményes menedzselése nélkül zajlott, hogy az interjúalanyok román nyelvű ellátást vettek volna igénybe.

Két döntési mintázat rajzolódott ki a megkérdezettek körében annak hátterével kapcsolatban, hogy miért azt az orvost, miért azt a beteget követik, amelyről beszámoltak a beszélgetés keretében. Az egyik variáns, amikor orvosaik ajánlásait követik, azaz tulajdonképpen az orvos

döntésén múlik a következő ellátás nyelve. Ezzel kapcsolatban csupán egy interjúalany jelezte, hogy véleménye szerint orvosa figyelembe vette a hiányos román nyelvtudását ajánlaskor. A megkérdezettek másik csoportjába azok sorolhatók, akik számára nem orvosuk ajánlása volt a számottevő befolyásoló tényező a következő ellátó kiválasztása során. Itt a nyelvhasználati igény vagy központi mozgatórugója a döntésnek, vagy meghatározó háttértényezője. Az első választási stratégia esetében a nyelvhasználattal kapcsolatos döntés meghozatalában passzív fél az érintett interjúalany, míg a második variáns esetében egy aktív, participatív páciensi minta figyelhető meg. A vizsgált populáció körében a passzív páciensi minta bizonyult abszolút dominánsnak.

A tapasztalt nyelvi akadályokhoz kapcsolódóan az interjúalanyok három csoportba sorolható, háromféle hátrányt fogalmaztak meg: amikor nem sikerült megérteniük valamit az ellátások, kezelések során (például a kemoterápia következő időpontját, a gyógyszerek szedéséhez kapcsolódó utasításokat stb.), amikor a nyelvi akadályokhoz szegény, megszégyenítés vagy megalázás társult, illetve amikor nem konkrétan a kommunikációs elakadás okozta a problémát, hanem elmondásuk szerint magyar etnikumuk ténye volt, ami hátrányt jelentett az ellátások során. Azokban a helyzetben, amikor nem sikerült megérteniük valamit, vagy a nyelvi akadályhoz megszégyenítés vagy megalázás társult, azt figyelhetjük meg, hogy sérültek az érintettek informáláshoz és a tájékoztatott beleegyezéshez kapcsolódó jogai.

Az akadályok és hátrányok leküzdése során néhány kivételt leszámítva, funkcionális, többségében problémamegoldó megküzdési stratégiát mozgósítottak az interjúalanyok, ezek közül is leggyakrabban *ad hoc* fordítók támogatását választották. A diszfunkcionális stratégiák körében az elkerülés valamennyi előfordulása kapcsán megjelentek olyan többletkiadások, amelyek egy problémamegoldó stratégiával elkerülhetők lettek volna, ezért további kutatások keretében érdemesnek tartom erre kiemelten figyelni.

A negyvenöt interjúalany közül egy említette, hogy orvosa gondolt a nyelvhasználati kérdés problematikájára, és egy említette, hogy ismerte egészségügyi nyelvi jogait, valamint használta is azokat. Az egészségügyi nyelvi jogok, illetve a nyelvi akadályok kérdésével kapcsolatos tudatosság és reflektáltság nagyon alacsonynak mondható a megkérdezettek körében. Túlnyomó többségük úgy ítéli meg, hogy a következő ellátás nyelve véletlenül vagy a „sorson” múlik, nem számolva saját és az ellátó erőforrásaival (például az igény megfogalmazása, kapcsolatok aktivizálása stb.), amelyek mozgósíthatóak lennének egy anyanyelvű egészségügyi ellátás igénybevételének érdekében.

BIBLIOGRÁFIA REFERENCES

1. Európa Tanács (1992). *A Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai chartája*. Strasbourg
Forrás: <http://adattar.adatbank.transindex.ro/nemzetkozi/921002h.htm>. Letöltés dátuma: 2017. április 29.
2. Andersen, R., & Newman, J. F. (2005). Societal and Individual Determinants of Medical Care Utilization in the United States. *The Milbank Quarterly. A Multidisciplinary Journal of Population Health and Health Policy*, 83(4), 95–124., <https://doi.org/10.1111/j.1468-0009.2005.00428.x>
3. Bird, C. E., Conrad, P., Fremont, A. M., & Timmerman, S. (2010). *Handbook of Medical Sociology*. Nashville, Vanderbilt University Press.
4. Bowen, S. (2015). *The Impact of Language Barriers on Patient Safety and Quality Care* (Kutatásjelentés a Société Santé en français megrendelésére.) Forrás: <https://santefrancais.ca/wp-content/uploads/SSF-Bowen-S.-Language-Barriers-Study.pdf>. Letöltés dátuma: 2017. június 29.
5. Baqutayan, S. M. S. (2015). Stress and Coping Mechanisms: A Historical Overview. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 6(2): 479–478. <https://doi.org/10.5901/mjss.2015.v6n2s1p479>
6. Carver, C. S., Scheier, M. F., & Weintraub, J. K. (1989). Assessing Coping Strategies: A Theoretically Based Approach. *Journal of Personality and Social Psychology*, 56(2): 267–283 <https://doi.org/10.1037//0022-3514.56.2.267>
7. Chauhan, U., Baker, D., Lester, H., & Edwards, R. (2010). Exploring Uptake of Cardiac Rehabilitation in a Minority Ethnic Population in England: A Qualitative Study. *European Journal of Cardiovascular Nursing*, 9(1): 68–74. <https://doi.org/10.1016/j.ejcnurse.2009.10.003>
8. Hsieh, E. (2017). Conceptualizing Bilingual Health Communication: A Theory-based Approach to Interpreter Mediated Encounters. In E.A. Jacobs & L.C. Diamond (szerk.): *Providing Health Care in the Context of Language Barriers. International Perspectives* (35–56. o.). Bristol, UK: Multilingual Matters.
9. Jacobs, E. A., & Diamond, L. C. (2017). *Providing Health Care in the Context of Language Barriers. International Perspectives*. Bristol, UK: Multilingual Matters.
10. Karliner, L. S. (2017). Three Critical Steps to Enhance Delivery of Language Services in Health Care. In E. A. Jacobs & L. C. Diamond (szerk.), *Providing Health Care in the Context of Language Barriers. International Perspectives* (20–35. o.). Bristol, UK: Multilingual Matters.
11. Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). Coping and Adaptation. In W. D. Gentry (szerk.), *The Handbook of Behavioral Medicine* (282–325.). New York, Guilford.
12. Sándor, K. (1999). Szociolingvisztikai alapismeretek. In Galgóczi László (szerk.), *Nyelvtan, nyelvhasználat, kommunikáció* (133–171.) JGYF Kiadó: Szeged.
13. Schwei, R., Rhodes, M., & Jacobs E. A. (2017). Understanding the Advantages and Disadvantages of the Diversity of Approaches to Overcoming Language Barriers in Medical Encounters. In E. A. Jacobs & L. C. Diamond (szerk.), *Providing Health Care in the Context*

of Language Barriers. International Perspectives (93–102. o.). Bristol, UK: Multilingual Matters.

14. Squires, A. (2017). The Drivers of Demand for Language Services in Health Care. In E.A. Jacobs & L.C. Diamond (szerk.), *Providing Health Care in the Context of Language Barriers. International Perspectives* (1–20. o.). Bristol, UK: Multilingual Matters.
15. Toró T. (2016). Egy helyben topogva? Kisebbségi nyelvi jogok alakulása Romániában 2008 és 2015 között. *Magyar Kisebbség*, 80(2): 19 –53.
16. Zamble, E., & Gekoksi, W. L. (1994). Coping. In V. S. Ramachandron (szerk.), *Encyclopedia of Human Behaviour* (3. kötet) (1–10. o.). New York, Academic Press.

Sándor Cecília¹ Identitás és fogyasztás – a Csíki Sör lokális diskurzusai

Kivonat

A tanulmány egy folyamatban lévő terepkutatásra alapozva azt mutatja be, hogy a Csíkszentsimonban 2014-ben alakult Igazi Csíki Sör Manufaktúra esetében egy uralkodó állammemzet keretein belül a székely identitásszimbólumokhoz kapcsolt gazdasági márkázás és a helyi termékfogyasztás miként válik jelentős társadalmi és politikai többlettartalommal telítetté.

A helyi Manufaktúrában gyártott termékeknek mind előállítás, mind jellemzője és kommunikációja a székely etnikai csoporthoz igazított. Megalkottak, kitaláltak egy sörfőzési hagyománykezdeményt, melyet történeti tényezőkkel alátámasztva beépítettek, összekapcsoltak a kisebbségi nemzet-konceptióval. A globalizációs folyamat és a mobilitás mint a multikulturalizmus felé vezető út egyre inkább felélesztette az etnicitásnak és az identitásnak a társadalmi, gazdasági, politikai, kulturális kapcsolatokban való megmutatkozását. Ebben a növekvő nemzettudatban, az identitáspolitikák megerősödésének a folyamatában a Csíki Sör mint par excellence nemzeti termék politikai és gazdasági eszközként is funkcionál, egyszóval egyfajta patriotizmust jelenít meg. A kutatás célja a mindennapi beszédkulturában, a mindennapok világában jelen lévő helyi, „lenti” beszédmód és tudás feltérképezése, a csíkszentsimoni közösség szempontjának megismerése.

Kulcsszavak: székely kisebbség, identitásdiskurzusok, etnikai marketing, hagyomány, Csíki Sör

Abstract. Identity and Consumption. The Local Discourses of Csíki Beer

In my paper I present the Real Csíki Beer Manufacture, established in Csíkszentsimon in 2014, and based on my ongoing local field research I focus on how the economic branding connected to Szekler minority identity-symbols and the local product consumption bears significant social and political content in the framework of a ruling state nation. Both the production and the characteristics and communication of the product are adjusted to the Szekler ethnical group, it stresses certain characteristics in the name of the local tradition, which draws on the remembrance of the cultural heritage as a symbol system from the past. They invented a tradition underpinned with historical factors which they connected to the already existing minority nation concept.

Globalisation, mobility and the multiculturalism lead to increasingly incorporate ethnicity and identity in the social, political, cultural relationships. In this increasing nation-consciousness, in the process of the strengthening of identity-policies, Csíki Beer as a par excellence national product functions as political and economical tool as well, in brief it visualizes a kind of patriotism. The aim of the paper is to describe the discourses and knowledge of the “bottom”, that is the community of Csíkszentsimon.

¹ A szerző doktorandusz a Budapesti Corvinus Egyetem Társadalmi Kommunikáció Doktori Iskolában. E-mail: ceciliasandor@yahoo.com

Keywords: Szekler minority, identity discourses, ethnic marketing, Csíki Beer, tradition

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Sándor Cecília (2018). Identitás és fogyasztás. A Csíki Sör lokális diskurzusai. *Erdélyi Társadalom*, 16(2), 27–44. <https://doi.org/10.17177/77171.215>

A tanulmány ingyenesen letölthető a CEEOL-ról: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=928> és a GESIS adatbázisából: <http://www.da-ra.de/dara/search?lang=en&mdlang=en>.

I. BEVEZETÉS

A székely identitásépítés a regionális identitásból a nemzeti identitássá formálódás folyamataként írható le. A magyar nemzetrészt kisebbségi nacionalizmusa egy százéves időkeretben helyezhető el. Székelyföldön az 1867-es kiegyezést követő magyar nacionalizmus irányát megváltoztatta az 1918 utáni román nacionalizmus erősödésének időszaka. A nemzetiesítés fordított iránya vette kezdetét (Brubaker, Feschmidt, Fox, & Grancea, 2011: 69–78). Az 1968-as területi közigazgatási átrendezéssel az etnikailag egységes székely tömböt teljesen szétdarabolták, Székelyföld addigi regionális identitása felülíródott. A rendszerváltást követően a többé-kevésbé régi időkől öröklött mítoszok, a székelység múltjára, szabadságjogaira, hagyományaira történő hivatkozás, a szimbólumok újjáélesztése és sajátos arculatának felélesztése reneszánszát éli. Van egy erőteljes politikai törekvés, a magyar kulturális nemzetből „kiszakított” nemzetrésznek egy erős, önálló régióként való megteremtése. Ezzel párhuzamosan megfigyelhető a székelyföldi azonosságtudat kifejező elemeinek a nemzeti kanonizációja és a folklórelemeknek a piaci színtérbe történő adaptációja (Patakfalvi-Czirják, 2015; Hermann & Orbán, 2018).

A székelyföldi nemzetépítés rendkívül összetett és mindmáig le nem zárt, sőt, az utóbbi időben felerősödni látszó folyamat. Ennek részei a nemzeti szimbólumok újratermelése vagy újrafelfedezése (zászló, himnusz), a különböző sportversenyek, tevékenységek hangsúlyosan nemzeti keretben történő értelmezése (székely vágta, hoki) és végül az etnikai fogyasztás kereteinek profit alapú vagy szociális háttérű megteremtése (Székely Gyümölcs, Góbé termékek, Merkúr üzletlánc, székelykeresztúri szövetkezet).

A kapuját Csíkszentsimonban 2014-ben megnyitott Igazi Csíki Sör Manufaktúra tevékenysége e folyamatba illeszkedik, de nem csak folytatja ezt a hagyományt, hanem új szintre is emeli azt. A manufaktúrában gyártott terméknek mind előállítás, mind jellemzője és kommunikációja a székely-magyar etnikai csoporthoz igazított. Sajátossága által hangsúlyozza a másoktól való megkülönböztetést és a belső összetartozást. A gazdasági célú márkázás a hagyomány jegyében emel ki bizonyos jellemzőket, melyek ugyanúgy, mint egy múltbéli szimbólumrendszer, a kulturális örökség emlékezetét veszik igénybe. Megalkottak, kitaláltak egy hagyománykezdeményt, melyet történeti tényezőkkel alátámasztva beépítettek, összekapcsoltak a kisebbségi nemzetkoncepcióval.

Kétségtelen, hogy a kulturális sajátosság – a globalizációs trendekkel párhuzamosan – a régiócentrikus és nemzeti, kisebbségi marketingben sikeres stratégiai előnyt jelent. Nem megalapozatlan kijelenteni, hogy a kultúra a gazdasági fejlődés mozgatórugója (Granovetter, 1995;

Gudeman, 2001; Eriksen, 2005; Sárkány, 2010). Léven szó politikai vagy kulturális nacionalizmusról, patriotizmusról, mindkettő esetén a kultúra egy lehetséges forrás. A hazaszeretet eszméje szerint az emberi identitás elválaszthatatlanul kötődik a saját nemzethez, és az értelmes emberi életvezetés a nemzeti kultúra berkeiben kivitelezhető, vagyis a nemzeti kultúra értelmes választást nyújt, összetartó kapocs (Kymlicka & Straehle, 2001). A sör diskurzusai a Greenfeld által megkülönböztetett individualista és kollektivista nemzetfelfogás közül inkább az utóbbit jelenítik meg, egy kollektív nemzettípusra építenek (Greenfeld, 1993). A székely társadalmat mint kollektív entitást láttatják, melyben a csoport közös akarata és szükséglete az őt alkotó egyének érdekei felett állnak. Így kapcsolódik össze a gazdasági cél a nemzeti érdekekkel, transzponálódik egyik a másikká és így illeszkedik az önkifejezés kontextusába.

A kutatás a Csíki Sör bemutatkozó reklámfilmjének megfigyelése kapcsán indult, mely egy erőteljes sztereotip képekre alapozó, időbeli töréseket átívelő, idilli világot tükröző, montázs-technikájában kiválóan hatásvadász reklámanyag. Alapvetően a székely furfangot, a medvét, a sört, a „jellegzetes” székelyföldi tájat (hegyeket, erdőt, templomot, lovas kocsit) jeleníti meg. E szimbolikus konstrukció az autentikusság, a székelyföldi tájkép és a székely identitás reprezentációjaként kiemelkedően fontos. A Csíki Sör promóvideó megjelenése után rövid időn belül elnyerte *Az év legjobb reklámfilmje egyenesen Székelyföldről* címet, s bár a másolás vádja gyors reakcióként megfogalmazódott, a tulajdonos szerint a mai világban nehéz lenne kitalálni teljesen újszerűt, hiszen „minden valamihez hasonló”. Ebben az értelemben az autentikus hagyomány új kontextusba helyezésével a globális gazdasági és politikai folyamatok termékévé válik.

A Csíki Sör tehát beépül ebbe a történetiségre alapozható nemzetépítésbe és etnikai-regionális identitásra alapozó branding folyamatba. Jelen tanulmány egy társadalomkutató szemüvegén keresztül, egy folyamatban lévő doktori kutatás eddigi eredményeire alapozva reflektál a folyamatra, figyelembe véve, hogy az interjúbeszélgetésekre alapozott vizsgálat nem más, mint a jelen, valamint a jelen horizontjából szemlélt múlt szelektív (re)konstrukciója. A kutatás fő kérdésselvetése, hogy milyen jelentése van a helyiek számára a székely identitásszimbólumokhoz kapcsolt gazdasági beruházásnak? Miként válik a Csíki Sör többlettartalommal telítetté? Milyen szerepe van mindebben az identifikációnak, a hagyományoknak és a lokalitásnak? Jelen írás elsődleges célja a kulturális megértés, vagyis a beszéd, a beszédmód és a viselkedés mint kulturális jelentések szimbolikus reprezentációjának megfejtése, illetve a mögötte rejlő és általa kifejeződő valóságkonstruálások mint társadalmi szöveg együttesek megértése.

A kutatás terepe és a kutatás c. alfejezetekben röviden bemutatjuk a terepmunka helyszínét és annak folyamatát. Az *etnikai fogyasztás és identitás* című rész a kutatási téma elméleti beágyazottságára reflektál. A releváns szakirodalom rövid áttekintését a *Gyár emlékezete* című rész követi, melyben a jelenlegi gyár történeti háttere ismerhető meg, az egykori Keményítő- és Szeszgyár történetének egyéni élettapasztalatokra alapozott rekonstrukciója. A *Lokális diskurzusok* alfejezet arra nyújt rálátást, hogy a csíkszentsimoniak milyen jelentést kapcsolnak a sörhöz, a gyárhoz és a történésekhez. A kutatás főbb megállapításait az *Összegzés* fejezet foglalja össze.

2. A KUTATÁS TEREPE

Csíkszentsimon, a „Sárban heverő Sz.-Simon” (Orbán, 1991: 46) a Csíki-medencében 630 m tengerszint feletti magasságon, az Olt bal partján fekszik, Csíkszeredától 16 km-re. A faluban a helyi intézmények és az állami középületek javarészt a szocializmus éveinek termékei. A helyi ipar rohamosan fejlődött, 1942-ben épült a Keményítőgyár, 1968-ban a Szövetkezeti Pékség, 1969-ben pedig megnyílt az új szövetkezeti szolgáltatási komplexum, mely cipész-, fodrász- és szabómunkát is biztosított a helyiek számára. 1972-ben a Szeszkeményítő gyár működése is elkezdődött. 1973-ban építették az egykori csendőrház helyére a rendőrséget, valamint az addig a Gernáth-házban működő egészségügyi ellátás számára az orvosi rendelőt (Sándor, 2014: 3–4). A több száz embernek munkát adó gyár a '90-es évek végén csődbe ment. 2014-ben az egykori gyár telephelyén megépült a csíkszentsimoni Csíki Sörgyár Manufaktúra, ahol a Sapi-entia Erdélyi Magyar Tudományegyetem közreműködésével és egy helyi sörfőző mester receptje alapján, a bajor tisztasági törvények betartásával elkezdték főzni a helyi sört. Napjainkban hatféle sört gyártanak, és évente közel húszezer látogatót fogadnak.

3. A KUTATÁS

A kutatás kiinduló hipotézise, hogy a Csíki Sör megalakulása, létezése és működése körüli diskurzusok túlmutatnak a helyi manufaktúra, valamint egy multinacionális cég piaci harcán.² A gyárhoz kapcsolódó eseményekről szóló diskurzusok különféle médiumokon keresztül jutnak el a társadalom tagjaihoz, tehát elsődlegesen mediatizált üzenetek. A formális kommunikációs csatorna által termelődnek és forgalmazódnak, ahol egy sajátos fogalmi keretbe helyezve írják le, közlik az értelmezéseket. A médiában megjelenő tartalmaknak van egy másik aspektusuk is, az értelmezések újra-, illetve átértelmezései, melyek a mindennapi beszédkultúrában, a mindennapok világában érhetőek tetten. A kutatás célja a lokális, a „lenti” beszédmód és tudás feltérképezése, a közösség szempontjának megismerése. A lokalitás fogalma ez esetben a földrajzi helyre irányul, mintegy a helyi szinonímjaként. A történekekről kialakított értelmezések egy lokális térben zajlanak, ugyanakkor nem zárják ki a nagyobb társadalmi térben történő elhelyezést (a glocalitás tényét).

A nemzetépítés folyamatába illeszkedő gazdasági tevékenység és az etnikai-regionális identitás, valamint az etnikai fogyasztás kutatása alapvetően antropológiai és társadalomtörténeti megközelítésen alapszik. A kutatás módszertana a résztvevő megfigyelés és az interjúzás. A megkérdezettek szubjektív hangvételű beszámolóit, a személyes, az interperszonális vélemény, valamint a tudásreprezentáció lehetőségének megteremtése a félig strukturált és a vezérfonal-interjú

2 A helyi termék megjelenése után rövid időn belül elkezdődött az a jogi vita, mely értelmében a Csíki Sör megnevezés hasonlít a Heineken gyártó Ciuc Premium márkájához, és ezáltal megtévesztheti a fogyasztókat. A vitáról számos médiatartalom jelent meg, hosszabb időn keresztül beszédtemává vált. Jelen kutatásnak nem célja a politikai kontextus vizsgálata, hogy a különböző politikai pártok milyen reakcióval kapcsolódtak be e diskurzusba.

sajátságos módjainak alkalmazását implikálta. A kutatás 2015-ben kezdődött a kiválasztott helyszínen, Csíkszentsimonban. A helyszínválasztást az indokolja, hogy a kutatói megértésnek feltétele a helyi történet mélyebb megismerése, majd annak összekapcsolása a jelenség egyéb szintjeivel. Egyrészt a szentsimoniak székelyek, akikre a Csíki Sör etnikai marketingje épül, másrészt többen közülük a helyi gyárban dolgoznak, ugyanakkor életpaszatalaik és emlékeik vannak a régi gyárról, harmadrészt fogyasztói is a termékeknek. Összesen 58 személlyel beszélgettem és készítettem interjút, 25 nővel és 33 férfival. A legidősebb 1939-ben született, a legfiatalabb 1995-ben. Némely interjú rögzítését megelőzte a célszemélyek felkeresése és az időpont egyeztetése, míg a többi esetben a beszélgetés spontán, illetve eligazítások útján alakult.

Az interjúbeszélgetések során a megkérdezettek igazság- és valóságkonceptiói körvonalazódnak. Gyáni Gábor (2000) szerint az orális történetekre alapozott kutatás, a szóbeli elbeszélés mint szubjektív dokumentáció felveti a hitelesség kérdését, ezért nem alkalmas átfogó történeti kép megalkotására. A cél nem a múlt történéseinek a magyarázata, hanem a múlthoz kapcsolódó jelen folyamatainak a megértése. A kutató aligha férne hozzá a határtalan múlthoz, így a narratív diszkurzív megismerés válik a múlt reprezentációjává.

4. IDENTITÁS ÉS FOGYASZTÁS

Az 1980-as évek után megalakult intézményi közgazdaságtan és a gazdaságszociológia figyelme irányult rá a kulturális különbségeknek a gazdasági működésben felfedezhető jelentőségére. E kultúráközpontú megközelítés Mark Granovetter nevéhez kapcsolódik. A kutatók az Egyesült Államokba bevándorló kisebbségek gazdasági hálózatának vizsgálata alapján arra a következtetésre jutottak, hogy a csoporthoz tartozás gazdasági folyamatokban erőforrást jelent (Granovetter, 1995; Portes & Sensenbrenner, 1999). Ilyen a kulturális jellegű előny (bizonyos gazdasági tevékenységeket etnikai kérdések határoznak meg), a szolidaritásból adódó előny (a gazdasági kapcsolatok erősségét meghatározó közös hagyományok, a szokásrend) és a hálózati előny (a kulturális alkalmazkodás rugalmassága, az ún. *bridging* társadalmi tőke (Putnam, 1993).

A gazdasági folyamatok társadalmi beágyazottságának kutatói rávilágítottak arra, hogy a különböző etnikumok eltérő gazdasági eredményeit a rájuk jellemző sajátos értékrend és közösségi normák határozzák meg (Eriksen, 2005; Sárkány, 2010; Letenyei, 2002). Kocsis Károly definíciója szerint „az etnicitás szó napjainkban egyrészt azt a módot jelenti, ahogyan az egyének személyes identitásukat kifejezik, másrészt pedig a társadalmi rétegződés azon típusát tükrözi, mely tényleges vagy vélt közös leszármazáson, kulturális jellemzőkön alapuló csoportképződésből ered” (Kocsis, 2002: 319).

A strukturalista weberi hagyományokkal ellentétben a kortárs gazdaságantropológiai megközelítések az etnicitásra mint társadalmilag megkonstruált és elképzelt, változó entitásra tekintenek (Barth, 1969; Wolf, 1995). Ebben a kontextusban „nemcsak az etnicitás lehet a gazdasági cselekvések, viszonyok, gyakorlatok rendezőelve, hanem a gazdasági viszonyok, fogyasztói mintázatok is meghatározhatják, hogy melyek az etnikai besorolás szempontjai, hol húzódnak és mennyire erősek az etnikai határok” (Csata, 2015: 7).

A nemzethez vagy etnikai csoporthoz tartozás szubjektív érzése (Turner, 1975; Niedermüller, 1989; Bindorffer, 2001) a „nemzet fogyasztásának” (Feischmidt & Brubaker, 1999) alapja. Jon

Fox és szerzőtársai (Fox & Miller-Idriss, 2008) a „mindennapi nemzeti mivolt” részének tartja a nemzeti identitásgyakorlatként értelmezett fogyasztást, melynek két típusaként megkülönbözteti a nemzeti javak fogyasztását (pl. zászló, címer) és a nem nemzeti javak nemzeti módon történő fogyasztását (pl. a receptek). Az identitásértékkel felruházott fogyasztói javak közül történő választás egy tudatos szimbolikus termelésként értelmezhető, mint a fogyasztónak egy identitásformáló cselekvőképessége (Fox & Miller-Idriss, 2008: 552).

Erdélyi viszonylatban kevés olyan gazdaságszociológiai és -antropológiai kutatás készült, mely az etnikai diverzitás és az egyes régiók fejlődését vizsgálja. Csata Zsombor kimutatta, hogy Erdélyben a lokalitásnak lényeges szerepe van a vállalkozóvá válás társadalmi feltételeinek a megteremtésében (Csata, 2015). Az etnicitás és gazdaság összefüggéseiről Szabó Á. Töhötöm azt írja, hogy „egy etnikai közösséghez való tartozás szervezőeleme lehet a gazdaságnak, de nem is egyetlen, nem is elsődleges és nem is kizárólagos” (Szabó, 2010: 7). Egy kérdőíves kutatás értelmében „az etnocentrikus piaci preferenciák azokra jellemzőek inkább, akik magyar tömbvidéken, „etnikai burokokban” élnek és bizalmatlanok a románokkal szemben.” (Csata, 2015: 9) Az utóbbi években több tanulmány született a székelyföldi tejszövetkezetek (Szabó, 2014), a helyi élelmiszerekkel kapcsolatos mozgalmakról (Borsos, 2013).

A kutatások alapján elmondható, hogy Székelyföldön nagy teret hódított az „etnikai termékek” piaca, melynek keretében kifejezetten a régióhoz kapcsolódó (székelyföldi, erdélyi), vagy (kisebbségi) magyar kulturális vagy tárgyi természetű erőforrásokat hasznosítanak (pl. népi hagyományok, népművészet hagyaték értékesítése a turizmusban), vagy a forgalmazott termékeket, szolgáltatásokat az etnikai folklór szimbólumaival, narratíváival kapcsolják össze. A térség történelme, mítoszai, legendái, néprajzi tudása tehát gazdasági erőforrásokká váltak. Az identitást jelző javak fogyasztása pedig lehetőség a megjelenített tartalomhoz való viszonyulás kifejezésére, a termékek fogyasztása kommunikáció. Az erdélyi és különösképp a székelyföldi magyarok „élnek a korlátozott szolidaritásból fakadó előnyökkel” (Csata, 2015: 10). Antropológiai megközelítésben különösen érdekes az, hogy ezen vállalkozások, brandek és gazdasági gyakorlatok hogyan járulnak hozzá az identitás további megerősítéséhez (Csata, 2014).

A Csíki Sör e folyamatra apellál, hiszen egy olyan kapitalista vállalkozás, mely marketingjében e felfelé ívelőben levő etnikai diskurzust, a nemzeti szimbolizmus elemeit használja, termékét a kultúra és az identitás segítségével dobja piacra, egy olyan kontextusban, amikor ezeknek egy erős (nemzetpolitikai és gazdasági) felhajtóerejük van.

A Csíki Sör mint identitásmarker a különbségtételnek egy olyan eszköze, mely egyszerre ad lehetőséget a csoporthoz tartozásra és a másoktól való elkülönülésre. A Csíki Sörhöz kapcsolódóan Hoffman és munkatársai *A helyi termék szerepe a lokális identitás építésében* című tanulmányukban arra a kérdésre keresik a választ, hogy a lokális identitás milyen szerepet játszik a helyi gazdaságfejlesztési kezdeményezésben, egy helyi termék életben maradásában és gazdasági sikerében. Az elemzésben rámutatnak, hogy a Csíki Sör az elméleti szempontokat figyelembe véve helyi terméknek minősül³ (Hoffman, Schwarz, & Szász, 2016).

3 Az online médiában megjelenő cikkekre és 11 interjúra alapozott tanulmány egy általános összefoglaló, melyben nem derül ki, hogy hol, kikkel, mikor, milyen körülmények között készültek az interjúk. Az újságcikkek kapcsán több adat hitelessége is megkérdőjelezhető. Például a lokális identitás és

5. A GYÁR HELYI EMLÉKEZETE

A kutatás első szakaszában körvonalazódott, hogy a csíkszentsimoni sörgyárhoz kapcsolt aktuális gazdasági, társadalmi és nemzetpolitikai értelmezések lokális szinten elválaszthatatlanok az egykori Keményítő- és Szeszgyár múltjától. A helyi ipar- és gyártörténeti múlt a személyesen megélt, elbeszélte történetek és fényképes dokumentációk folyamatban lévő összegyűjtésével rekonstruálható. A jelenlegi gyár a 2000-es évek elején azon a területen épült fel, ahová 1941-ben a Földművelésügyi Minisztérium Erdélyi Kirendeltsége⁴ burgonyakeményítő és szörpgyár létesítését tervezte. Az 1942-ben üzembe helyezett Keményítőgyár a bécsi döntés utáni, felülről kezdeményezett állami modernizációs beavatkozások eredménye volt. A helyi diskurzusok szerint a gyárat a Magyar Kormány építette Csík vármegye burgonya termésének feldolgozása és munkahelyek megteremtése céljából, ezáltal megakadályozva a II. Székely kivándorlás folyamatát. Később az államszocialista nagyipar kiépítésével a gyár újabb épületekkel, technológiai felszereléssel és kapacitásának megtöbbszörözésével bővült. 1962-ben négy tömbház épült a faluba költöző gyári munkások részére, ahol a lakók minimális bérleti díj fizetésével ingyen kapták a fűtést és a melegvíz-ellátást. 1972-ben felépült a szeszgyártás részlege. A gyár termelői nagyságát mutatja az, hogy a keményítő részlegen napi harminc tonna burgonyát, a szeszgyártáshoz naponta hatvan tonna kukoricát és százharminc-százötven tonna burgonyát használtak fel. Külön vasútvonal vezetett be a gyár kapuján, hogy az import alapanyagot a feldolgozó üzemek közelébe szállítsák. Miközben az államgazdálkodással a gazdálkodókat megfosztották saját földjüktől, a gyár megteremtette a gyári szakmunkás kultúrát. A gyár a megkérdezettek szerint olyan volt, mint egy faluközösség, volt saját könyvtára, moziterme, színdarabos báljai, színjátzó-, kugli-, foci- és hokicsapata, saját tűzoltócsapata és fúvószenekara. Több száz dolgozónak jelentett biztos megélhetési lehetőséget, állandó fizetést és kiszámítható jövőképet.

Egy párhuzamos kettőséget jelentett egyfelől a keményítő- és szeszgyár sajátos gazdasági és társadalmi rendszere, másik oldalon az állami gazdálkodások kényszerítő reformja. A falubeliek a gyárban dolgozókat *gyári fosztoknak* nevezték, hiszen „*más életmódot éltek, szinte mint a városi, a falusi ember szemével nézve ők megtagadták a falusi életet, nem volt se földjük, se állatuk, mi posztóruhába jártunk, ők modern dzsörzék ruhás emberek voltak, salapétába, köppenybe és pantallóba jártak*”. (Cs. Á.)⁵ A '89-es rendszerváltást követő privatizációs törekvések még néhány éven keresztül további fejlesztések formájában mutatkoztak meg. Így például újabb épületek, iroda-

a sikeresség kölcsönhatásáról a két promovideó nézettsége közötti számkülönbségre, a meghirdetett Heineken-bojkott követőinek számára alapozva nem vonható le releváns következtetés. A cég sikerességéhez számos más tényező is hozzájárul. A terméknek a lokális identitásban felfedezhető szerepéről nem kapunk összefüggéseket.

4 A Minisztérium 1941. évi 3.910. M. E. számú rendelete értelmében „a visszacsatolt országrész mezőgazdaságának az ország mezőgazdaságába beillesztése és fejlesztése céljából, továbbá abból a célból, hogy a földművelésügy központi igazgatáskörében szükséges intézkedéseket az erdélyi országrész gazdasági viszonyainak közvetlen figyelembevételére alapján minél eredményesebben és minél gyorsabban lehessen megtenni, a földművelésügyi miniszter kirendeltséget létesít.” (M.R.T., 1941. 1. 1126.)

5 A tanulmányban az interjúalanyok nevének kezdőbetűit kódoltuk.

és raktárhelyiségek, magánnyomda, bankfiók-kirendeltség, állatnevelde épült. A gyárnak több igazgatója lett, mindegyiknek saját bélyegzője, irodája és sofőre.

A '90-es évek közepén felgyorsult az elbocsátó levelek átadása. „Az emberek könnyeztek, a szívük szakadt meg, senki nem értette, hogy mi történik (...) az életünket leéltük a gyárban, huszonhárom éves koromban léptem be a kapuján és hatvan évesen küldtek el onnan” – meséli K. L., hetvenkét éves férfi. Akiket betegnyugdíjba vagy munkanélküli segélyre bocsátottak el, nem gondolták, hogy az üzem valaha is megszűnik. A gyár nem fizette az államnak a luxusadót, fokozatosan gyűlt az adóssága, miközben folytatódta az újabb beruházások és építkezések. Mindehhez hozzáadódott a késedelmi kamat, majd 1999-ben zárolták és elárverezték. Fontos megjegyezni, hogy a rendszerváltást követő években a dolgozók számára kötelezővé tették a gyár részvényeinek megvásárlását, a kiszabott költséget minden hónapban automatikusan levonták a fizetésekből. Ezáltal a gyári munkások tulajdonába került részvények az állami árverezéskor mind elvesztek. Néhányan a megmaradt takarékpénzüket arra fordították, hogy a részvényeikért befizetett összeget visszapereeljék a vezetőségtől. Ez a történet sikertelenül, reményvesztéssel végződött.

Az, hogy az évtizedekig működő gyár a 2000-es évek elején bezárta kapuit, a foglalkoztatottságban számottevő csökkenést eredményezett, több száz csíkszentimoni és környékbeli személy munkanélküliségét jelentette. Sok esetben a földek visszaigénylése kényszermegoldást jelentett, erre vonatkoznak S. L., 58 éves férfi szavai, hogy „az újrakezdés régi csizmákkal elkezdünk újra a nagy hóba tapodni”. Az emberek kilencven százaléka megpróbálta a betegnyugdíjhoz szükséges orvosi papírokat beszerezni, az idősebb generációnak már nem volt lehetősége új munkahelyet találni. Többek számára az elvándorlás vagy a továbbtanulás, majd a szakmaváltás jelentett megoldást. Így például a laboránsból elárúsítónő, az elárúsítónőből szakácsnő, a titkárnőből könyvelőnő, pedagógus, könyvtárnő, az irattárosból ápolónő, a lakatosból autóvezető, a traktoristából magánvállalkozó, a villanyszerelőből vízpompa kezelő, a nyomdászból ügynök, a gépészmérnökből köztisztviselő lett. A következő évtizedben az egykor virágzó gyár mozgatható darabjait széthordták, idővel az épületek életveszélyessé váltak, szétomladoztak. A gyártelep egy előző időszak emlékeit és annak fájó hanyatlástörténetét idézte.

Lokálisan ebben a gazdaság- és társadalomtörténeti kontextusban kell értelmezni a Csíki Sör Manufaktúrához kapcsolódó diskurzusokat. A 2010-es évek elején történő újjáéledés már az újkapitalizmus szellemében, a piacgazdasági elvek, a fejlesztési tervek és a gazdasági innováció alapján indult el. Az épület addig a múlt helyszínékként volt jelen a köztudatban, a látványa a múlt bizonyítékává vált. Pierre Nora az emlékezet helyeiről szólva kiemeli, hogy szükség van a terek újraértékesítésére (Nora, 2010). A Csíki Sörgyár a hanyatlásból nemcsak gazdasági föllendülést jelent. A Sörgyár elsősorban munkalehetőséget biztosítva pénzforrásként értelmeződik, de a gazdasági vetülete mellett, azon kívül, hogy gazdasági termelőhely, ezzel szoros összefüggésben „szimbolikus termelőhelyként” is kiemelkedően fontos szerepet kapott az emberek mindennapi életében. A székelyek azonosságával összefüggő, jelképeket használó, pozitív képet és nemzeti (és rurális) mítoszt teremtő Sörgyár és az elnyomó hatalom szimbolikus ütközésének megjelenítője is lett.

6. LOKÁLIS DISKURZUSOK

Az interjúbeszélgetések témája a mindennapi életvilágban, a beszédben létrejövő értelmezések és jelentésalkotások feltérképezése. A beszélgetések kérdései arra irányultak, hogy hová tartozik ebben a világalkotási mechanizmusban a Csíki Sörgyár? Kié a sör, a Manufaktúra? Mit jelent az egyének és a közösség számára? Honnan szereztek tudomást a történekről és mit észleltek a közvetlen környezetükben?

Fontos kiemelni, hogy a Csíki Sör az etnikai marketingkommunikációját⁶ a székely szimbólumokra (zászló, rovásírás, piros-fekete színhasználat, stb.) és a kitalált sörfőzési hagyományra építi. Fő célja az eredetihez ragaszkodás és ebben a kontextusban a sörkésztés nem csupán egy történetre alapozó gyakorlat, hanem egy nagyfokú formalizáltsággal jellemezhető, visszatekintő, szabályok által irányított, repetitív rítus, vagyis egy bemutatott sörfőzési kultusz. A megalakított múlt és a kitalált hagyomány diskurzusában a hitelesség kifejezője az 1500-as évekig visszanyúló történet. Hangsúlyos szerepet kap a főzés során az 1516-os bajor tisztasági törvény (*Reinheitsgebot*) betartása, vagyis csak a sörárpa, a komló, az élesztő és a víz használata, valamint az eredeti soralapanyagok kiválasztásánál a minőség, az ideális, 9–11%-os fehérjetartalommal rendelkező sörárpa. Végül jellegzetes kesernyés ízt adó komló és lefőzött sörlé természetes úton történő érlelődése.

A Csíki Sörhöz kapcsolódó képi megjelenítések fontossága, hogy az ábrázolásokon keresztül mögöttes absztrakt tartalmak nyernek vizuális formát. A képek fenntartják és tükrözik a társadalmi valóságot, akképpen létre is hozzák azt. A megkonstruálás alapfeltétele tehát, hogy az nem önkényes módon működik, hanem már meglévő hagyomány elemeire, eszméire építkezik s megerősíti a sztereotípiákon alapuló reprezentációk létét. Minden megjelenített hagyománydiskurzusban van egy rejtett normatív funkció, vagyis azért jelenítik meg, hogy megerősítsék és elfogadják azokat. Ez a jelképek tényszerű és normatív jellege, mely a jelen és a múlt generációit, valamint történéseit egy közös társadalmi egységbe köti össze. Eric Hobsbawm gondolatához kapcsolódva, a kitalált hagyomány ugyan manipuláció, de az is bizonyos, hogy a legsikeresebb példái olyan gyakorlatokat használtak ki, amelyeket az emberek bizonyos csoportjai határozott szükségletnek éreztek (Hobsbawm, 1987: 181).

A hagyományra reflektálva a beszélgetések során felmerült a kérdés, hogy *sörivó-e a székely ember*. A visszaemlékezések szerint a sörfőzésnek van helyi hagyománya. A zavaros, habos, édeskés és kesernyés ízű italt a múlt században is előszeretettel fogyasztották a téli estéken. Általában késő ősszel, a novemberi hónap folyamán, a cukorrépa betakarítását követően érleléssel főzték ki.

A falu infrastruktúráját tekintve a Manufaktúra elsődlegesen egy gazdasági beruházás. A gyár jelenleg 148 személyt foglalkoztat és kapacitását megalakulása óta folyamatosan bővítik. A helyiek a faluban egykoron működő Szesz- és Keményítőgyár hanyatlástörténete után a jelen-

⁶ Az etnomarketing (nemzetiségi/kisebbségi marketing) egy demográfiai jellemzőkre alapozott marketingkommunikációs irányzat, melyre egy adott etnikumra jellemző képi, nyelvi szimbólumok használata jellemző.

legi gyárhoz sikereket és pozitív fűznek. Idézet M. Zs. 55 éves nő szavaiból, aki a gyár múltjáról mesél:

„Jól emlékszem azokra az évekre, amikor a Szeszgyár megszűnése után egy romhalmaz volt azon a helyen. Elkezdték szétszedni a régi épületet, omladoztak a falak, a téglákat is elvitték, mintha háború után lettünk volna, mintha lebombázták volna. Jött egy üzletember, aki lehetőséget látott abban, hogy ide létesítsen manufaktúrát, azóta átalakult minden, a tér rendezett lett, élet költözött ismét a gyár kapuján belül. Azelőtt több mint négyszáz ember járt be azon a kapun. A csikszesztimoniak reménykednek abban, hogy most munkahelyet találhatnak itthon, mely egy pár embernek megadatott lehetőség.”

A beszélgetések során visszatérő gondolat a fiatalok migrációja és az otthonmaradás problémája. Egyre nagyobb azoknak a száma, akik elhagyva szülőfalujukat külföldön keresik a megélhetésükhöz szükséges pénzforrást. E tendencia megállításában is reményt kapcsolnak a helyi sörgyárhoz. V. M., 66 éves nő meséli, hogy külföldön dolgozó lánya számára a sör és az emblémával ellátott tárgya (póló, kulcstartó) az önmeghatározás részévé válik. Azok számára, akik távol vannak, a büszkeség érzése hatványozódik: *„büszkén tekint rá és azt mondja, hogy az én falumból való.”* Itt a termék a szülőföldhöz tartozásnak egy külső reprezentációja. *„Egy ünneplés, a székely származástudat megerősítése és ünneplése egy idegen közegben, míg azok, akik itthon vannak, azok nap mint nap részt vesznek benne.”* A lokalitás megteremtésének legjobb, leghitelesebb módja pontosan a vizuális és szöveges megjelenítés. A területiség magában hordozza a nemzetileg kisajátított földet, a történeti nosztalgiákat, a jellegzetesként felértékelte tájat, az ünnepeket, melyek a másiktól való térbeli, társadalmi és kulturális elkülönülés kontextusai. A lokalitás gondolatában van egy összetartozás és különbözőség érzés, mely a társadalmi élet sajátossága. Ez a kettősség azért érdekes, mert napjainkban a népességmozgás, a migrációs hullámok a társadalmi élet gyakori velejárói, amikor a tényleges területiség és a kollektív társadalmi érzés között egyre mélyül a szakadék. Kulturális esszencializmus ez, mely nem utasítja el, hogy az egyén a társadalmi, politikai kapcsolatokon keresztül része a nemzetnek, de hangsúlyozza azt, hogy mindig jelen van a konkrét helyhez való kulturális kapcsolódása.

A beszélgetésekben több alkalommal elhangzott a büszkeség érzésének kifejtése. A büszkeség az *itthoni*, a *saját*, a *hazai*, a *természetes*, az *igazi* és a *székely* fogalmi keretben körvonalazódik. Gy. E., 29 éves nő számára nem kétséges, hogy a Csíki Sör elsődleges szerepe az, hogy a kisebbségnek saját söre legyen, hogy *„a székelységet képviselje”*. Nem meglepő, hogy a saját nemzeti sört mint szóvivőt definiált terméket azzal a szereppel ruházzák fel, hogy a világot értesítse a székely nemzetről. Erre mondta igen kifejezően L. P., 63 éves férfi, hogy:

„A sör által visszakerültünk a térképre, pedig állandóan eltörölnének s ez kisebb-nagyobb sikerrel már nem egyszer történt meg. Azután, hogy a Szeszgyár bebukott, mi ki voltunk rádiózva. Valami még megindult vót, de bebukott és most lett egy csodálatos dolog és nagyon helyes, mert a térképre kerülve most nyugat, el egészen Amerikáig tudnak rólunk. Ezt te érted-e, hogy mekkora súlya van?”

A sörgyártás székhelye Csíkszentsimonban van, a termékek azonban Románia és Magyarország számos üzletében és a márkáról elnevezett söröző helyiségekben is megtalálhatók. Egy fizikai térben létezik, és a hozzá kapcsolt interpretációk értelmében egy mentálisan megalkotott, elképzelt közösséget képvisel:

„Fontos, hogy itt fejlődjünk, mert ha el is megyünk innen, akkor csak haza kellene találjunk, mert ha nem, mások jönnek a helyünkbe. Volt itt már elég becsületes betelepítés, most azt vigyázzuk meg, ami a miénk, s őrizzük azt mindenünkkel. Itt kell maradjon, mert a miénk, mi magunktól megcsináljuk, nem kell a másé, nem is a másét akarjuk, hanem a miénket, azt magunk gyarapítjuk.” (L. P.)

A fogyasztói magatartást befolyásoló tényezők egyike a személyes jellemzők alkalmazása, az etnikai identitást kifejező szimbolikus elemek használata. A beszélgetések alapján elmondható, hogy az etnikai marketing felerősíti a márkahűséget és a hozzá kapcsolt értékekkel való azonosulást. V. A., 42 éves csíkszentsimoni férfi véleménye értelmében a nagy sörkínálatból történő szelekció és a helyi sör fogyasztása egy tudatos magatartás és elkötelezettség: *„Én ha sört iszok, akkor Csíki sört iszok s megszólítok másokat is, hogy miféle szentsimoni emberek vagytok, ha nem ezt isszátok?”⁷*

A szimbólumhasználat a csoportidentitást kifejező jelképpé válik. *„A székely motívumok és a címer minket képvisel, s nyomatékosítja azt kifele, hogy mi igenis létezőnk s magunk is meg vagyunk”. A logó és a felirat a megkérdezett személyek szerint megfelelő kompozíció:*

„A rovásírás használata tökéletes, ne is értsé, aki ennyit se tud (...) üvegformára ennél jobban nem tudtak volna megtervezni. Külalakra tetszetős, szemnek tetszetős főleg a színhasználat miatt. A legfontosabb, hogy anyanyelvünkön van feltüntetve. Eszedbe juttatja a régi rovásírást. Sokan nem is gondolnak rá, feledésbe ment, de kíváncsivá tesz, utána nézel és addig csillabizálsz, amíg kikeresed, hogy mit ír.” (L. Zs., 35 éves férfi)

Ebben az értelemben van egy tanítói, nevelői hatása. A vélemények szerint a székely-magyar rovásírást a többségi nemzet nem érti, és nem értelmezi, ezért elsődlegesen öncélú: *„a románok úgyse tudják elolvasni mit ír, ez nem más nemzetiségnek szól, hanem a sajátunk és nekünk”.*

Amikor a Csíki Sör Facebook-oldalán megjelent a hír, hogy a végső határozat értelmében meg kell szüntetni az *Igazi Csíki* felirattal ellátott termékeket, mely a későbbiekben a gyár kapujának bezárását is jelentheti, a helyiek tüntetés szervezését szorgalmazták:

„A Heineken mikor elkezdte, akkor nagy indulatokat váltott ki, emlékszem én, hogy fel volt háborodva a nép és tüntetni akartunk menni, mert az emberek ezt indít-

7 Az etnikai fogyasztást meghatározó tényezők feltérképezése és annak működése a kutatás következő szakaszában zajlik. A faluban elérhető sörpiacon a helyi termék ára drágább a kínálat többi részéhez képest. A kvalitatív adatgyűjtés arra mutatott rá, hogy a jelenség kutatható, mérhető korreláció van az etnikai marketing és a fogyasztás között.

ványozták s egymást bíztatták. Csak azok nem álltak ki vagy nem mertek szólani se, akik heinekenes pólókban járnak s a másik odalon állnak, kifele ezt mutatják, de a lelkükben szerintem más van.” (L. F.)

Számára az a felemelő a Manufaktúra létrejöttében, hogy a székely szimbólumokat, a székely szavakat, nyelvjárást és furfangot használják: „*ez a Sörnek az egyik legnagyobb értéke, nem maga a sör!*” Különösen erősnek érezte ezt a jelentéstöbbletet, amikor a termékekre felkerült nagybetűkkel írt TILTOTT szó: „*ambiciózust adott, leleményesség volt, mert a tiltott gyümölcs mindig edesebb, a tiltó szónak mindennél nagyobb az erőssége*”.

Különös figyelmet igényel az online média által közvetített híreknek az átértelmezése és azok szubjektív alapú megszűrése. P. L. véleménye szerint abban a Facebookon olvasott jegyzékben nagy igazság lehet, mely szerint a párbaj megszervezettségen és előre kiszámított lépéseken alapult. Egyszerre elfogadója és elutasítója e tényként és álhírként kezelt kijelentésnek, de kételkedését felülírja mindaz, amit a székely kisebbség mindennapi életéről tapasztal. Véleménye szerint „*a román államnak célja a nagy kutyát pártolni, nagyobb a befolyása is a Heinekennek*”. Véleménye szerint a konfliktus nem újkori és ezzel nem is befejezett. Az érintettség érzését tükrözik szavai:

„Kötelezettségemnek éreztem, hogy szóljak, ez belülről jött, nem bíztatott senki se, hanem az igazságvágyam. Ne csak az erősebb nyerjen örökké, minket elnyomnának, ha tehetnék, ahogyan a sörünket támadják. Sajnos a politika megvan, hogy aki meg-tollasodott, az repülni tud, a másik csak mászik! Ez van! (...)”

Úgy tűnik, hogy a mindennapi beszédben a múlt felidézése, egy korszak hangulatának megidézése, szimbolikus értelemben abból táplálkozva az ellenállás mai formáit legitimálja.

„A testvéreknek ez nagyon szúrja a szemét, én látom, hogy folyamatosan milyen dolgokat csinálnak, félnék attól, hogy Erdély erősödik (...) Nagyon örvendünk neki, amikor 1942-be Keményítőgyárat épült, 92-be az ötvenes évfordulóját ünnepeltük. Azt lerombolták, mert a szocialista vitt mindent aztán magával, s most a helyébe került valami értékes, s ezzel megmutatjuk, hogy felálltunk onnan, ahová letiportak s megállunk továbbra is, erősebben, ha kell.” (K. J., 67 éves férfi)

Abban az interpretációs keretben, mely szerint a sör megmaradása egy szimbolikus harcként tételeződik, kiemelkedő jelentősége van a székely gyártulajdonosról kialakított képnek. E többlettartalom hitelességét, legitimitását erősíti, hogy a vezetőt a helyiek közül többen ismerik. A tulajdonos más befektetéseihez kapcsolódó médiatartalmak ebben a kontextusban irrelevánsnak bizonyulnak. A megkérdezettek többsége úgy véli, hogy „*a székely ügyekért cselekvő és gondolkodó*” gyárigazgató „*székelyként áll ki a székelyekért*”. Bátorságát, helytállását, kitartását, magabiztosságát, karakteres tartását és igazságérzetét a székely származástudata eredményének vélik, mely előnyt jelent a hatalmi konfliktusokban: „*bükkfej székely ember, de tudja, miért akaratos ő*”. (K. J.)

G. M., egy 48 éves nő értelmezésében a sörgyár turisztikai szempontból helyi sajátosságként, látványosságként és specialitásként értékes, hiszen a látogatók emlékeinek részévé válik.

Szimbolikusan egy gazdaságpolitikai zarándokhelyként értelmezhető. „Szentsimon neve ismertté vált. Ha azt hallod, hogy Csíki Sör, akkor a szülőfalud jut eszedbe, szimbólum lett. S ha idegen érkezik a faluba, akkor nevezetességként van, amit felmutatni, van értékünk. Aki innen távozik, az viszi magával a csíkszentsimoni emlékeit.” Kiváló ötletnek bizonyul az, hogy a látogatókat fogadják, beengedik, betekintést nyújtanak számukra a sörgyártás folyamatába és megköszönhetik a különböző értelesi folyamatokkal előállított sörtípusokat is. „Büszkék vagyunk arra, hogy itt gyártják. Ha egy közösségbe mész, ahol ezt fogyasztják, akkor nem tudod elhallgatni, hogy szülőfalubeli, úgy mutatkozol be, hogy azt mondod, én onnan jöttem.” (B. D., 32 éves férfi) A helyi termék az önmeghatározásban egy referenciaponttá válik.

A sör a diskurzusok révén egy nagyobb kulturális térhez való kötődés vágyát is tükrözi, mely egy szimbolikus politizálás, az egységes nemzet koncepciójának elhangzása, vagyis György Péter szavait használva neotradicionalizmus (miközben a haza fogalmának összeomlásával állunk szemben) (György, 2013.) Az autonómia gondolatában ugyanakkor a régiósítás legfontosabb alappillérei húzódnak meg: az egységes regionális identitás megteremtése, valamint a gazdasági szempontból periférikus térség gazdasági fejlesztése. Immáron tényszerű, hogy a Csíki Sör több mint gazdasági innováció, hiszen lényeges társadalmpolitikai hatása van. Termékeny táptalajt jelent a lokalizmus felerősödéséhez abban a helyzetben, amikor a regionalizmus európai és globális szinten is újjáéledőben van. Hozzájárul az etnicitás felerősödéséhez a globális homogenizáció tendenciájával szemben.

A fentiek értelmében elmondható, hogy egy újabb válság hangulata feleleveníti az előző, kollektív traumákat. A sör körül kialakuló diskurzusok megidézik a kisebbség-többség, hatalom-elnymomás érzését és konfliktusát. Ugyanakkor hangsúlyozzák a szimbolikus ellenállást, a nemzeti megerősödést, ezáltal a büszkeség érzését. Feischmidt Margit szerint a trauma felidézése egy legitimizációs eszköz, mely elfogadhatja a trauma előtti állapotot. Ebben a kontextusban a Csíki Sör értelmezhető úgy, mint egy alkalom, amikor a kisebbség ellentámadásba lendülhet az ellene folytatott harcban. A nemzet veszélyeztetettségének állapotában, vagyis a róla való diskurzusban a sör nemzeti megmentő lehet, így a megmaradásért folytatott küzdelem narratív megszerkesztése és a köztudatba való elhelyezése révén a kisebbségi nemzeti identitás szimbolikus megtestesítője.

Sem a nemzet, sem az etnikum nem kézzelfogható, körülhatárolható, sokkal inkább folyamatként kifejeződő, szimbólumokban testet öltő gyakorlati kategória. Brubaker az etnicitás újragondolásának szükségyszerűségét hangsúlyozva írja, hogy a nemzet, az etnikum egy diszkurzív keret, kollektív reprezentáció, vagyis az etnicitásról egy politikai, társadalmi, kulturális és pszichológiai folyamatként kell gondolkodnunk (Brubaker, 2011). Köztudott, hogy a nemzeti sztereotípiáknak diszkurzív és kulturális hagyománya van, melyben az eurocentrikus látásmód erőssége nem meglepő. A nemzetállamok arra vannak utalva, hogy regionális és nemzetközi politikai csoportokba, egyesületekbe bekapcsolódnak. Egyre több a saját identitásért, a másoktól való megkülönböztetésért tett célkitűzés. A globalizációs folyamat és a mobilitás egyre inkább felélesztette az etnicitásnak és az identitásnak a társadalmi, politikai, kulturális és gazdasági kapcsolatokban való megmutatkozását. Ebben a növekvő nemzettudatban, az identitáspolitikák megerősödésének a folyamatában a Csíki Sör mint *par excellence* nemzeti termék politikai és gazdasági eszközként is funkcionál, egyszóval egyfajta patriotizmust jelenít meg. Lényeges, hogy mindennek a keretét a kisebbségi lét és az erre szerveződő kisebbségi törekvések adják.

7. ÖSSZEGZÉS

A helybéliek értelmezései szubjektívek, szelektívek és nem általánosíthatók, de rámutatnak arra, hogy a történéseknek és az azokról kialakult diskurzusoknak nem volna ilyen hatása, ha nem találkozónának valamilyen alulról jövő társadalmi igénnyel. Ezek alapján téves lenne azt feltételezni, hogy a székelység mint etnikai kisebbség politizálódása csupán a politikai elitek, vagy a gazdaságot mozgató személyek manipulációjának eredménye. Sokkal inkább arról van szó, hogy a mediatisált szövegek találkoznak a mindennapok szőnyeg alá söpört témáival. A gazdasági kezdeményezés és a hozzá kapcsolt diskurzusok egy társadalmi igénnyel fonódnak össze. Így a Csíki Sör a mentális és gazdasági biztonságkeresésnek, valamint az identitásbeli megerősítésnek egy gazdasági és kulturális lehetősége. Reprezentációjában és interpretációjában az önmeghatározás eleme, a világban való elhelyezkedés egyik eszköze, vagyis egy kognitív séma tárgyiasult kifejezője. A kommunista rendszer összeomlása egy általános bizonytalanságot hagyott maga után, és ebben a nyugtalanságban a saját kulturális identitást és megmaradást kifejező eszköz. A hozzá társult nemzeti eszme egyes értelmezésekben új reményt teremt. Az interjúk alapján a meghatározó tényező a kultúra (a kulturális sajátosság), a társadalom (a székelyek) és a személyiség (a tapasztalatok és vélemény szempontjából kialakuló magatartások, így pl. az azonosulás, a tartózkodás, az ítélkezés vagy az elutasítás mechanizmusai). Kétségtelen, hogy a médiaesemények alakítják a véleményeket, melyek csökkenthetik, de fel is erősíthetik a kifejezett aggodás, fenyegetettség, megmaradás vagy harc diskurzusait.

A sör, a medve, a jellegzetes táj és a székel ember karaktere tulajdonképpen a kisebbség politikát tekintve éppoly jelentőssé válnak, mint a szókimondó politikai képviselő, ekképp a beszéd vagy a törvénykezés. Nem lehet eltekinteni a gazdasági, a kulturális és politikai versengésektől, melyek a bel- és a külpolitikában is visszhangra találtak. Politikum rejlik egy kisebbségi etnikai marketinget használó gazdasági beruházás mögött is, ezért a vitát sem a maga szó szoros értelmében kell értelmezni, hanem áthelyezve a diskurzusok hatalmának szemiotikai terébe. Carl Schmitt német jogász gondolata, hogy „minden vallási, erkölcsi, gazdasági, etnikai vagy más jellegű ellentét politikai ellentétévé változik, amennyiben elég erős ahhoz, hogy az embereket barátokra és ellenségekre ossza.” (Schmitt, 1992: 37) A probléma az, hogy állampolitikai szintéren az ellenségkép diskurzusa újratermeli, megerősíti és fenntartja a már létező etnikai viszályokat.

Fontos az, hogy az etnopolitikai diskurzusok a táj, az etnikai karakter objektívizálásával hozzájárulnak ahhoz, hogy amit látszólag csak leírnak és megjelenítenek, azok valójában létrejönnek. A „csíki”, a „csíkiség” ugyan természet-földrajzilag létező és behatárolható egység, itt nem konkrétan kézzelfogható, hanem történeti hagyományokból, etnikai relációs elemekből összetevődő keret és kollektív reprezentáció. A sörnek a lokális keretbe helyezése és egy etnikai kisebbség kulturális hagyományaihoz kapcsolása voltaképp egy narratív kódolás. Egy olyan értelmezési keret, mely egyrészt jelentéssel ruházza fel a termékhez kapcsolt leírást, ugyanakkor a székel társadalom aktuális társadalmi és gazdaságpolitikai folyamataiba illeszkedik. A nemzeti sör egyszerre fogyasztási cikk és szimbolikus tartalmi, percepciói és reprezentációi révén a világ egyfajta látásmódja. A beszélgetésekből úgy tűnik, hogy az etnikai kérdés, a nemzeti hovatartozás, a lokális elhatárolódás és a saját hagyományok őrzése nagy hangsúlyt kap mind az egyéni, mind a közösségi azonosság meghatározásában. Ekképp, ha a sör a már létező etnokulturális

különbségek fennmaradását is hivatott biztosítani, akkor valóságkonstruáló és válságkezelő eszközként is értelmezhetővé válik.

A terepkutatás eddigi eredményei alapján elmondható, hogy Csíkszentsimonban egyértelműen pozitív a cég fogadtatása, hiszen revitalizálja a több évtizedes gyártörténeti múltat, munkahelyet teremt, helyi munkaadót jelent, egy sikeressé vált márka, egy olyan termék, mely etnikai jelleget ölt és melyre büszkék lehetnek. Ezzel ellentétben azonban van az eseményeknek egy markánsabb kritikai olvasata is, mely értelmében a Csíki Sör kisajátítja a történelmi mítoszokat és önös üzleti céljaira használja azokat, mintegy kommodifikálva (lásd bővebben: Appadurai, 1986; Kopytoff, 2008; Marx, 1955) a székely etnográfiai hagyatékot, amely a megélt történelem során halmozódott fel. Ez a típusú narratíva a helyi lakosok körében ez idáig nem volt felfedezhető, az interpretációk árnyalása a kutatás tovább részének szempontját képezi.

A tanulmány egy folyamatban lévő kutatás részeredményeit foglalja össze. A kutatás egyik potenciális elemzési irányát jelöli az a kérdés, hogy a Manufaktúra a hagyományt vajon kitalálja, megidézi, felhasználja, kihasználja, esetleg tudatosítja? Paradox helyzet, hogy miközben használója, aközben a közös emlékezet ösztönzője is, hiszen tudatosítja és egy új kontextusba helyezve legitimálja tárgyának létét. Vajon a gazdasági befektetés a kisebbségi nemzet jelképes képviselőjétől eljut(hat)-e az örökségesítésként is értelmezhető reprezentációhoz? Vagyis, örökségesítő folyamat-e az, hogy egy nemzeti karakter és szimbólumrendszer hagyományát ugyan nem múzeumi intézményesített formában, de a gazdasági befektetés révén a köztudatba, s mondhatni a megőrzés védelmébe helyezi? Voltaképpen az örökségesítés szándéka is egy kitalált hagyomány, egy megalkotott ismeret annak a célnak az érdekében, hogy létrejöjjön egy egység.

Greenfeld állítása szerint a modern nacionalizmus kitermelt egy olyan új kollektív tudatformát, amely a közösségi versenyképességre való törekvésben, az egyéneknek a saját nemzetük megbecsülése és presztízse érdekében végzett befektetésében érhető tetten (Greenfeld, 1993). A gazdasági tevékenység funkcióval látja el, piacosítja a hagyományt, mely a helyi kulturális identitást erősítheti meg. Így kapcsolódik össze a hagyomány birtokbavétele, az etnikai identitás kiemelése, a nemzettudat hangsúlyozása és a lokálpatriotizmus felerősödése. A helyi, regionális kultúra használatában jelentős a szándék mögött álló egyének csoportja: kik az éltetői, a megőrzői, az igénylői, a fenntartói. Ez is egy kulturális gyakorlat, de kérdés, hogy mennyire tartozik a hagyományokat ápolni, használni kívánó/vágyó társadalmi vállalkozói réteg a tradíciót ténylegesen őrző csoporthoz.

Manapság a helyi hagyomány egy elemének újrahaználása, majd a nemzeti termék védjegyhasználat, az örökségesítés is egy gazdasági érdekkarccá formálódik – ez mintegy a lokális kulturális elem metamorfózisa.⁸

8 A kultúra, örökség, örökségesítés, a néphagyományok új kontextusának vizsgálata kapcsán több kutató is hangsúlyozza a folyamat globalitását, metadiskurzusát, így például Fejős, 2005; Keszeg, 2013; Kirschenblatt-Gimblett, 1995; Paládi, 2004; Rowan & Baram, 2004, Vajda 2016.

BIBLIOGRÁFIA
REFERENCES

1. Appadurai, A. (1986). Introduction: Commodities and the Politics of Value. In A. Appadurai (szerk.), *The Social Life of Things. Commodities in Cultural Perspective*. (3–63. o.) Cambridge: Cambridge University Press.
2. Barth, F. (1969). *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organisation of Cultural Difference*. London: Little Brown and Co.
3. Bindorffer, Gy. (2001). *Kettős identitás*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
4. Borsos, E. (2013). A hely színe. *Korunk*, 9, 104–109.
5. Brubaker, R. (2001). Csoportok nélküli etnicitás. *Beszélő*, (6)7–8.
6. Brubaker, R., Feschmidt, M., Fox, J., & Grancea, L. (2011). *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban*. Budapest: L'Harmattan.
7. Schmitt, C. (1992). *Politikai teológia*. Budapest: ELTE Állam és Jogtudományi Kar, VII–XIII.
8. Csata, Zs. (2014). *A fogyasztói magatartás etnikai vonatkozásai a kolozsvári magyar egyetemi hallgatók körében*. Kutatásjelentés. Kolozsvár: BBTE Magyar Szociológia és Szociális Munkásképző Intézet.
9. Csata, Zs. (2015). Etnicitás és gazdaság Erdélyben – előzmények és kutatási javaslatok. *Erdélyi Társadalomtudományi Lexikon*. 1–15.
10. Eriksen, T. H. (2005). Economies of ethnicity. In J. G. Carrier (szerk.), *A Handbook of Economic Anthropology*. (353–369. o.) Cheltenham, UK – Northampton, MA: Edward Elgar.
11. Feischmidt, M. (szerk.) (2010). *Etnicitás – Különbségteremtő társadalom*. Budapest: Gondolat Kiadói Kör.
12. Fejős, Z. (2005). Néprajz, antropológia – kulturális örökség és az emlékezet kategóriái. *Iskolakultúra* 15(3), 41–48.
13. Fox, J. E. & Miller-Idriss, C. (2008). Everyday Nationhood. *Ethnicities*, 8(4). 536–563.
14. Gudeman, S. (2001). *The Anthropology of Economy. Community, Market and Culture*. Malden: Blackwell.
15. Granovetter, M. (1995). *Getting a Job: A Study of Contacts and Careers*. Chicago: University of Chicago Press.
16. Greenfeld, L. (1993). *Nationalism. Five Roads to Modernity*. London, Cambridge MA: Harvard University Press.
17. Gyáni, G. (2000). *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest: Napvilág Kiadó.
18. György, P. (2013). A Trianon-kérdés értelmezési-jogi keretváltása 1989 után. In: uő: *Allatkert Kolozsváron. Képzelt Erdély*. (335–363. o.) Budapest: Magvető Kiadó.
19. Hermann, G. K. & Orbán Zs. (2018). *Csillagösvény és göröngyös út. Mítosz és történelem a székeleység tudatában*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület.
20. Hoffmann, Gy., Schwarcz Gy., & Szász J. (2016). A helyi termék szerepe a lokális identitás építésében. *Gazdaság és társadalom*, 2. 49–76.

21. Feischmidt, M. & Brubaker, R. (1999). Az emlékezés politikája: az 1848-as forradalmak százötven éves évfordulója Magyarországon, Romániában és Szlovákiában. *Replika*, 37, 67–90.
22. Hobsbawm, E. (1987). Tömeges hagyománytermelés: Európa 1870–1914. In Hofer T. & Niedermüller P. (szerk.), *Kultúra-elmélet és nemzeti kultúrák. Hagyomány és hagyományalkotás*. (127–197. o.) Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport.
23. Keszeg, V. (2013). *Patrimonizáció: amikor a társadalmi elit újra kíváncsi a népi kultúrára*. Forrás: <http://eletmod.transindex.ro/?cikk=19266> Letöltés dátuma: 2018. 10. 1.
24. Kirshenblatt-Gimblett, B. (1995). Theorizing Heritage. *Ethnomusicology* (39)3, 367–380.
25. Kocsis K. (2002). Etnikai földrajz. In Tóth J. (szerk.), *Általános társadalomföldrajz*. (313–335. o.) Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó.
26. Kopytoff, I. (2008). A dolgok kulturális életrajza: a kommodifikáció mint folyamat. *Replika* 63. 107–129.
27. Kymlicka, W. & Straehle, C. (2001). Kozmopolitanizmus, nemzetállamok, kisebbségi nacionalizmus. *Kellék* 17. 27–55.
28. Letenyey, L. (2002). Helyhez kötött kapcsolatok. Egy társadalmi kapcsolathálónon alapuló magyarázat a földrajzi munkamegosztás kialakulására. *Közgazdasági Szemle* XLIX, 875–888.
29. Marx, K. (1955). *A tőke – A politikai gazdaságtan bírálata*. Budapest: Szikra Kiadó.
30. Niedermüller, P. (1989). Kulturális etnicitás és társadalmi identitás – A néprajzi megközelítés eredményei és kérdőjelei. In Váriné, Sz. I. & Niedermüller, P. (szerk.), *Az identitás kettős tükörben*. (204–234. o.) Budapest: MTA.
31. Nora, P. (2010). *Emlékezet és történelem között: válogatott tanulmányok*. Budapest: Napvilág Kiadó.
32. Orbán, B. (1991). *Székegyföld leírása (Első erdélyi kiadás)*. Sepsiszentgyörgy: Európai Idő Kiadó – Eurid Kft.
33. Paládi, K. A. (2004). A nemzeti kulturális örökség fogalma, tárgya. Örökség, hagyomány, néprajz. *Honismeret* XXXII. 2. 1–11.
34. Patakfalvi-Czirják Á. (2015). Szimbolikus konfliktusok és performatív események a „székegy zászló” kapcsán. *Regio*. 23(2) 41–76.
35. Portes, A. & Sensenbrenner, M. (1999). Beágyazottság és bevándorlás: megjegyzések a gazdasági cselekvés társadalmi meghatározóiról. In Lengyel Gy. & Szántó Z. (szerk.), *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások*. (58–77. o.) Budapest: Aula.
36. Putnam, R. D. (1993). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
37. Rowan, Y. & Baram, U. (2004). *Marketing Heritage. Archeology and the Consumption of Past*. Walnut Creek–Lanham–New York–Toronto–Oxford: Altamire Press.
38. Sándor, C. (2014). „...hepe-hupa mindenféle”. *Csíkzsentsimoni hiedelmek*. Forrás: <http://docplayer.hu/5266364-Hepe-hupa-mindenfele-csikzsentsimoni-hiedelmek.html> Letöltés dátuma: 2019. 01. 29.
39. Sárkány, M. (2010). Etnicitás és gazdaság. Gazdasági antropológiai megközelítések az interetnikus viszonyok kutatásában. In Feischmidt M. (szerk.), *Etnicitás: Különbségteremtő*

társadalom. (227–235. o.) Budapest: Gondolat – MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.

40. Szabó, Á. T. (2010). Etnikai különbségtétel a paraszti gazdaságban. In Feischmidt M. (szerk.), *Etnicitás: Különbségteremtő társadalom.* (266–280. o.) Budapest: Gondolat – MTA Etnikai-Nemzeti Intézet.
41. Szabó Á. T. (2014). Versengés és együttműködés, piac és közösség: gazdasági vállalkozás, történelem, etnicitás és helyi kultúra viszonya egy székelyföldi tejszövetkezet példáján. *Magyar kisebbség* 3–4. 103–129.
42. Turner, C. W. (1975). Social Comparison and Social Identity: Some Prospects for Intergroup Behaviour. *European Journal of Social Psychology* 5. 5–34.
43. Vajda, A. (2016). Hagyomány, örökség, érték. A hagyomány használatának változó kontextusai. In Vajda A. & Jakab A. Zs. (szerk.), *Érték és közösség. A hagyomány és az örökség szerepe a változó lokális regiszterekben.* (21–58. o.) Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.
44. Wolf, E.R. (1995). *Európa és a történelem nélküli népek.* Budapest: Akadémiai Kiadó–Osiris–Századvég.

DOKUMENTUMOK

Magyarországi Rendeleték Tára (MRT.) (1941) Hetvenötödik évfolyam. Budapest: Magyar Királyi Belügyminisztérium. Stádium Sajtóvállalat Részvénytársaság Nyomdája.

Lator Anna Luca¹

Politikai narratíva és nemi erőszak – a délszláv háború boszniai szakasza és az elméletek összecsapása

Kivonat

A tanulmány az 1990-es évek elején, a volt Jugoszlávia területén folyó fegyveres konfliktusok alatti nemi erőszak jellemzőit mutatja be. A háborús nemi erőszak jelenségének értelmezésén túl ismerteti a föderáció történelmi fordulópontjait és a háborúhoz vezető nacionalista politikai narratívákat. Ezt követően – elsősorban Bosznia-Hercegovinára fókuszálva – túlélők vallomásai alapján elemzi, hogy mindez hogyan jelent meg a szexuális erőszak elkövetése során. A tanulmány rövid kitérőt tesz a háború bosnyák–horvát, valamint a szerb–horvát szakaszára és eseteire. A kutatás célja annak bemutatása, hogy a politikai narratíva miként jelent meg a háborús nemi erőszak jellemzőiben, valamint ezzel egy időben a kutatás eredményeivel annak bizonyítása, hogy ezek a jellemzők odamutatnak, hogy nem lehetséges a háborús nemi erőszak jelenségének egyetlen, átfogó és minden esetre igaz elméletének elfogadása.

Kulcsszavak: etnikai tisztogatás, népirtás, háborús nemi erőszak, nacionalizmus, politikai narratíva

Abstract. Political Narrative and Sexual Violence. The Bosnian Phase of the Yugoslav Wars and Arguing the Theories

The article presents the characteristics of sexual violence during the Yugoslav Wars at the beginning of the 1990s. Towards the explanation of the phenomenon of conflict related sexual violence, it introduces the milestones of the history of the Federation and the power-based nationalistic narratives which had led to war. Then, with the main focus on Bosnia and Herzegovina, it analyzes survivors' testimonies, to demonstrate how the narratives appeared during the perpetration of rape. It briefly touches upon on cases of Bosniak-Croatian and Serb-Croatian phases of the war. The primary aim of the research is to highlight how political narratives and goals appeared in the characteristics of sexual violence. The results of the study shows why a general, and exclusive explanation of conflict related sexual violence is unacceptable.

Keywords: ethnic cleansing, genocide, conflict related sexual violence, nationalism, political narrative

Cikkre való hivatkozás / How to Cite this Article

Lator, Anna (2018). Politikai narratíva és nemi erőszak – a délszláv háború boszniai szakasza és az elméletek összecsapása. *Erdélyi Társadalom*, 16(2), 45–66. <https://doi.org/10.17177/77171.216>

¹ A szerző az Eötvös Loránd Tudományegyetem Interdiszciplináris Társadalomkutatások Doktori Programjának doktorandusza. E-mail: l.annaluca@gmail.com

A tanulmány ingyenesen letölthető a CEEOL-ról: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=928> és a GESIS adatbázisából: <http://www.da-ra.de/dara/search?lang=en&mdlang=en>.

A KUTATÁS KONTEXTUSA

2018-ban a Nobel-békedíjat Nadia Murad, jazidi–kurd származású emberi jogi aktivista, az Iszlám Állam által a nem muszlim lakosság ellen elkövetett nemi erőszak egyik túlélője és Denis Mukwege, a Kelet-Kongó területén tevékenykedő megszámlálhatatlan fegyveres csoport által elkövetett szexuális erőszak túlélőit kezelő nőgyógyász kapta (Siddique, 2018). Mindketten a háborús nemi erőszak felszámolásáért küzdenek, kitüntetésük azonban személyes fáradozásaikon túl a téma jelentőségének is szól, emellett ráirányítja a figyelmet arra is, hogy annak megfékezése nők és férfiak közös ügye.²

A háborús nemi erőszak, amely gyakorlatilag egyidős az emberek csoportjai közötti konfliktusokkal, minden körülmények között az egyik legkegyetlenebb formája a hadviselésnek. Nemtől, kortól, vallástól, származástól függetlenül emberiség elleni bűncselekmény (ICC, 1998), amely súlyos nyomokat hagy mind az egyén, mind pedig a társadalom életében. Az 1970-es években megindult diskurzusnak a délszláv háborúban és Ruandában történt, a '90-es évek elején az egész világ döbbenetét kiváltó események adtak aktualitást. A tömeges és szisztematikus szexuális erőszakkal kutatók, újságírók és nemzetközi szervezetek dolgozói kezdtek foglalkozni, különböző megközelítési módokat alkalmazva. Számos tanulmány született a pszichológia, a jogtudomány és a politikatudomány területén, de a történettudomány, a szociológia, valamint ezek határterületei is képviseltetik magukat.

Az elemzések nagy része három területre fókuszál: a nemzetközi büntetőtörvényszék és az állami bíróságok működésére (OSCE, 2015; Henry, 2011); a háborús nemi erőszak elkövetésének általános elméleteire (Brownmiller, 1975; Leatherman, 2011; Seifert 1994, stb.); valamint a következményekre és a megbékélésre (Amnesty International, 2012; Clifford, 2008).³ A különböző konfliktusokban elkövetett nemi erőszak mintázatairól is fontos esettanulmányok születtek a témakörben (Isikozlu & Millard, 2010; Wood, 2008, 2009), mégis azt mondhatjuk, hogy arányuk egyelőre alulreprezentált. Pedig a szexuális erőszak jellemzői *konfliktusonként eltérőek*, még akkor is, ha azok elsöre nem egyértelműek, és még akkor is, ha az összehasonlított esetek számos ponton egyeznek. Bizonyos konfliktusokban kizárólag nők, míg más konfliktusokban nők és férfiak, lányok és fiúk válnak nemi erőszak áldozatává. Előfordul, hogy csak egy bizonyos vallási vagy etnikai csoport tagjai kerülnek veszélybe, de az is, hogy nem játszik jelentős szerepet az áldozatok származása. Van, hogy fegyverrel követik el a nemi erőszakot, egyedül vagy csoportosan, otthon vagy a nyílt utcán. Továbbá a kényszerprostitúció, a kényszerházasság

2 Jelen tanulmány a szerző doktori disszertációjának témafelvetését válaszolja.

3 Számos kutatás, amely a megbékélés (*reconciliation*) és gyógyulás (*healing*) témakörével foglalkozik, együttesen tárgyalja az igazságszolgáltatás és az egyén, illetve a társadalom gyógyulásának témakörét. Teszi ezt főként azért, mert, ahogy azt a túlélők legtöbbször maguk fogalmazzák meg, igazságszolgáltatás nélkül számukra nem létezik megbékélés (Bloomfield, 2003).

és a kényszerterhesség is a nemi erőszak megnyilvánulási formái. Mindezek miatt sokkal előremutatóbbnak tartom az egyes esetek önálló és részletekbe menő feltérképezését és elemzését – majd ezt követően a reflexiót az elméletekre –, mintsem egy általános magyarázat kialakítását és alkalmazását erre az összetett és gyakran eltérően előforduló jelenség minden esetére.

Ez a fajta elemzés segítségünkre van nemcsak a fent említett három témakör értelmező vizsgálatában, hanem abban is, hogy megértsük az adott konfliktus természetét, valamint hogy közelebb vigyen minket az esetleges megelőzési módokhoz. A tanulmány ezért elsősorban egy konfliktus egyetlen aspektusára koncentrált. Túlélők vallomásai alapján mutatja be, hogy a délszláv háborút megelőző, valamint a kialakulásához vezető, a történelmi sérelmek nyomán kialakult politikai narratíva miként jelent meg a nemi erőszak és annak körülményei során, ezzel bizonyítva, hogy az elsősorban a különböző szerb fegyveres egységek tagjai által a bosnyák nőkön elkövetett nemi erőszak a politikai célok, az etnikai tisztogatás eszközévé vált. A tanulmány rövid kitérőt tesz a délszláv háború szerb–horvát és bosnyák–horvát konfliktusai során elkövetett nemi erőszak ugyanezen aspektusára is.

A konfliktus horvátországi szakaszát nemcsak azért fontos megvizsgálni, mert annak krónikája jóval elmarad a nemzetközi diskurzusban Boszniához képest, hanem azért is, mert az események egymás melletti értelmezése szemléletesen mutatja be a konfliktus egyedi, máshol nem feltétlenül előforduló jellemzőit. Azokat a jellegzetességeket, amelyek a nemi erőszak jellegzetességeivé is váltak, és amelyek azt bizonyítják, hogy a háborús nemi erőszakot nem pusztán az általános elméletek mentén, hanem a háború sajátosságaival, annak céljaival együtt érdemes értelmezni. A tanulmány kizárólag a háborúhoz vezető eseményeket és magát a konfliktust dolgozza fel, a háború utáni békeépítést és az emlékezést a terjedelmi korlátok miatt nem. A választásom nem azért esett a délszláv háború boszniai szakaszára, mert ne született volna elegendő tanulmány róla, hanem sokkal inkább azért, mert alkalmasnak tartom arra, hogy a fent vázolt összefüggéseket feltárja.

A KUTATÁS MÓDSZEREI

A mintázatok feltérképezéséhez, valamint az összefüggések feltárásához a legmegfelelőbb eszköznek az tűnik, ha a konfliktus céljait és jellemzőit a szakirodalom alapján összevetjük a túlélők beszámolóival, vallomásaival. A téma érzékenysége miatt az utóbbihoz szükséges források hozzáférhetősége nem mindenhol azonos. A délszláv háború esetében nagyobb kihívás, mint például a ruandai népirtás kapcsán.⁴ Ez nem azt jelenti, hogy a helyi és nemzetközi szervezetek ne kezelték volna hasonló hangsúllyal a témát, az események leírását és a vallomások felvételét, de – főként angol nyelven – azok elérhetősége korlátozott. A Bosznia-Hercegovina területén

⁴ A tanulmány keretei nem teszik lehetővé a két ország közötti különbségek részletes bemutatását, de az számos beszámolóból és intézkedésből látható – anélkül, hogy az eszközöket minősíteném –, hogy Ruandában a népirtáshoz kapcsolódó események megjelenítése és feldolgozása állami segítséggel jóval intenzívebben folyik a mai napig, mint Bosznia-Hercegovinában. Talán ennek köszönhető, hogy a nemzetközi szervezetek igen nagy számú publikus adatbázist hoztak létre, többek közt a nemi erőszakot túlélő nők vallomásaiból is.

történt nemierőszak-beszámolók szórványosan elérhető újságcikkekben, dokumentumfilmekben, az *Internation Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia* (Volt Jugoszlávia Nemzetközi Büntetőtörvényszék, ICTY) peranyagaiban és könyvekben.

Jelen tanulmányhoz a könnyebb összevethetőség miatt bosznia-hercegovinai események kapcsán egyetlen forrásra támaszkodom, és az *I Begged Them to Kill Me* [Könyörögtem nekik, hogy öljenek meg] című, angolul 2000-ben a Centre for Investigation and Documentation kiadásában megjelent vallomásgyűjtemény interjút elemzem. Horvátország esetében pedig a 2014-ben megjelent *Sunny* című dokumentumfilm vallomásait vizsgálom (Zaklada Suncica/Sunny, 2014).⁵ Ezeket az adatokat az ICTY és az OSCE Mission to Bosnia térképének⁶ nemierőszak-esetekre vonatkozó adataival egészíttem ki.

A HÁBORÚS NEMI ERŐSZAK FOGALMI ÉS JOGI KERETEI

Ahogy a csoportközi konfliktusok mindig is jelen voltak az emberiség történetében (Csepeli, 2014), úgy a háborús nemi erőszak létezése is az emberek csoportjai között kialakuló konfliktusokkal azonos időre datálható. Az eseteket az irodalom és a művészet is megörökítette az utókor számára. Ezekből a „történetekből” tudjuk, hogy a nemi erőszak, többek között, a keresztes hadjáratok, Dzsingisz kán birodalomépítése, valamint az amerikai polgárháborúk során is megjelent (Lipták, 2010). Az újkori történetírás háborús nemierőszak-esetei közül (a mostanában egyre nagyobb nyilvánosságot kapó) zsidó nők elleni; a II. világháború után a vörös hadsereg és a felszabadító csapatok által elkövetett; a délszláv háború és a ruandai népirtás alatt, valamint az abból továbbterjedő kongói polgárháborúban végrehajtott atrocitások kaptak kiemelt figyelmet. Jelenleg a Közel-Keleten a jazidi–kurd nők ellen, illetve Mianmarban a rohingyák ellen elkövetett nemi erőszokról szóló híradásokkal találkozhatunk a legtöbbször. A különböző fegyveres konfliktusok során eltérő kontinenseken és országokban fiatalokat, időseket, nőket, férfiakat, gyerekeket, muszlimokat, buddhistákat, zsidókat és keresztényeket erőszakoltak meg. Ezen a ponton fontosnak tartom megemlíteni, hogy 1.) előfordulnak konfliktusok, háborúk, amelyekre nem jellemző a szexuális erőszak (Wood, 2008),⁷ 2.) a konfliktus intenzitása nem feltétlenül korrelál a szexuális erőszak előfordulásának intenzitásával, hiszen tudjuk például, hogy a holokauszt alatt is előfordult, mégsem olyan mértékben, mint ahogy a megsemmisítés üteme zajlott (Hedgepeth & Saidel, 2010).

A béke és háború idején elkövetett nemi erőszokról szóló diskurzust Susan Brownmiller 1975-ös, feminista irányzatot képviselő *Against our Will: Men, Women, Rape* [Akaratunk ellenére: férfiak, nők, nemi erőszak] című munkájával kezdte meg. Brownmiller amellett érvel, hogy a nemi erőszak nem más, mint a tudatos megfélemlítés eszköze a nők ellen, és a férfiak valójá-

5 Forrás: <https://www.youtube.com/watch?v=vMOddqLyl3M> (2018. szeptember 28.)

6 Organization for Security and Co-operation in Europe Mission to Bosnia and Herzegovina. BiH War Crimes Case Map. Forrás: <http://www.warcrimesmap.ba/> (2017. december 15.)

7 Ez nem azt jelenti, hogy egyáltalán nem fordul elő, csupán azt, hogy jóval alacsonyabb számban, mint más esetekben.

ban akkor követnek el nemi erőszakot, amikor arra lehetőségük nyílik. Elméletét évtizedekkel később kezdték kritizálni, többek közt az evolucionisták, illetve a szexuális erőszakot mint a háborús stratégia elméletét képviselők (Lipták, 2010). Ruth Seifert 1994-es *War and Rape: A Preliminary Analyses* [Háború és nemi erőszak. Előzetes elemzés] című könyve szintén nagy visszhangot kapott, sokat idézett leírássá vált. Művében azt állítja, hogy „a nemi erőszak nem a szexualitás agresszív megnyilvánulása, hanem az agresszió szexuális megnyilvánulása” (Seifert, 1994: 55). Másrészt kiemeli, hogy számos társadalomban a nők a társadalom szociokulturális összetartó erői, ezért az ellenük elkövetett nemi erőszak hatékony fegyver egy nemzet kohéziójának és kultúrájának lerombolásához. Mindezek tükrében Seifert a háborús nemi erőszak öt „funkcióját” sorolja fel: 1.) a nemi erőszak együtt jár a háború szabályaival; 2.) kettős kommunikációs funkciókat lát el: üzenet az ellenség számára, hogy nem tudja megvédeni saját tagjait, illetve üzenet a saját csoportnak a lojalitásról; 3.) lerombolja a társadalom szociokulturális összetartó erejét; 4.) extrém gyűlölet a nőkkel szemben (ezt cáfolták a legtöbben); 5.) háborús fegyver (Seifert, 1994).

Az elmúlt évtizedekben a legerősebb elméletnek a nemi erőszak mint háborús fegyver-elképzelés látszik, a nemzetközi szervezetek is általában ebben a kontextusban interpretálják az eseményeket. Többen azonban felhívják a figyelmet arra, hogy ez a meghatározás könnyen vezethet minket arra az álláspontra, hogy ezt a fegyvert kizárólag a politikusok és katonai vezetők kezében képzeljük el, és ezzel egy időben figyelmen kívül hagyjuk a nők és férfiak társadalmi struktúra által meghatározott viszonyát (Pető, 2015). Inger Skjelsbaek 2001-ben száznegyven, a '90-es évek eseményei óta megjelent tanulmányt elemez, amiből az látható, hogy létezik ezek kombinációja, amely úgy tűnik, kielégítően összetett módon értelmezi a háborús nemi erőszakot, és maga is a többoldalú megközelítés mellett érvel.

Skjelsbaek három fő kategóriába sorolja, és ezeknek megfelelően elemzi a háborús nemi erőszak elméleteit. Az első az *Esszencializmus*, amely nagyjából Susan Brownmiller (1975) elméletével egyezik, és azon az állásponton alapszik, hogy a társadalomban alapvetően uralkodó, a nők és férfiak közötti egyenlőtlenség háború idején felerősödik, és nemi erőszakban manifesztálódik. Amikor a katonák (férfiak) dominanciájukat, harciasságukat bizonyítják vele, bármelyik nő célponttá válhat. A háborús övezetben megváltoznak a szabályok, a nemi szerepek közötti eltérések pedig hangsúlyozódnak, a katonának, a hazát szolgáló, erős férfinak pedig könyörtelennek kell lennie.

Skjelsbaek azonban egyértelműen és lényeglátóan rámutat az elmélet súlyos gyengeségeire: 1.) Egyáltalán nem ad magyarázatot arra, hogy mi alapján válik egy nő nemi erőszak áldozatává, nem veszi figyelembe az etnikai/vallási/politikai tényezőket, hovatartozást; 2.) A férfiakat agresszív, az ösztöneiken uralkodni képtelen, állatias viselkedéssel bíró emberekként állítja be; 3.) Nem veszi figyelembe, hogy férfiak is válhatnak nemi erőszak áldozatává. A *Strukturalista* leírás már jóval összetettebben elemzi a nemek közötti hierarchia, valamint az etnikai/vallási/politikai tényezők szerepét a háborús nemi erőszakban. Azt állítja, a háborús nemi erőszak nem pusztán a férfi uralma a nő felett, hanem a domináns (etnikai, vallási stb.) csoporthoz tartozó férfi uralma a kisebbségi csoport nőtagjai felett. Az elmélet képviselői ezzel magyarázzák, hogy miért válnak egyes nők áldozattá, míg mások nem. Skjelsbaek a *The Human Rights Watch. Global Report on Women's Human Rights* (Thomas, 1995) tanulmányra, amely Bosznia-Hercegovina, Szomália, Haiti, Kashmir és Peru, valamint a ruandai népiirtást elemző *Human Rights Watch*.

Shattered Lives. Sexual Violence during the Rwandan Genocide and its Aftermath (Nowrojee, 1996) című jelentésre hivatkozik. Mindkettőben azt mutatják be a szerzők, hogy a nemi erőszak konfliktus idején stratégiai funkciót lát el, és eszközként szolgál bizonyos katonai és politikai célok eléréséhez. Ebben az érvrendszerben, amelyben úgy tűnik, hogy a háborús nemi erőszakot fegyverként használják, felmerül a kérdés, hogy miért pont ezt az eszközt választják az elkövetők.

Skjelsbaek Bernardot (1994) is példaként hozza, aki felsorolja, hogy a háborús nemi erőszaknak milyen politikai motivációi lehetnek. Több más mellett említi, hogy demoralizálja az ellenséget, felbomlasztja a társadalmat; traumát okoz és hozzájárul az ellenség pszichológiai megsemmisítéséhez, hozzájárul az etnikai tisztogatáshoz azzal, hogy növeli a kényszert a menekülésre, valamint azzal mér csapást egy csoportra, hogy egy szimbolikus jelentőségű értékét pusztítja el. Ezek az állítások pedig összecsengenek Seifert (1994) megállapításaival is. Skjelsbaek azonban ezzel az elmélettel kapcsolatban is megfogalmaz pár kritikát. Egyrészt ez az értelmezés sem magyarázza, hogy nők (vagy a férfiak miért nem válnak) miért válnak nemi erőszak áldozatává, másrészt a női méltóságot olyan fogalomként tárgyalja, mintha azt kizárólag a férfi adhatná és vehetné el. Skjelsbaek végül a harmadik, társadalmi konstrukcionista elmélet mellett teszi le a voksát. Ez a magyarázat az első kettő értelmezést gondolja tovább és alkot belőle egy harmadikat. Elismeri, hogy a nők háború idején vallási hovatartozástól függetlenül nagyobb eséllyel válnak nemi erőszaknak áldozatává, de azt is, hogy etnikai, vallási, politikai hovatartozásuk szintén befolyásolja, hogy mekkora eséllyel válnak nemi erőszak áldozatává.

Az elmélet képviselői továbbá amellet érvelnek, hogy a nemi szerepek cselekvés, nem pedig biológia függvénye. A férfiakat így azzal emeli be logikájába, hogy ők azzal a motivációval válnak nemi erőszak áldozatává, hogy az elkövetők „feminizálják”, megfosztják maskulinitásuktól őket. Mindezt összefoglalva azt mondhatjuk a szociális konstrukcionista elméletéről, hogy háborús övezetben a nemi erőszak áldozata mind nemi, mind etnikai/vallási/politikai szempontból feminizálva van, mint ahogy az elkövető mind nemével, mind etnikai, vallási, politikai hovatartozásával az erővel van felvértezve, és így maskulinizálva. Mindezekhez Elisabeth Jean Wood 2014-es tanulmányában igen lényeglátóan hozzáteszi, hogy egyik általános elmélet sem ad magyarázatot arra, hogy egyes fegyveres csoportok miért követnek el háború idején nemi erőszakot, míg mások nem. Wood felhívja a figyelmet arra, hogy *a különböző elméletek képviselői kizárólag egy oldalról elemzik* a háborús nemi erőszakot, és arra keresik a választ, hogy miért fordul elő, arra már nem, hogy milyen esetekben nem fordul elő. Wood elismeri, hogy egyes elméletek igazak bizonyos esetekre, de hangsúlyozza, hogy eddig nem született olyan elmélet, amelyik minden konfliktus eseményeit átfogóan megmagyarázná. Tanulmánya végén továbbá azt is hozzáteszi, hogy a mai napig rengeteg kérdés megválaszolatlan a háborús nemi erőszakkal kapcsolatban, ezért az egyes konfliktusok és fegyveres csoportok további kutatására van szükség (Wood, 2014).

Az elméletek összecsapásából és a szakirodalom sokszínűségéből is látszik, hogy *a háborús nemi erőszak komplex jelenség*, amelynek kialakulásában többek közt az érintett társadalmak strukturális berendezkedése, normarendszere, a fegyveres csoportokon belüli viszonyok, a politikai hatalom narratívája, de még a gazdaság is szerepet játszik. A tanulmányomban Wood meglátásaira támaszkodva a délszláv konfliktus alatti nemi erőszak egyediségét, sajátosságait vizsgálom – mert annak egyik motivációja hangsúlyosan megmutatkozott –, és vonok le követ-

keztetéseket. A délszláv háborúban egyértelműen nem „opportunistá” nemi erőszakról volt szó, és nem is „pusztán” a társadalmi struktúra megerősítésére, hanem a nacionalista eszmék égisze alatt az etnikai tisztogatás eszközeként használták. Jelen elemzés során ezért azokat a jellegzetességeket keresem, amelyekben megmutatkozik a konfliktus politikai narratívája. A vallomásokon keresztül elsősorban az etnikai/vallási/politikai motivációkat mutatom be, más (például a férfiak megerőszkolásának) motivációira itt nem térek ki.

A Nemzetközi Büntetőbíróság 1998-as Római statútumában az emberiség elleni bűncselekménye közé sorolja az alábbiakat: „Nemi erőszak, szexuális rabszolgaság, kényszer-prostitúció, kényszersterilizálás, és a szexuális erőszak minden egyéb formája” (ICC, 1998: 4–7. cikk g) bekezdés). Az alapidokumentum 2000-es, ezek meghatározását is tartalmazó melléklete, a nemi erőszak leírásában az elkövetőt és a behatolás tényét (nemi szervvel vagy bármilyen egyéb eszközzel) állítja középpontba, míg a szexuális erőszakot ennél tágabb fogalomként az alábbiak szerint értelmezi 7. cikkében:

„Az elkövető szexuális jellegű cselekményt követett el egy vagy több személy ellen vagy arra kényszerített egy vagy több személyt, hogy szexuális jellegű cselekményben vegyen részt. A támadást erővel, kényszerrel vagy olyan fenyegetéssel követték el, mint: az adott személy vagy más személy elleni erőszaktól való félelem, a bebörtönzés, a pszichológiai nyomás vagy a hatalommal való visszaélés, a környezetből fakadó előnyök kihasználása; vagy a támadást olyan személy ellen követték el, aki nem tudja őszinte beleegyezését adni” (PCNICC, 2000: 14).

A kutatásom során a *szexuális erőszak* jelentését használom, mert sokkal pontosabban írja le az események végeláthatatlan variációit, amelyekkel találkoztam, a tanulmányban azonban a nemi erőszak kifejezést szinonimaként használom.

Bár a boszniai – és a ruandai – esetekben is bizonyítást nyert a nemi erőszak tömeges (*widespread*) és szisztematikus (*systematic*) jellege, ezeket a kifejezéseket leginkább körülírni, mintsem definiálni lehet. A meghatározásokban nemzetközi büntetőbíróságok esetjogaira tudunk támaszkodni. A *tömeges* meghatározása az ICTY működése során az ügyész kontra Blaskic ügyben: „A tömeges/széles körű jellegzetességek az elkövetett cselekmények skálájára és az áldozatok számára utalnak” (HRW, 2004). A széles körű meghatározása az ügyész kontra Kunarac-, Kovac- és Vokovic-ügyben: „A bűncselekmények mintázata – azaz a bűnelkövetés rendszeres, nem véletlenszerű ismétlése – egyenértékű a szisztematikus előfordulással” (HRW, 2004). Az ICTR továbbá, működése során megalkotta a népirtó nemi erőszak (*genocidal rape*) kifejezést is, amikor Catharine A. MacKinnon nemzetközi jogász az ICTR működéséről szóló 2007-es konferencia egyik résztvevője, Anne-Marie de Brouwer és Sandra Ka Hon Chu *The Man Who Killed Me. Rwandan Survivors of Sexual Violence* [A férfi, aki engem megölt. Szexuális erőszak ruandai túlélői] (2009) című könyvében így fogalmaz:

„Ez nem kontrollvesztett nemi erőszak. Ez tudatos nemi erőszak. Nemi erőszak a halálba kergetésért, a mézárulásért, a gyilkosságért és azért, hogy az áldozat a saját halálát kívánja. Nemi erőszak az elkergetés eszközeként, hogy az üldözöttek elhagyják otthonaikat és soha ne akarjanak visszatérni. Nemi erőszak azért, hogy mindenki lássa, hallja és elmondják másoknak: nemi erőszak a látványosságért. Nemi erőszak azért,

hogy léket üssön a közösségen, hogy darabokra zúzza a társadalmat és elpusztítsa az embereket. Ez népiertő nemi erőszak” (de Brouwer & Ka Hon Chu, 2009: 154, a szerző fordítása).

A MAI BOSZNIA-HERCEGOVINA, HORVÁTORSZÁG ÉS SZERBIA TÖRTÉNELMI KÖRNYEZETE

A délszláv konfliktus és a nemi erőszak jellemzőinek megértéséhez szükségszerű röviden áttekinteni Bosznia-Hercegovina és a térség évezredek együttélését és ellentéteit, hiszen az értelmezéskor kiemelt szerepet kap a történelmi múlt. A mai Bosznia-Hercegovina, Horvátország és Szerbia területére a 6–7. század környékén érkező szlávok a 11. századra államokká alakultak, majd az azt követő évszázadokban folyamatosan változó határokkal működtek. Az 1400-as évektől kezdődő és egészen a 19. századik tartó török hódoltság vége felé megjelent a nagyszerb elképzelés és az illirizmus. Utóbbi képviselői horvát dominanciájú délszláv egységről álmodtak, a szerbek pedig az egykori nagy-szerb cárságot idealizálták. A délszláv egység végül hivatalos formában először 1918-ban alakult meg, amikor Belgrádban, Sándor király vezetésével, létrejött a Szerb–Horvát–Szlovén Állam. A később királysággá alakuló és számos nemzetiséget, vallást és etnikumot magában foglaló formáció azonban már akkor belső feszültségekkel küzdött. A szerb túlsúlyú vezetés ráadásul – a balkáni háborúkban elszenvedett veszteségei miatt – továbbra is csak saját domináns pozícióját tartotta egyedül elfogadhatónak.

1928-ban Sándor király diktatúrát vezet be (Törő, 2015) és a következő évtizedben már megmutatkoztak szakadások, a második világháborút megelőzően évtizedben pedig ismét erősödnek a nacionalista eszmék. A szigorú intézkedésekre válaszként megalakult a horvát függetlenedést szorgalmazó horvát usztasa mozgalom, valamint a szerb csetnik mozgalom, mindkettő az etnikai tisztogatás eszközeivel dolgozik. Az ezen eszmék ellenpontjaként alakuló, Josip Broz Tito által vezetett jugoszláv partizánok 1945-re komoly bázist hoznak létre, és kikiáltják a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaságot. Később, a gazdaságon jelentkező repedésekkel egy időben a nacionalista hangok is újra megjelentek az 1970-es években – s ezek Tito marsall 1980-as halálával tovább erősödtek. Mindeközben a Jugoszláviával szomszédos kelet-európai térségbe elérkezett a rendszerváltás ideje, és a balkáni föderáció tagállamainak egy része – például Szlovénia és Horvátország – is úgy érezte, eljött az idő, hogy az európai integráció útjára lépjenek.

A nemzetiségek közti első konfliktus a koszovói albánok és szerbek között robbant ki, majd itt történt meg Szlobodan Milosevics 1987-es, sorsdöntőnek bizonyuló kiállása a helyi szerbekért, valamint a két évvel későbbi, addigra politikai vezetőként megtartott beszéde a szerb nemzeti egységről (Laszák, 2015). 1991-re Szerbia élén Slobodan Milosevics állt, Horvátországot Franjo Tudjman vezette, Bosznia-Hercegovina elnöke pedig Alija Izetbegovics lett.

Mindhárom ország stratégiája a nacionalizmusra épült, amely egymást is erősítette. A média centralizálása komoly segítségére volt ebben a szerb vezetésnek (Stiglmayer, 1994). Az újságokban, televízióban, rádióban rendszeresen jelentek meg fájdalmas történelmi emlékek, például a szerb televízió egy időben rendszeresen mutatott be képeket az egykori jasenovaci koncentrációs táborról (Pakula, 1991).

A HÁBORÚ BOSZNIAI SZAKASZA

Bosznia-Hercegovina 1991-es, háborút megelőző népszámlálása szerint az ország minden – háború után kijelölt – részén *a lakosság etnikai összetétele rendkívül vegyes képet mutatott*. A mai Boszniai Szerb Köztársaság lakosságának több mint fele szerb volt, de a bosnyákok aránya közel 30% körül volt, ráadásul voltak olyan települések is, mint Foča és Visegrad, ahol a bosnyák lakosság képviseltette magát nagyobb számban.⁸

1. táblázat. *A háborút megelőző, 1991-es census*

Table 1. *Census 1991, Before the Beginning of the Yugoslav Wars*

1991		
Bosznia-Hercegovina	A mai Bosznia-Hercegovinai Föderáció területe	A mai Boszniai Szerb Köztársaság területe
43,7% bosnyák	52% bosnyák	55,5% szerb
31,3% szerb	22% horvát	28% bosnyák
17,3% horvát	17,5% szerb	9% horvát
8% egyéb (pl. jugoszláv)	8,5% egyéb	7,5% egyéb

Forrás: Kresimir (2016)

Noha az eltérő nemzetek együttélésének évszázados történelme volt Bosznia területén, a politikai vezetők nacionalista elképzelései összebékíthetetlennek tűntek. Ahogy Juhász József fogalmaz:

„A területi keveredés miatt e nemzetek egyszerre és békés úton sohasem teljesíthették ki nemzetállami politikájukat. Könnyen belátható ui., hogy a szerb-horvát-muzulmán etnikai konglomerátumra csak két alapmegoldás lehetséges: vagy a multietnikus együttélés (ha nem is feltétlenül az összes szerbek, horvátok, muzulmánok együttélése), vagy a háborús szétválás (mert milliós tömegeknek békeidőkben nem szokásuk hazát cserélni, ezért nincsen lakosságcsere sem háború nélkül)” (Juhász, 1996: 4).

A boszniai szerb vezető, Radovan Karadzics és a boszniai horvát vezető, Mate Boban álláspontja szerint bosnyák nép sosem létezett, csak iszlám hitre tért horvátok és szerbek (Laszák, 2015). Elképzelésüknek táptalajul szolgált, hogy a bosnyákok csak az 1961-es népszámlálás alkalmával élhettek először azzal a lehetőséggel, hogy a „muzulmán etnikum”-hoz tartozónak vallják magukat (Juhász, 1999). Mindezek mellett a történelmi sérelmekre építve, a szerb politikai vezetés megalkotott egy olyan valóságot, amelyben ismételtén magyarázta a fájdalmas múltat, értelmezte a jelent és festett egy mindezekkel legitimált kívánatos jövőképet (Kovács, 2015). 1991-ben Milosevics és Tudjman ráadásul egy nem hivatalos találkozó keretében fel is

⁸ Neslužbeni podaci o strukturi stanovništva predratne BiH (1991). Forrás: <http://josip.purger.com/other/bih/index.htm> (2018. augusztus 25.)

osztotta maguk között Bosznia-Hercegovinát. Ebben a politikai környezetben Izetbegovics lehetetlent kívánt a muzulmán dominanciájú, független Bosznia létrehozásának tervével. Mire 1992. március 5-én Bosznia-Hercegovina kikiáltotta a függetlenséget, az ország gyakorlatilag már három részre szakadt. Április 5-én Szarajevó lakói felemelték a szavukat az addigra ország-szerte előforduló etnikai alapú atrocitások ellen, és kivonultak az utcára. A boszniai szerbek és a Jugoszláv Néphadsereg a demonstráló tömegbe lőtt, majd május elején a szerb ostromgyűrű körbezárta Szarajevót, és közel négy évre blokád alá vonta a várost. Elzárták a vizet, a villanyt és a gázt, a környező hegyekről pedig a főbb stratégiai pontokat és kórházakat kezdték bombázni, miközben mesterlövészek több száz pontról vadásztak a városlakókra. Boszniában kitört a háború. A bosnyák lakosságnak fehér lepedőkkel kellett jelölnie házait, hogy megkönnyítsék a Ratko Mladić vezette szerb katonák és Jugoszláv Néphadsereg, valamint az őket támogató paramilitáris alakulatok – például a Seselj vezette csetnikiek és Arkan Tigrisei – számára a foglyok begyűjtését az egykori gyárak helyén felállított koncentrációs és munkatáborokba. A következő évek tudósításai a Keraterm,⁹ a Trnopolje (John, 2017) és az Omarska (Magrabi, 2017) táborból is közöltek megdöbbentő fotókat. A fogvatartottakat éhezették, kínozták, dolgoztatták és gyakran ki is végezték. Az etnikai tisztogatással egy időben a vallási szimbólumok elpusztítása is zajlott, amelynek során a szerbek körülbelül ezer mecsetet és számos temetőt, emlékhelyet pusztítottak el. A több mint három évig tartó fizikai és mentális hadviselésnek egy népirtás vetett véget. 1995 júliusában az ENSZ által biztonságos övezetként jelölt, a szerb határhoz közeli Srebrenica városában több mint 8000 muzulmán fiút és férfit mészároltak le Mladics emberei pár nap alatt. Válaszul a NATO bombázásba kezdett, amivel véget vetett a délszláv háború boszniai szakaszának (Laszák, 2015).

Noha a nemzetközi közösség és a szakirodalom hol polgárháborúnak, hol etnikai tisztogatásnak nevezi a boszniai eseményeket, a konfliktus jellegének kategorikus megállapítása szinte egyedül a srebrenicai népirtás kapcsán egyértelmű – ahogy azt a 2017-ben elítélt egykori boszniai szerb katonai vezető, Ratko Mladić elleni életfogytiglani ítélet is mutatja (ICTY, 2017). A második világháborút követően az ENSZ által 1948-ban elfogadott, majd 1951-ben hatályba lépett A népirtás büntetének megelőzéséről és megbüntetéséről szóló egyezmény 2. cikke szerint népirtást követ el,

„(a)ki valamely nemzeti, etnikai, faji vagy vallási csoport teljes vagy részleges kiirtása céljából a) a csoport tagjait megöli; b) a csoport tagjainak, a csoporthoz tartozása miatt súlyos testi vagy lelki sérelmet okoz; c) a csoportot olyan életfeltételek közé kényszeríti, amelyek azt vagy annak egyes tagjait pusztulással fenyegetik; d) olyan intézkedést tesz, amelynek célja a csoporton belül a születések meggátolása; e) a csoporthoz tartozó gyermekeket más csoportba elhurcolja” (Genocídium-egyezmény, 1948/1951).

A volt Jugoszlávia területén történő események nyomán az ENSZ Biztonsági Tanácsának szakértői bizottsága 1994-ben az etnikai tisztogatást az alábbiak szerint határozta meg:

⁹ Forrás: <https://srebrenicamassacre1995.wordpress.com/tag/keraterm-camp/> (2017. november 4.).

„egy etnikai vagy vallási csoport által egy másik etnikai vagy vallási csoport civil lakosságának erőszakos és céltudatos kiűzése egy területről. Az etnikai tisztogatás célja egy adott régió etnikai összetételének a megváltoztatása. Ezt nagy mértékben a félrevezető nacionalizmus és a történelmi sérelmek nevében követik el a bosszú erőteljes befolyása alatt. A cél a másik csoport kiszorítása és a megtisztított terület elfoglalása” (UNSC, 1994: 33).¹⁰

Ahogy arra több szakértő is rávilágított, a definíciók már önmagukban számos kérdést felvetnek (Biedermann, 2011; Weitz, 2003), nem beszélve gyakorlati alkalmazásukról. A különböző megnevezések és jogi viták mellett fontos még megjegyezni, hogy a bosnyák lakosság sokszor az „agresszió Bosznia ellen” megfogalmazást preferálja,¹¹ a következőkben azonban látszani fog, hogy jogilag bárhog is definiáljuk az eseményeket, a területek, amelyekért a konfliktus folyt, etnikailag jóval homogénebbé váltak.

A HÁBORÚ MÉRLEGE

Az 1995-ös daytoni békeszerződés végül három részre osztotta az országot: a Bosznia-Hercegovinai Föderációra, a Boszniai Szerb Köztársaságra és Brcko Körzetre.¹² A sarajevói Research and Documentation Center in Sarajevo szakmai támogatásával 2007-ben kiadott, majd 2012-ben frissített *The Bosnian Book of Dead* [Boszniai halottak könyve] adatai szerint legkevesebb 101 040 ember veszítette életét vagy tűnt el a délszláv háború boszniai szakaszában. Az áldozatok 61,4%-a bosnyák, 24,7%-a szerb, 8,3%-a horvát, 1% „egyéb nemzetiségű” volt, és közel 40%-uk civil (Ball, Tabeau, & Verwimp, 2007). A konfliktus során az elfogadott statisztikák szerint 20–50 ezer¹³ nőt erőszakoltak meg a harcok során – főként a mai Boszniai Szerb Köztársaság területén. A daytoni felosztás sokkal inkább a szerbeknek kedvezett, mintsem a bosnyákoknak. Noha a Boszniai Szerb Köztársaság jogilag ma nem Szerbiához, hanem Bosznia-Hercegovinához tartozik, de önálló entitásként, szerb vezetéssel működik. A háború alapjaiban rendezte át az ország etnikai viszonyait. A Bosznia-Hercegovinai Föderáció területén 2013-ban a lakosság 70,4%-a volt bosnyák, 22,4% horvát és 2,5% szerb, míg a Boszniai Szerb Köztársaság területén 81,5% szerb, 14% bosnyák és 2,5% horvát.¹⁴ A számok alapján ezért nagyon úgy tűnik, hogy a konfliktus eszközei hatásosnak bizonyultak, és a Boszniai Szerb Köztársaság egy etnikailag szinte homogén területté vált.

10 Forrás: <https://undocs.org/S/1994/674> (2018. október 1.)

11 Boszniai tartózkodásom alatt felhívták a figyelmem rá, hogy nem szeretik a háború megnevezést használni, hiszen ebben az esetben egy jóval erősebb hadsereg egy katonailag gyakorlatilag teljesen védtelen nemzetet támadott meg.

12 Lásd The General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina (1995). Forrás: <https://www.osce.org/bih/126173?download=true> (2018. szeptember 10.)

13 A 20 ezer az Európai Unió, az 50 ezer a Boszniai Belügyminisztérium becslése (Toe, 2016).

14 1996-ban az UNHCR is végzett egy népszámlálást, de azt Bosznia nem fogadta el. Az 1991-es census után a következő hivatalos felmérést 2013-ban végezték.

2. táblázat. *A háborút követő első, 2013-as census*

Table 2. *The First Census after the Yugoslav Wars, 2013*

2013		
Bosznia-Hercegovina	Bosznia-Hercegovinai Föderáció	Boszniai Szerb Köztársaság területe
50,1% bosnyák	70,4% bosnyák	81,5% szerb
30,8% szerb	22,4% horvát	14% bosnyák
15,4% horvát	2,5% szerb	2,5% horvát
3,7% egyéb	4,7% egyéb	2% egyéb

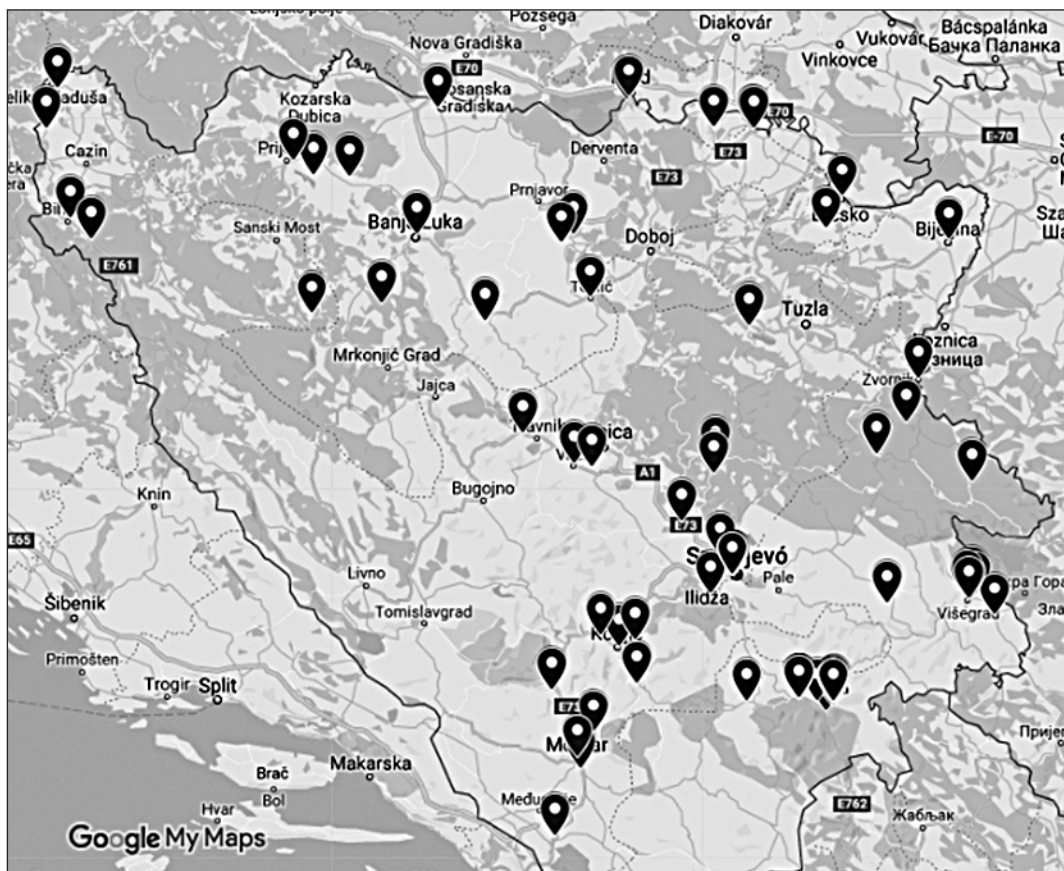
Forrás: Census of Population, Households and Dwellings in Bosnia and Herzegovina, 2013 Final Results (2016: 54)

NEMI ERŐSZAK A DÉLSZLÁV HÁBORÚBAN

„Bosznia-Hercegovinában a nőket a megszégyenítés és demoralizálás céljából erőszakolták meg, részeként a programnak, hogy terrorizálják a lakosságot, elűzzék a nem kívánatos »többi« etnikumot, és erősítsék a hadsereg morálját... Széles körű, módszeres (sőt, stratégiai) hadjárat volt, melyet a hatóságok bátorítottak” (Gutman & Rieff, 2002: 381–382). A terheiségek számából kalkulált első becslések 12 ezer körülire tették a nemi erőszak áldozatainak számát (Burg & Shoup, 1999), míg a ma elfogadott 20–50 ezer közötti becslés valamivel későbbi adat. Habár jellemzően a szerbek kezében lévő Jugoszláv Néphadsereg, a Ratko Mladić vezette boszniai szerb hadsereg, valamint a különböző, nem hivatalos szerb fegyveres egységek tagjai követték el a nemi erőszakot bosnyák nők ellen, az elkövetői és az áldozati oldalon is megtaláljuk a szerbeket, a horvátokat és a bosnyákokat is, valamint nőket és a férfiakat egyaránt. Milosevics és nacionalista követői a boszniai–szerb határ boszniai oldalán fekvő területet, az akkor még vegyes nemzetiségű településeket egy intenzív etnikai tisztogatás után Nagy-Szerbiához kívánták csatolni. Nem meglepő ezért, hogy a legtöbb nemi erőszakot is ezen a területen követték el. Az OSCE Mission to Bosnia által regisztrált, nemzeti bíróságok által folytatott eljárások, valamint az ICTY peranyagai¹⁵ alapján az alábbi térkép azokat az eseteket mutatja, amelyekben bizonyítást nyert a nemi erőszak. A térkép szerint a 86 esetből a legtöbb elkövetés Foča (25) és Visegrad (8) környékén, valamint Szarajevó (6) szerbek által elfoglalt részén történt. Az elkövető 10 esetben a horvát hadsereg tagja, 11 esetben a boszniai hadsereg tagja, és 65 esetben valamelyik szerb irányítás alatt lévő csapat tagja.¹⁶

15 UN ICTY Cases. Forrás: <http://www.icty.org/en/action/cases/4> (2018. augusztus 3.)

16 A térkép egy online felület, amelyen az egyes lokációkon jelölt esetek rövid kivonatot tartalmaznak az eseményekről, az elkövetőről és az ítéletről, forrásmegjelöléssel.

3. ábra. A nemzeti bíróságok és az ICTY eseteit bemutató térkép
Figure 3. Map Showing the Cases of National Courts and UN ICTY

Forrás: A szerző szerkesztése a nemzeti bíróságok¹⁷ és az ICTY esetei¹⁸ alapján (2018)

Inger Skjelsbaek több forrásból a Brcko, Doboj, Foča, Gorazde, Kalinovik, Visegrad, Keraterm, Luka, Manjaca, Omarska és Tronopolje táborokat említi nemerőszak-táborként (Skjelsbaek, 2001). A vallomások és a peranyagok alapján azonban ezeket a helyeket érdemesebb „központoknak” hívni. Tudjuk, hogy összesen ennél jóval magasabb a számuk, egy-egy településen gyakran több, egymástól akár kilométerekre lévő épület is működött olyan bázisként, ahol tartottak és rendszeresen megerőszakoltak bosnyák nőket. A helyi és nemzetközi szervezetek által felvett interjúkban és az általuk közölt elemzésekben szintén gyakran tesznek említést főként a két, szerb határhoz közeli településről. Visegrad a Vilina Vlas Hotelből „erőszak-táborra” (*rape camp*) átalakítása kapcsán lett hírhedt. A várostól pár kilométerre fekvő,

17 Forrás: <http://www.warcrimesmap.ba/> (2017. december 15.)

18 Forrás: <http://www.icty.org/en/action/cases/4> (2018. augusztus 3.)

többemeletes termálhotelbe hurcolták el a környékbeli lányokat és nőket, ahol aztán hetekig vagy hónapokig fogva tartották őket, és megerőszakolták naponta többször és többen. Az itteni eseményekről film (Zbanic, 2013) és több dokumentumfilm¹⁹ is készült. A szerb katonák bevett módszere volt, hogy fegyverek után kutatva betörték a helyi bosnyákok házába, és vagy elhurcolták egy hasonló „erőszak táborba”, esetleg privát apartmanba a nőket, vagy saját otthonukban, gyakran hozzátartozóik szeme láttára erőszakolták meg őket. Fočán szintén számos, közösségi célokat szolgáló létesítményt – például iskolát és sportközpontot – alakítottak fogolytáborrá, hogy onnan az ott fogva tartott lakosok közül a nőket időről időre átvigyék egy másik terembe, melléképületbe vagy lakásba. Ezekben a helyeken jellemzően hetekig, hónapokig voltak fogságban, mielőtt hazaengedték őket; valamelyik nemzetközi szervezet segítségével el tudtak menekülni a területről és az országból; vagy megölték őket.

A NEMI ERŐSZAK JELLEMZŐ KÖRÜLMÉNYEI

A délszláv háború boszniai szakaszáról és az alatta zajló tömeges és szisztematikus nemi erőszakról a Pierre Clastres által is használt *etnocídium* kifejezés ad igen pontos jellemzést. Clastres úgy fogalmaz, „a genocídium a népek testét gyilkolja le, az etnocídium a lelküket” (Clastres, 2015: 31–46). A Bosznia bekebelezéséről álmódó nacionalista szerb és horvát vezetők mindent megtettek annak érdekében, hogy egy etnikailag homogén térséget vonjanak az uralmuk alá. A katonák a tőlük eltérő kultúrájú muzulmán bosnyákokat elűzték otthonaikból, egy részüket megsemmisítették, és mindemellett szellemi tőkájukat a szó szoros és átvitt értelmében is szisztematikusán romba döntötték. A civil férfiakra nagyobb eséllyel várt halál a patrilineáris leszármazási rendszer miatt, miközben a nőket, részben szintén emiatt, a vérvonalfrissítés céljával erőszakolták meg, hogy kihordják „szerb gyerekeiket”. Az iskolákban, sportlétesítményekben, gyárakban felállított táborokban a férfiakat különválasztották a nőktől és gyerekektől. A külön termekből aztán időről időre elvittek néhány nőt egy közeli apartmanba, hotelbe vagy csak a melléképületbe, hogy szexuális erőszakot kövessenek el rajtuk. Az *I Begged Them to Kill Me* című interjúkötet 42 bosnyák, 1 horvát, 1 csehszlovák származású, bosnyák férfival házasságban élő, és 1, magát jugoszlávnak valló nő vallomását tartalmazza. Egy részük Hágában tanúként szerepel az interjú idején, ezért anonim módon meséli el az eseményeket, de mindannyian azért emlékeznek vissza és osztják meg a történetüket, hogy azzal hozzájáruljanak a hasonló esetek megismeréséhez és felszámolásához. A túlélők közül kizárólag a csehszlovák interjúalany számol be arról, hogy nem vált nemi erőszak áldozatává, az egyik bosnyák túlélő pedig többes szám harmadik személyben fogalmazza meg az eseményeket. Mindenki más azonban elmeséli megerőszakolásának körülményeit. Az elkövetők három kivétellel – ahol a Horvát Védelmi Erők tagja az elkövető – a JNA, a boszniai szerb hadsereg vagy egyéb szerb fegyveres egység tagjai. A túlélők több alkalommal említést tesznek arról, hogy felismerték egykori osztálytársukat, szomszédjukat stb. az elkövetőben, de megemlítik a tettesek szerbiai szerb akcentusát vagy montenegrói származását is. Az egyik interjúalanyt többször magukkal vitték a katonák a város-

¹⁹ Például Gerardis Dimitris (2007). *Vilina Vlas: the Fairy's Hair* [Vilina Vlas: egy tündér haja].

ban lévő kocsmába, hogy „szórakoztassa őket”, például nyilvános vetkőzéssel. Egy másik túlélőt egy szerb katona pénzért „szabadított fel”, és vitte haza otthonába, ahonnan a nő csak évekkel később, második gyerekük megszületése után tudott elszökni. A számos hírhedt elkövető (például Dragoljub Kunarac, Gojko Jankovic, Pero Elez) mellett a túlélők Vice Vukojevics horvát parlamenti képviselőről, Michael Rose brit tábornokról és Lewis McKenzie kanadai tábornokról – utóbbiak mindketten a Boszniába küldött ENSZ-békefenntartók parancsnokai voltak – is vallanak. Ezekben az esetekben az elkövetők nem pusztán fizikai erejükkel, hanem hatalmukkal visszaélve – ügyelve a kényszerrel nélkülözhető látszatra – erőszakolták meg a szerb katonák által prostitúcióra kényszerített nőket. Ezeket az eseteket azonban sokkal inkább a helyzet nyújtotta lehetőségek kihasználásaként könyvelhetjük el, a politikai célok eszközeként nem. A vallomástevőket jellemzően hosszabb-rövidebb ideig fogva tartották, és többen, többször követtek el erőszakot rajtuk – egyikük úgy nyilatkozik, „legalább százszor” (Ajanović, 2000: 112). A beszámolók alapján elsősorban a 20–40 éves nők váltak célponttá (az interjúalanyok is ilyen korúak),²⁰ de előfordult, hogy az egészen fiatal lányok és idős asszonyok is áldozattá váltak. Az egyik vallomástevő elmeséli, hogy a tizennégy éves lányát is megerőszakolták az alatt az idő alatt, amíg őt más katonák vitték el. Egy másik túlélő pedig arról tesz említést, hogy „nagyamama korú” nőknél és mentálisan sérült lányokon is követtek el szexuális erőszakot (Ajanović, 2000: 363–367, 375). Az elbeszélések alapján a katonák jellemzően ittasak voltak, és előfordult, hogy az áldozatot is alkoholfogyasztásra kényszerítették.

NEMI ERŐSZAK A POLITIKAI CÉLOK SZOLGÁLATÁBAN

Az interjúalanyok sok esetben idézik a nemi erőszak közben elhangzott szidalmakat muzulmán, török származásukra vonatkozóan (például a pejoratív *Balija* és *Balinkura* jelzőkkel illeték őket), illetve arra, hogy Alija Izetbegovics nem tudja megvédeni őket (Ajanović, 2000: 169–172). Az elkövetők több esetben arra kényszerítették áldozataikat, hogy muzulmánként imádkozzanak az erőszak közben – ezzel rombolva le annak szentségét, és ezzel megfosztva őt attól. Mindezekkel párhuzamosan megjelennek a Szerbiát, Milosevicset és az ortodox vallást dicsőítő kijelentések, versek és dalok. Az elbeszélések alapján a nemi erőszak után gyakran elhangzanak hasonló kijelentések, mint „most már szerb vagy”, „szerbbé tettelek”, „igaz szerb gyereket fogsz szülni”, és arról is, hogy ők maguk vagy ismerősük teherbe esett, és meg is szülte az erőszakból fogant gyereket (Ajanović, 2000: 133–136, 137–142, 293–296, 227–232). Az „Isten igazsága” kódnévvel jelölt vallomás interjúalánya így emlékszik vissza:

„Egy szerbiai csetnik kivitt a motel melletti épületbe, és megparancsolta, hogy vegyem le a ruháimat. Volt ott egy régi bárányszőr a földön. Megkérdezte, tudok-e úgy imádkozni, ahogy a muszlimok. Azt mondta, imádkozzak előtte teljesen meztelenül, de amikor azt válaszoltam, nem tudom, hogy kell az iszlám szabályok szerint imádkozni, és hogy ő vallásos-e, és tudja-e, hogy Isten meg fogja őt ezért büntetni, üvöltöni

²⁰ Pontos életkorról általában nem számolnak be, de a családi körülményeikből lehet következtetni rá.

kezdet: »Szlobodan Milosevics az én Istenem, ahogy a tied is, te büdös Balinkura.« Aztán elővette a kését és megparancsolta, hogy imádkozzak, ahogy a muszlimok, különben lemészárol... Miközben imádkoztam, levette a ruháit, és meztelenre vetkőzött. Amikor leborultam a földre, hátulról megtámadott és brutálisan megerőszakolt. Aztán éreztem, hogy a szerb megvágja a hátamat. Először a nyakamtól végig a gerincemen, majd az egyik vállamtól a másikig. Mindenemet vér borította, rángatóztam és szenvedtem a megszállott alatt, miközben azt üvöltötte: »Most már szerb nő vagy, kereszténnyé váltál!«» (Ajanović, 2000: 137–142).

NEMI ERŐSZAK HERCEGOVINÁBAN

1992-ben Horvátország kikiáltja a Herceg-Boszniai Horvát Köztársaságot, amellyel uralma alá kívánta vonni a Hercegovinának nevezett területet. Pár hónappal később megkezdődtek az összecsapások a bosnyákok és horvátok között, és kitört a háború. Mindkét fél hasonló eszközökkel próbálta az érdekeit érvényesíteni, koncentrációs táborokat hozott létre, és etnikai tisztogatásba kezdett. A fenti térkép adataiból látszik, hogy a térségben elkövetett nemi erőszak főként a bosnyák és horvát fegyveresekhez köthető. A rendelkezésre álló kevés forrásból szintén úgy tűnik, hogy a nacionalista eszméken nevelkedett, a muzulmán bosnyák kultúra elpusztítását célzó horvát katonák ugyanúgy a vérvonalfrissítés céljával erőszakolták meg a nőket, ahogy azt a fent tárgyalt interjúkötetben szereplő idézet is jól példázza: „*Igazi horvát nővé teszünk titeket, a gyerekeiteket pedig jó horvattá. Jó „fajúvá” változtok, és Jézus keresztjét fogjátok csókolni*” (Ajanović, 2000: 257).

NEMI ERŐSZAK HORVÁTORSZÁGBAN

1990-ben a Horvátország területén élő szerbek már hangot adtak sérelmeiknek – például arra vonatkozóan, hogy az új alkotmányban már csak nemzeti kisebbségként szerepelnek államalkotó kisebbség helyett –, valamint anyaországukhoz való csatlakozási kívánalmuknak. Az ellenük irányuló atrocitások miatt az ott élők joggal féltek egy ismételt etnikai tisztogatástól a független Horvátország létrejöttével, ezért szeptemberben Szerbia segítségével megalakították a Krajina-i Szerb Autonóm Kerületet. Ezt követően felerősödtek az összetűzések, és megkezdődött a horvát hatóságok kiűzése. 1991. június 25-én Szlovénia és Horvátország kikiáltja függetlenségét. Szlovéniában a háború tíz nap alatt lezajlik, Horvátországban azonban komoly harcok kezdődnek. Ekkorra ugyan Tudjman már megalakította a Nemzeti Gárdát, de a szerbek kezében ott volt a Jugoszláv Néphadsereg, akiket a Vojislav Seselj irányította csetnikek és Arkan Tigrisei is segítettek, így komoly túlerőben voltak a horvátokkal szemben (Laszák, 2015). Az 1991 nyarától hat hónapig tartó háború után 1995-ig hivatalosan tűzszünet volt érvényben Horvátország és Szerbia között. Az egyezményt azonban mindkét fél többször megsértette, és a következő években is tartott az etnikai tisztogatás és a nemi erőszak. A szexuális erőszak áldozatainak számát nehéz megbecsülni, az azonban a horvát túlélők vallomásaiból is látszik, hogy a szerb katonák által elkövetett erőszak mintázatai egészen hasonlóak voltak. A *Sunny* című dokumentumfilmben 16 túlélő (14 nő és 2 férfi) vall a főként Vukovar környéki eseményekről. Házaikat fehér lepedővel

kellett megjelölniük, ahonnan a szerbek központjába és koncentrációs táborokba vitték őket. Az áldozatokat jellemzően többen és többször erőszakolták meg – gyakran olyanok, akikkel egy városban éltek –, miközben elhangzottak a boszniai esetekből ismert nacionalista elképzelések: „Az összes horvát nőt meg kell erőszakolni, hogy szerb gyereket szülessen” (Zaklada Suncica/Sunny (2014)).²¹

KÖVETKEZTETÉSEK

A Bosznia-Hercegovina területén a bosnyák lakosok ellen elkövetett nemi erőszak túlélőinek vallomásaiból az látszik, hogy az elkövetők ugyanazzal a céllal, a statisztikák szerint pedig nagyjából ugyanakkora arányban öltek, mint erőszakoltak (körülbelül 60 ezer bosnyák halott és 20–50 ezer nemi erőszak). Az elbeszélésekben az elkövetők szájából visszacsend a politikai vezetők által konstruált valóság, amely szerint a Bosznia-Hercegovina területének szerb fennhatóság alá kell kerülnie, az ott élő lakosoknak pedig 1. így vagy úgy el kell tűnniük a területről, 2. az ottmaradóknak „szerbbé” kell válniuk. Az elkövetőtől elhangzott motivációikon túl a nemi erőszak elkövetésének körülményei is egy irányba mutatnak. A bosnyák lakosság koncentrációs és munkatáborokba, nemierőszak-táborokba való elhurcolása, kivégzése, hosszú fogva tartása és ismételt megerőszakolása, a teherbe ejtés többféle módon, de ugyanazt a célt, az etnikai tisztogatást szolgálta. Ha túléltek a kínzásokat és a megaláztatásokat, gyakran egyetlen megoldás, a menekülés maradt. A bosnyák túlélők egyik jellemző története, hogy a hosszabb-rövidebb ideig tartó fogva tartás után végül fogolycsere útján egy nemzetközi szervezet segítségével külföldre tudtak menekülni – ezzel szintén a háború végcéljának „kedvezve”.

A vallomások alapján a szerb–horvát konfliktus és a horvát–bosnyák konfliktus során a nacionalista eszmék által fűtött elkövetők hasonló céllal hasonló eszközöket használtak, ismerős szavak kíséretében. Noha feltételezhetjük, hogy a bosnyák elkövetők száma is jóval magasabb az adatbázisokban szereplőknél, az általuk megerőszakolt horvát és szerb lakosság beszámolóit nehezen hozzáférhetőek. A peranyagok alapján úgy tűnik, a bosnyák fegyveresek gyakrabban követték el a szexuális erőszak azon formáját, amely során nem történik nemi erőszak (definíció szerint). Volt, hogy arra kényszerítették áldozataikat, hogy egymással lépjenek szexuális kapcsolatba, de a meztelenre vetkőztetés és megalázás rítusa is előfordult.²²

ÖSSZEGRÖGÖS

A fenti rövid elemzésből látható, hogy a délszláv háborút megelőző évek politikai narratívája átítatta a vegyes vallású és etnikai származású társadalom szövetét gyűlölettel. A szakirodalom tanúsága szerint az 1990-es évek délszláv konfliktusa során a szerb és horvát politikai narratíva

²¹ A pontos helymegjelölés forrása: <https://www.youtube.com/watch?v=vMOddqLyl3M&t=712s> (2018. szeptember 28.)

²² Lásd BiH War Crimes Case Map. *Kurtović, Zijad Case*.

etnikai tisztogatásra buzdított, amelyet a fegyveresek az adatok szerint nemcsak teljesítettek, de eredményesen teljesítettek. Szintén tudjuk, hogy a konfliktus alatt nemi erőszak zajlott. Azt azonban, hogy a két országban három különböző nemzet fegyveresei által elkövetett nemi erőszak nem „párhuzamosan” zajlott a konfliktussal, hanem a szerb és horvát katonák kezében eszközként funkcionált, és egyetlen, világos politikai cél felé mutatott, azt a tanúvallomásokból tudjuk. A szerbek területi hódításra és a terület etnikai megtisztítására törekedtek, emiatt pedig elkövetési módjuk nem igazán változik az áldozat származásától függően. Fegyvereseik eltérő intenzitással (ahogy a konfliktus is eltérő intenzitással zajlott), de hasonló módon és motivációkkal követték el nemi erőszakot a bosnyák és a horvát lakosságon is. A horvát fegyveresek között pedig szintén előfordult, hogy a területfoglalás és az etnikai tisztogatás eszközeként a nemi erőszakot alkalmazták, és az elkövetés közben szintén elhangzott a „jó fajúvá tétel” (a származás, nemzetiség megváltoztatásának) motivációja. A hosszú fogva tartás és nemi erőszak többszöri, ismételt elkövetése szintén ezt szolgálta. Az elemzésből tehát az látható, hogy a nemi erőszak nemcsak, hogy szerepelt a háborús fegyverek eszköztárában, de kiemelt szerepet töltött be, főként a háború boszniai szakaszában, amelyben a bosnyákok elűzése, kultúrájuk megsemmisítése volt a cél.

Mindezzel semmiképpen sem azt szerettem volna bizonyítani, hogy a nemi erőszak kizárólag háborús fegyver lenne. Még csak azt sem, hogy a délszláv háborúban minden egyes nemi erőszakot minden egyes katona az etnikai tisztogatás eszközeként és kizárólag amiatt követett el. Azt azonban egyértelműen jelzi, hogy a volt Jugoszlávia területén a nacionalista politikai narratíva által konstruált valóság mentén kialakult konfliktus jellege olyan keretet adott a háborúnak, amely legitímálta az etnikai tisztogatást, amelyben pedig a vezetők által – a leginkább megengedő álláspontok szerint is – elnézett nemi erőszak „tökéletes” fegyvernek bizonyult. A konfliktus jellege és a konfliktus végkimenetele közötti relációból levonható következtetést a gyakorlatilag minden egyes túlélői vallomásban felidézett elkövetői motivációk támasztják alá. *A délszláv háborúban tehát egyértelmű, hogy a nemi erőszak politikai célokat is szolgált*, míg más konfliktusokban más jellemzők lehetnek dominánsabbak. Emiatt azt javasolom, fogadjuk el azt az álláspontot, amit *Elisabeth Jean Wood* is képvisel, és amely azt tanácsolja, hogy a háborús nemi erőszak megfékezéséhez, a megelőzési módokhoz a lehető legalaposabban vizsgáljuk meg annak különböző megjelenési formáit, hiszen a mai napig számos kérdésre nem tudjuk a választ, és éppen emiatt félrevezető lehet egy általános elmélet elfogadása.

FELHASZNÁLT IRODALOM REFERENCES

1. Ajanović, I. (2000). *I Begged Them to Kill Me. Crime Against the Women of Bosnia-Herzegovina*. Centre for Investigation and Documentation.
2. Amnesty International (2012). *When Everyone is Silent*. 2012. október 31. Forrás: <https://www.amnesty.org/en/documents/EUR63/012/2012/en/>. Letöltés dátuma: 2017. szeptember 10.
3. Ball, P., Tabeau, E. & Verwimp, P. (2007). *The Bosnian Book of Dead: Assessment of the Database*. Brighton: Households in Conflict Network.

4. Bernard, C. (1994). Rape as Terror. The Case of Bosnia. *Terrorism and Political Violence*, 6(1): 29–43.
5. Biedermann Zs. (2011). A genocídium fogalmának értelmezése. *Jogelméleti Szemle*, 4. online kiadás. Forrás: <http://jesz.ajk.elte.hu/biedermann48.html>. Letöltés dátuma: 2016. január 15.
6. Bloomfield, D. (2003). *Reconciliation: An Introduction*. In: Bloomfield, D., Barnes, T. & Huysse, L. (szerk.), *Reconciliation after Violent Conflict. A Handbook* (10–18. o.). Stockholm: IDEA.
7. De Brouwer, A.-M. & Ka Hon Chu, S. (2009). *The Man Who Killed Me. Rwandan Survivors of Sexual Violence*. Vancouver: Douglas & McIntyre.
8. Brownmiller, S. (1975). *Against Our Will: Men, Women and Rape*. New York: Fawcett Columbine.
9. Burg, S. L. & Shoup, P. S. (1999). *The War in Bosnia-Herzegovina: Ethnic Conflict and International Intervention*. M. E. Sharpe.
10. Census of Population, Households and Dwellings in Bosnia and Herzegovina, 2013 Final Results (2016). Sarajevo. Forrás: <http://www.popis2013.ba/popis2013/doc/Popis2013prvoIzdanje.pdf>. Letöltés dátuma: 2017. október 9.
11. Clifford, C. (2008). *Rape as a Weapon of War and its Long-term Effects on Victims and Society*. Budapest: 7th Global Conference on Violence and the Contexts of Hostility, Forrás: <http://www.inter-disciplinary.net/ptb/hhv/vcce/vch7/Clifford%20paper.pdf>. Letöltés dátuma: 2016. október 17.
12. Clastres, P. (2015). *Az erőszak archeológiája*. Budapest: Qadmon.
13. Csepeli Gy. (2014). Emberek csoportjai közötti konfliktusok. *Kritika. Társadalomelméleti és kulturális lap* 43: 11–12.
14. Dimitris, G. (2007). *Vilina Vlas: the Fairy's Hair* [Vilina Vlas: egy tündér haja]. Forrás: <http://www.docuart.hu/dokumentum-film/vilina-vlasthe-fairy-s-hair/index.php>. Letöltés dátuma: 2018. október 2.
15. Genocídium-egyezmény (ENSZ)
16. 1948/1951 *UN Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*. Forrás: OHCHR | Prevention and Punishment of the Crime of Genocide Letöltés dátuma: 2018. augusztus 23.
17. Gerardis, D. (2007). *Vilina Vlas: The Fairy's Hair*.
18. Gutman, R. & Rieff, D. (2002). *Háborús bűnök*. Budapest: Zrínyi Kiadó.
19. Hedgepeth, S. M. & Saidel, R. G. (2010). *Sexual Violence against Jewish Women during the Holocaust*. New England: Brandeis University Press.
20. Henry, N. (2011). *War and Rape: Law, Memory and Justice*. London: Routledge.
21. Human Rights Watch (HRW) (2004). *Genocide, War Crimes and Crimes Against Humanity. Case Law of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, IV) Crimes Against Humanity (Article 5)*. Forrás: https://www.hrw.org/reports/2004/ij/icty/5.htm#_ftn5. Letöltés dátuma: 2018. szeptember 26.
22. International Criminal Court (ICC) (1998). *Rome Statute of the International Criminal Court*. Forrás: https://www.icc-cpi.int/nr/rdonlyres/ea9aef7-5752-4f84-be94-0a655eb30e16/0/rome_statute_english.pdf. Letöltés dátuma: 2016. május 25.

23. International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR) (1998). *The Prosecutor Versus Jean-Paul Akayesu, Case No. ICTR-96-4-T, Judgement*. Forrás: <http://www.un.org/en/preventgenocide/rwanda/pdf/AKAYESU%20-%20JUDGEMENT.pdf>. Letöltés dátuma: 2016. május 10.
24. International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) Press Release (2017). *ICTY Convicts Ratko Mladić for Genocide, War Crimes and Crimes against Humanity*. Icty.org. Forrás: <http://www.icty.org/en/press/icty-convicts-ratko-mladi%C4%87-for-genocide-war-crimes-and-crimes-against-humanity>. Letöltés dátuma: 2017. november 22.
25. *United Nations International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) Cases*. Icty.org. Forrás: <http://www.icty.org/en/action/cases/4>. Letöltés dátuma: 2018. augusztus 3.
26. Isikozlu, A. S. & Millard, E. (2010). *Towards a Typology of Wartime Rape*. Bonn International Center for Convension. Forrás: https://www.bicc.de/uploads/tx_bicctools/brief43.pdf. Letöltés dátuma: 2017. szeptember 12.
27. John, T. (2017). The Story of This Shocking Image From a Prison Camp in Bosnia Continues 25 Years Later. *Time.com*. Forrás: <http://time.com/5034826/fikret-alic-time-cover-bosnia/>. Letöltés dátuma: 2017. november 22.
28. Juhász J. (1996). *A délszláv háborúk rövid története (1991–1995)*. Védelmi tanulmányok 11. Budapest: Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet.
29. Juhász J. (1999). *Volt egyszer egy Jugoszlávia. A délszláv állam története*. Budapest: Aula Kiadó.
30. Kovács J. (2015). *A szavak hatalma. Politikai narratívák*. Budapest: Iránytű Intézet. Forrás: <http://iranytuintezet.hu/elemezsek-kutatasok/elemezsek/26-a-szavak-hatalma---politikai-narrativak/>. Letöltés dátuma: 2018. december 29.
31. Kresimir (2016). *Što je pokazao popis stanovništva u BiH*. Kamenjar.com. 2016. július 4. Forrás: <https://kamenjar.com/sto-je-pokazao-popis-stanovnistva-u-bih/>. Letöltés dátuma: 2018. szeptember 22.
32. Laszák I. (2015). *Polgárháború Jugoszláviában*. Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpont. Forrás: http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=12:polgarhaboru-jugoszlaviaban&catid=2:tarsadalmi-konfliktusok. Letöltés dátuma: 2016. május 20.
33. Leatherman, J. (2011). *Sexual Violence and Armed Conflict*. Cambridge & Malden: Polity Press.
34. Lipták Z. (2010). *Háborús stratégia? Nők elleni erőszak a Kongói Demokratikus Köztársaságban*. Grotius E-könyvtár. Forrás: http://www.grotius.hu/doc/pub/ZUMONX/2010_159_liptak_zita_szakdolgozat.pdf. Letöltés dátuma: 2018. szeptember 13.
35. Magrabi, N. (2017). *Bosnia 1992: The Omarska Camp*. Aljazeera.com. 2017. május 10. Forrás: <https://www.aljazeera.com/programmes/aljazeeraworld/2017/05/bosnia-1992-omarska-camp-170508061724966.html>. Letöltés dátuma: 2017. október 20.
36. *Neslužbeni podaci o strukturi stanovništva predratne BiH* (1991). Forrás: <http://josip.purger.com/other/bih/index.htm>. Letöltés dátuma: 2018. augusztus 25.
37. Nowrojee, B. (1996). *Shattered Lives: Sexual Violence during the Rwandan Genocide and its Aftermath*. (Kutatásjelentés a Human Rights Watch megrendelésére.) Human Rights

- Watch. Forrás: <https://www.hrw.org/reports/1996/Rwanda.htm>. Letöltés dátuma: 2016. május 10.
38. Organization for Security and Co-operation in Europe Mission to Bosnia and Herzegovina. *BiH War Crimes Case Map*. Forrás: <http://www.warcrimesmap.ba/>. Letöltés dátuma: 2017. december 15.
39. Organization for Security and Co-operation in Europe Mission to Bosnia and Herzegovina.
40. *BiH War Crimes Case Map. Kurtović, Zijad Case*. Forrás: <http://www.warcrimesmap.ba/case/kurtovi%C4%87-zijad>. Letöltés dátuma: 2018. október 12.
41. Organization for Security and Co-operation in Europe Mission to Bosnia and Herzegovina (2015). *Combating Impunity for Conflict-Related Sexual Violence in Bosnia and Herzegovina: An analyzes of criminal proceedings before the courts of the Federation of Bosnia and Herzegovina, Republika Srpska and Brčko District BiH between 2004 and 2014*. Forrás: <https://www.osce.org/bih/171906>. Letöltés dátuma: 2017. október 12.
42. Pakula, A. (1991). *The Truth About the Serbo-Croatian Conflict*. Science for Peace. Forrás: <http://scienceforpeace.ca/the-truth-about-the-serbo-croatian-conflict>. Letöltés dátuma: 2018. szeptember 15.
43. PCNICC (2000). *Report of the Preparatory Commission for the International Criminal Court*. Addendum, Part II: Finalized Draft Text of the Elements of Crimes. Forrás: <https://www.auswaertiges-amt.de/blob/229242/7295447c97512a3ca7cfe5970d729239/dl-elementsofcrime-data.pdf>. Letöltés dátuma: 2016. május 10.
44. Pető A. (2015). *A II. világháborús nemi erőszak történetírása Magyarországon*. Mandiner. blog.hu. 2015. március 31. Forrás: http://mandiner.blog.hu/2015/03/31/a_ii_vilaghaborus_nemi_eroszak_tortenetirasa_magyarorszagon. Letöltés dátuma: 2016. október 12.
45. *Remembering Concentration Campsin Bosnia*. Srebrenicamassacre1995.wordpress.com 2008. augusztus 13. Forrás: <https://srebrenicamassacre1995.wordpress.com/tag/keraterm-camp/>. Letöltés dátuma: 2017. november 4.
46. Seifert, R. (1994). *War and Rape: A Preliminary Analyses*. Lincoln: University of Nebraska Press.
47. Siddique, H. (2018). *Nobel Peace Prize 2018 Won by Denis Mukwege and Nadia Murad – as it Happened*. 2018. október 5. Forrás: <https://www.theguardian.com/world/live/2018/oct/05/nobel-peace-prize-2018-live-updates>. Letöltés dátuma: 2018. október 20.
48. Skjelsbaek, I. (2001). Sexual Violence and War: Mapping Out a Complex Relationship. *European Journal*, 7(2): 211–237. <https://doi.org/10.1177/1354066101007002003>
49. Stiglmayer, A. (1994). *Mass Rape: The War Against Women in Bosnia and Herzegovina*. Lincoln: University of Nebraska Press.
50. *The General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina* (1995). Forrás: <https://www.osce.org/bih/126173?download=true>. Letöltés dátuma: 2018. szeptember 10.
51. Thomas, D. Q. (1995). *The Human Rights Watch Global Report on Women's Human Rights*. New York–Washington–Los Angeles–London–Brussels: Human Rights Watch. Forrás: <https://www.hrw.org/sites/default/files/reports/general958.pdf>. Letöltés dátuma: 2018. augusztus 12.
52. Toe, R. (2016). *Bosnia's Federation to Establish Commission on War Rapes*. Balkaninsight.com. 2018. április 16. Forrás: <http://www.balkaninsight.com/en/article/bosnia-s>

- federation-to-establish-commission-on-war-rapes-04-15-2016. Letöltés dátuma: 2018. október 15.
53. Törő L. (2015). A délszláv háború történelmi okai, eseményei és következményei. *Hadtudományi Szemle*, 8(1): 270–282.
54. United Nations Security Council (UNSC) (1994). Forrás: <https://undocs.org/S/1994/674>. Letöltés dátuma: 2018. október 1.
55. Weitz, E. D. (2003). *A Century of Genocide. Utopias of Race and Nation*. Princeton: Princeton University Press.
56. Wood, E. J. (2008). The Social Processes of Civil War: The Wartime Transformation of Social Networks. *Annual Review of Political Science*, 11: 539–561. <https://doi.org/10.1146/annurev.polisci.8.082103.104832>
57. Wood, E. J. (2009). Armed Groups and Sexual Violence: When Is Wartime Rape Rare? *Politics & Society*, 37(1), 131–161.
58. Wood, E. J. (2014). Conflict-related Sexual Violence and the Policy Implications of Recent Research. Sexual Violence in Armed Conflict. *International Review of the Red Cross*, 96 (894): 457–478.
59. ZakladaSuncica/Sunny (2014). Forrás: <https://www.youtube.com/watch?v=vMOddqLyl3M>. Letöltés dátuma: 2018. szeptember 28.
60. Zbanic, J. (2013). *For those Who Can Tell No Tales*. Forrás: <https://www.imdb.com/title/tt3074796/>. Letöltés dátuma: 2018. szeptember 13.

Ujhelyi Nelli¹

„... az nem civil feladat volt!” A kortárs debreceni önkéntesség empirikus vizsgálata²

Kivonat

Európa történetében az elmúlt évek migrációs folyamata a II. világháború óta eltelt időszak legnagyobb népességmozgással járó eseménye, amely 2015-ben látványosan jelentkezett Magyarországon is. A jelentős demográfiai mozgás fontos társadalmi reakciókat eredményezett, és különböző narratívák kialakulását segítette elő a civil és politikai-hatalmi erőterben egyaránt. Hazánkban 2015-től a politikai diskurzus meghatározó témájává vált a menekültkérdés, a kormányon lévő pártkoalíció Európában az elsők között képviselte a szekuritizációs politikát. Ennek értelmében a menekültek veszélyforrásként jelentek meg, így a kormány az őket elutasító álláspontot artikulálta. Ennek ellenére a civil szférában megszerveződtek a menekültekkel szolidáris „grassroots” önkéntes csoportok, akik segítséget nyújtottak a Magyarországon áthaladó menekült tömegeknek 2015-ben.

Írásomban a magyarországi civil társadalmi szerepvállalás egy igen rövid ideig tartó, de nagyon intenzív megnyilvánulását mint az aktuális konfliktusokra adott társadalmi választ elemzem. Azt vizsgálom meg, hogyan zajlott a 2015-ös migrációs hullám alulról szerveződő válságmenedzselése Debrecenben. Kulturális antropológiai kutatásom debreceni menekülteket segítő önkéntesekkel készült félig strukturált interjúkra, kötetlen beszélgetésekre, valamint online és offline végzett résztvevő megfigyelésekre épül.

Tanulmányomban az önkéntesek motivációit, attitűdjét, közösségi felelősségvállalását, valamint önkéntes aktivitásukat szélesebb körű társadalmi-politikai feltételrendszerbe ágyazva elemeztem. A jelenség komplex, multivokális megvilágítását tűztem ki célul. Írásom első részében a debreceni menekültekkel szolidáris filantróp szerveződés kialakulási és működési sajátosságait elemzem, ezt követően az önkéntesség egyéni aspektusait veszem górcső alá, majd a civil önkéntes mozgalom társadalmi-politikai kontextusát megvizsgálva mutatom be a menekültek segítségének politikai interpretációit és annak az önkéntességre gyakorolt hatásait. Célom felvázolni a kortárs önkéntes jelenség egy szegmensét, annak érdekében, hogy értelmezési keretétől szolgálgjon a közelmúlt civil szférát érintő jelenségeinek megértéséhez.

Kulcsszavak: kortárs önkéntesség, grassroots, civil szféra, társadalmi részvétel, filantrópia, menekültek segítése

1 A szerző doktorandusz a PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola, Néprajz–Kulturális Antropológia Doktori Programjában. E-mail: nelli.ujhelyi@hotmail.com

2 A kutatás az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-3-I kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

Abstract. '... It Was Not a Civil Task!' Empirical Study of Contemporary Volunteering in Debrecen

The largest population movement in the history of Europe since the Second World War has been the migration processes of recent years, which reached its peak in Hungary in 2015. The significant demographic movement has generated noteworthy social reactions and has developed different narratives in the civil sector and also in the field of political power. In Hungary, the refugee issue has become a decisive topic of political discourse since 2015, and the ruling party coalition was among the first in Europe to represent the security policy. As a result, the refugees appeared as a source of danger, so the government has communicated a position of their rejection. In spite of this context, grassroots volunteer groups were organised in the civil sphere, who helped the refugee masses passing through Hungary in 2015.

In my paper I analyse a very brief but very intense manifestation of Hungarian civil society involvement as a social response to current conflicts. I am looking at how the grassroots crisis management of the 2015 migration wave unfolded in Debrecen. My cultural anthropological research is based on online and offline participatory observations, semi-structured interviews and informal conversations with volunteers who helped refugees in Debrecen.

In my study I focus on the motivations, attitudes, social responsibility of volunteers and their voluntary activity embedded in a broader socio-political set of conditions. The goal is to create a complex, multivocal illumination of the phenomenon. In the first part of my writing, I analyse the formation and operational peculiarities of philanthropic organizations showing solidarity with refugees in Debrecen. Then I focus on the individual aspects of volunteering. Finally, I am examining the socio-political context of the civil voluntary movement, also presenting the political interpretations of refugee assistance and its impact on volunteering. My aim is to outline a segment of the contemporary volunteering phenomenon in order to provide a framework for understanding the events recently affecting the civil sphere.

Keywords: contemporary volunteering, grassroots, civil sphere, social participation, philanthropy, helping refugees

Cikkre való hivatkozás / How to Cite this Article:

Ujhelyi, Nelli (2018). „... az nem civil feladat volt!” A kortárs debreceni önkéntesség empirikus vizsgálata. *Erdélyi Társadalom*, 16(2), 67–92. <https://doi.org/10.17177/77171.217>

A tanulmány ingyenesen letölthető a CEEOL-ról: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=928> és a GESIS adatbázisából: <http://www.da-ra.de/dara/search?lang=en&mdlang=en>.

BEVEZETÉS

Európa történetében az elmúlt évek migrációs folyamata a II. világháború óta eltelt időszak legnagyobb népességmozgással járó eseménye, amely 2015-ben látványosan jelentkezett Magyarországon is. Ebben az évben több, mint 400 ezer bevándorló érkezett Magyarországra, közülük csak 177 ezren regisztráltak menedékkérőként (KSH, 2016: 3), így több mint 220

ezerre tehető az illegális bevándorlók száma. A jelentős demográfiai mozgás fontos társadalmi reakciókat eredményezett, és különböző narratívák kialakulását segítette elő a civil és a hatalmi erőterben egyaránt. Hazánkban 2015-től a politikai diskurzus meghatározó témájává vált a menekültkérdés, a kormányon lévő pártkoalíció Európában az elsők között képviselte a szekuritizációs politikát (Feischmidt, 2018: 72; Szalai & Göbl, 2015: 2). Ennek értelmében a menekültek³ veszélyforrásként jelentek meg, így a kormány az őket elutasító álláspontot artikulálta.

A migrációs nyomás, valamint a bevándorlókat kriminalizáló közmédia hozzájárult ahhoz, hogy a magyar társadalomban jelentősen erősödött a xenofóbia (Simonovits & Bernát, 2016: 41–47; Feischmidt, 2016: 6; Simonovits, 2016: 54). Ennek ellenére a civil szférában megszerződtek a menekültekkel szolidáris „grassroots” önkéntes csoportok (Simonovits & Bernát, 2016: 83; Bernát, Kertész, & Tóth, 2016), akik 2015-ben segítséget nyújtottak a Magyarországon áthaladó menekülttömegeknek.⁴ Az alulról szerveződő, gyors mobilizációs potenciállal rendelkező önkéntes mozgalmak jelensége egy globális trendbe⁵ illeszkedve, ugyanakkor lokális sajátosságokat magán hordozva bontakozott ki hazánkban. A migrációs hullámmal érintett országok túlnyomó részében arról beszélhetünk, hogy a menekültek humanitárius segítségnyújtásában döntő szerepet játszottak az újonnan aktivizálódó civil csoportok az állami szerepvállalást kiegészítve vagy olykor meghaladva azt (Kaun & Uldam, 2018: 2186). A „*kinek lenne a feladata?*” típusú kérdésfeltevés Magyarországon is megjelent, így a civilek vs. hatalom felelősségéről szóló diskurzusok a közbeszéd részévé, valamint társadalmi törésvonallá váltak. Ezzel

3 A menekült terminust szükségszerű konceptualizálnom. Alapvetően a sajtóban, médiában és így a közbeszédben, közgondolkodásban is nagy a különbség a migráns és menekült szóhasználat között. A két elnevezés, bár ugyanazt a csoportot – a háborúval sújtott, elsősorban közel-keleti országokból tömegesen vándorló emberek tömegét – jelöli, azonban a kétféle megnevezés eltérő viszonyulást és interpretációt fejez ki. A menekültek kifejezés a rászorultságra teszi a hangsúlyt, vagyis a vándorló tömegeket, a háború elől menekülőket nehéz helyzetére utalva, elesettségüket középpontba állítva értelmezi. Ezzel szemben a migráns kifejezés egyfajta távolságtartó, tárgyilagos meghatározás, a léhelyzet értékelésében nem a rászorultságra, hanem a mobilitásra, a területi mozgásra fókuszál és így nem kiszolgáltatott segítségre szoruló személyekként írja le a vándorló embereket, hanem a terület és kulturális javak tekintetében egyenrangú rivális félként. Hazánkban a migráció társadalmi értelmezése során a menekült vagy migráns megközelítéspár mentén strukturálódtak a vélemények a közgondolkodásban. Az előbbi elnevezést jellemzően a pozitív, elfogadó attitűdöt képviselők használták, míg az utóbbi negatívabb hangvételű elutasító viszonyulásokat fejezett ki. Írásomban, az émiikus kutatási megközelítést alkalmazva, az általam vizsgált önkéntesek értelmezését és fogalomhasználatát követve, az általuk segített emberek nagyszámú csoportját menekültekként nevezem meg.

4 A 2015-ös TÁRKI OMNIBUSZ kutatása szerint a magyar társadalom 3%-a vett részt valamilyen formában (adományozás, önkéntes munka) a Magyarországra érkező menekültek segítségében.

5 A görögországi menekülteket segítő önkéntesek hálózatának vizsgálatáról lásd Chtouris & S. Miller, 2017. A Svédországban kialakuló önkéntes mozgalmról és annak az online tér adta lehetőségeiről lásd Kaun & Uldam, 2018. A francia Calais menekülttábor sajátos helyzetéről lásd Sandri, 2017. A menekültválság hatására átrendeződő szociális és társadalmi viszonyokról, valamint a szolidaritás megnyilvánulásairól egy Lesbos-szigeteki halászfaluban: Papataxiarchis 2016. A németországi ’Willkommenskultur’ néven közismertté vált menekülteket befogadó társadalmi hangnembről, valamint az integrációs diskurzusokról számol be Hamann & Karakayali 2016-os írása. A szerb–magyar határ menti és határon átvélő humanitárius segítségnyújtásról mint civil mozgalmról: Pavelková, 2017.

párhuzamosan az is vita tárgyává vált, hogy *ki tekinthető segítségre szorulóknak*, azaz, hogy egyáltalán kell-e humanitárius segítséget nyújtani a bevándorló tömegeknek? És egyáltalán, beszélhetünk-e bevándorló *tömegekről*?

A hazai szekuritizációs politika térnyerésében szerepet játszottak egyrészt olyan globális jelenségek, mint a Nyugat-Európában elszaporodó terrortámadások nyomán kialakuló fenyegetettség érzés és a bevándorlás EU-szinten megoldatlan kérdése. Másrészt tragikus emlékként él a közép-kelet-európai térség lakóinak emlékezetében a délszláv konfliktus kapcsán a '90-es években kialakult menekülthullám (Örkény, Csepeli, & Zsigó, 2017: 5). Ebben a kontextusban szerveződött meg a magyarországi önkéntes mozgalom egy igen rövid ideig tartó, ugyanakkor intenzív és meghatározó időszaka.

Tanulmányomban a 2015-ös migrációs hullám⁶ debreceni, menekülteket segítő önkéntesek motivációit, attitűdjét, közösségi felelősségvállalását, valamint önkéntes aktivitásuk szélesebb körű társadalmi-politikai értelmezési keretrendszerét, annak összefüggéseit és tevékenységükre gyakorolt hatását elemzem. Céлом, hogy a segítő szándék és a kortárs szolidaritás működését értelmezsem a mai magyar szekuritizációs kontextusban. A debreceni menekülteket segítő önkéntesség empirikus vizsgálatán keresztül a kortárs reflexív önkéntesség egyéni és csoportszintű szempontokat ötvöző jelenségét igyekszem bemutatni. Elemzésemben hangsúlyos az egyéni perspektíva, az önkéntesség individuális jellege, a jótékony tevékenység során megteremtett és megélt önkéntes szelf (Wuthnow, 1995). Emellett azonban az együtt cselekvő csoport irányából is megvizsgálom a civil társadalmi jelenség dinamikáját és lehetőségeit.

Írásomban egy debreceni kortárs önkéntes jelenségből kiindulva az alábbi kérdéseket vizsgálom: (1) Hogyan zajlott a tömeges migráció önkéntes, alulról szerveződő válságmenedzselése Debrecenben? (2) Hogyan értelmezik a menekültek segítségét és magát az önkéntességet az abban részt vevő civilek? (3) A menekülteket segítő önkéntesség milyen társadalmi-politikai folyamatokba illeszkedve valósult meg, és ezen keretfeltételek hogyan alakítják az önkéntesség dinamikáját?

A KORTÁRS ÖNKÉNTESSÉG

A kortárs önkéntességet elemző kutatásom elméleti hátterét a reflexív önkéntesség értelmezési kerete adja. A késő modernitásban erősödő individualizmus nyomán felmerül a kérdés, hogy hogyan egyeztethető össze a másokat segíteni kívánó altruista attitűd az egyént (és különösen az ént) középpontba állító individualista szemléletmóddal? Robert D. Putman az összeegyeztethetlenség mellett érvel, és az önérdék-centrikusság előtérbe kerülése miatt a jótékony cselekvések fokozatos eltűnését vizionálja. (Putnam, 2000). Ez az elképzelés a közösségtől való elfordulást, ezáltal a segítő motivációk eltűnését is felvázolja. Ugyanakkor több kutató szerint ez egy

6 Írásomban a migrációs hullám terminust használom a 2015 nyarán és kora őszen Magyarországon lezajlott tömeges bevándorlás leírására, ezáltal a fókusz a migráció korábban nem tapasztalt mértékére és nem annak válság vagy krízis jellegére tevődik, hiszen a kutatók közül többen felteszik a kérdést, beszélhetünk-e egyáltalán migrációs krízisről (Bernáth & Messing, 2016).

leegyszerűsítő megközelítés (Wuthnow, 1991, 1995; Beck & Beck-Gernsheim, 2002; Wilson, 2000). Ulrich Beck „altruista individualizmus” fogalma éppen az önkéntesség új szerepét hangsúlyozza, véleménye szerint a másokon való segítség mint társadalmi jelenség nem szűnik meg, sokkal inkább a korábban közösségi érdekként megvalósuló filantróp cselekvés egyéni motivációjú lesz, és az önmegvalósítás eszközévé válik (Beck & Beck-Gernsheim, 2002). Hustinx és Lammertyn az önkéntesség, jótékonyosság átstrukturálódását kollektív és reflexív motivációkra bontja. A kollektív motiváció következtében a jótékonyosság valamilyen kötelezettség tudat hatására valósul meg, közös értékrenddel rendelkező közösségekbe (jellemzően vallási közösségekbe) integrált. Itt a csoport érdekei előbbre valók, mint az egyéni indítékok, és ez a forma alapvetően hosszú távú elkötelezettséget feltételez.

Ettől merőben eltér a reflexív motivációjú önkéntesség, amelyet már kevésbé determinálnak közösségi keretfeltételek, hanem az sokkal inkább a késő modernitásra jellemzően az individuum felértékelődésének folyamatát tükrözi. Hangsúlyos reflektáltság és önérdék-orientáció jellemzi. A jótékony cselekvések motivációi plurálisak, az egyéni interpretáció és értékrend határozza meg a szolidaritás irányát, a címzetti körét és a tevékenység jellegét. Kevésbé jellemző erre a formára a hosszú távú elköteleződés, sokkal inkább a folytonosság hiánya, a megszakítottság a domináns (Hustinx & Lammertyn, 2003: 173–174; Fényes & Kiss, 2011: 41–42). A Hustinx és Lammertyn elméletével szemben megfogalmazott kritika szerint az általuk felállított dichotóm motivációs modell egyfajta implicit kizárólagosságot feltételez, miközben a késő modern segítségi formákat sokkal inkább jellemzi a kollektív és reflexív vonások egyidejű, összekapcsolódó jelenléte (Zakariás, 2016: 22). Ugyanakkor az *egoista* és *altruista* motivációkat vizsgáló kutatások arra a megállapításra jutottak, hogy az önkéntes tevékenység természetét nem befolyásolja az, hogy önérdékből vagy altruista motivációk által vezérelve végezték-e, így a mesterséges szétválasztásuk, még elméleti szinten is kérdéses (Veludo-de-Oliveira, Pallister, & Foxall, 2015).

A fenti elméleti alapvetések alapján úgy tűnik, hogy az értelmezés két fontos kérdése, hogy az individualizációs folyamatok milyen mértékben adnak teret a közjóra irányuló cselekvéseknek, és hogyan függenek össze az egyénekre és a közösségre irányuló altruista szándékok és tevékenységek.

A KUTATÁS MÓDSZEREI

A 2015 augusztusa és 2016 februárja között Debrecenben végzett kulturális antropológiai kutatásom módszertani megtervezése során alapvető nehézséget jelentett, hogy átfogó megközelítésre törekedtem. A menekülteket segítő önkéntesek tevékenységének széles körű társadalmi-politikai értelmezési keretrendszerét éppúgy vizsgálni kívántam, mint az attitűdjüket és motivációikat. Kutatási céljaim megvalósításához nem volt elegendő a fizikai térben szerzett kutatói tapasztalat, vizsgálatom irányultsága a virtuális felületeken zajló folyamatok nyomon követését is megkívánta. Ezért olyan rugalmas, a kortárs jelenségeket megragadni képes módszertanra volt szükségem, amely értelmezési keretet tudott nyújtani a társadalmi térben folyamatosan mozgó emberek, tárgyak, ötletek és információk számára (Falzon, 2009: 3–6). A posztmodern antropológia terepfelfogásából kiindulva George E. Marcus *multi-sited ethnography*

(több színterű etnográfia) elméletét alapul véve hagytam, hogy a segítők tevékenysége jelölje ki a kutatásom terepét (Marcus, 1995: 108; 1986: 165–193; Lajos, 2015: 163–172).

Kutatásom az online térből indult, majd az offline térre is kiterjedt. A virtuális közegben végzett vizsgálatom elsősorban az önkéntesek Facebook-oldalakon megjelenő közösségi aktivitására terjedt ki. A 400–500 tagú zárt csoport interakcióinak *lurker* (leselkedő) pozícióból történő nyomon követése mellett segített az elemzésben az önkéntesek személyes profiljainak vizsgálata, valamint az online diskurzusok, posztok és reprezentációk értelmezése is. A közösségi oldalon bepillantást nyerhettem a segítők közötti kapcsolattartásba, megismerhettem a szervezési feladatok belső kommunikációját épp úgy, mint az adománykérő posztok tematikáját, vagy az adományok koordinálását. Ismertté vált számomra az önkéntesekhez kapcsolódó adományozó „holdudvar” is. A Facebook-oldalak és profilok megismerése révén a súlypont átkerülhetett a részek vizsgálatáról a hálózatok és kapcsolatok színtereire is (Miller, 2011: 6). Néhány esetben a megfigyelői szerepkörből kilépve közvetlen virtuális kommunikációt is folytattam néhány önkéntessel a közösségi oldalakon, de kutatói pozíciómat mindvégig elsősorban a megfigyelői szerep jellemezte az offline és online formában egyaránt.

Bár a virtuális térben zajló folyamatok kétségkívül fontosak, és átfogó képet nyújtottak az segítők tevékenységéről, de értelmezésükhöz és elemzésükhöz a fizikai térben zajló események feltárása is nélkülözhetetlen volt. Mint ahogyan Cristine Hine hangsúlyozza, a megértés az offline és online gyakorlatok egyidejű vizsgálatával lehetséges (Hine, 2000: 39). Ezt szem előtt tartva kutatásom a fizikai térben zajló folyamatok megfigyelésére és dokumentálására is kitért. A vizsgálatom során a kezdetektől kutatóként voltam jelen, nem voltam tagja az önkéntes szerveződésnek. A kutatás során nem a reprezentativitást tűztem ki célul, hanem a folyamatok tendenciáinak feltárására fókuszáltam, ezért többnyire hólabdamódszerrel találtam rá a vizsgálatba vont önkéntesekre, akikkel személyes találkozások során születtek félig strukturált interjúk, fókuszcsoportos, valamint kötetlen beszélgetések. A tanulmányban idézett interjúkhoz tartozó alapadatokat az alábbi táblázat foglalja össze:

1. táblázat. *A tanulmányban idézett interjúk alanyainak alapadatai*

Chart 1. *Basic Data of the Interviewees Cited in the Paper*

Név ⁷	Nem	Életkor	Végzettség, foglalkozás
K. É.	nő	31	szociológus, pszichológus, szociális területen dolgozik
A. S.	nő	44	orvos, orvoslátogatóként dolgozik
Á. B.	férfi	52	egyéni vállalkozó, antikváriumtulajdonos
Zs. I.	nő	53	egyetemi oktató
H. Sz.	nő	45	közalkalmazott

⁷ Az anonimitás megőrzése érdekében fiktív nevek rövidítéseit használom a szövegben.

Név ⁷	Nem	Életkor	Végzettség, foglalkozás
A. L.	nő	38	pedagógus
N. M.	férfi	33	logisztikus, tolmácsként dolgozik
M. H.	nő	36	agrárvégzettség, munkavédelmi ügyintéző
Sz. V.	nő	53	szociális munkás

Forrás: A szerző saját szerkesztése, 2018

HÁTTÉR: A MENEKÜLTEK ÖNKÉNTES SEGÍTÉSE DEBRECENBEN

A 2015-ös migrációs hullám során kialakult humanitárius krízishelyzet mobilizálta a magyar társadalom egy részét, ami egy önkéntes mozgalom létrejöttét eredményezte (Bernát, Kertész, & Tóth, 2016: 287). Ezt a szerveződést már korábban is működő, hivatalos civil szervezetek és újonnan aktivizálódó, úgynevezett „grassroots” informális civil csoportok alkották. Tevékenységük az országba érkező és a keresztülutazni szándékozó menekültek akut, alapvető szociális ellátását és segítését célozta. A segítségnyújtás egyrészt az ország déli határ menti területein, másrészt a menekültek „elosztásában” érintett településeken folyt, elsősorban a vasúti közlekedésben jelentős szerepet játszó nagyvárosokban Szegeden, Pécsen, Budapesten, Debrecenben, Cegléden stb.

A migrációs nyomás idején leginkább a vasútállomásokon torlódott fel az ellátásra és tájékoztatásra szoruló menekültek tömege. A nehéz helyzet leghamarabb az ország déli területén jelentkezett. Szegeden a civil önkéntes kezdeményezés, Mígszol néven létrejövő csoportját pár nappal később követte a budapesti polgárok önkéntes fellépéséből kialakuló Migration Aid segítő szervezet, valamint a Segítsünk együtt a menekülteknek (SEM) csoportok megalakulása. A budapestiekkel szinte párhuzamosan, 2015. június utolsó napjaiban a debreceni önkéntesek is szerveződni kezdtek. A gyors reagálás hátterében az állt, hogy a Debrecenben akkor még működő menekülttábor lényeges szerepet játszott a Magyarországra érkező bevándorlók elhelyezésében, regisztrálásában és menekültstátuszuk elbírálásában. A Debrecen fizikai tereiben megjelenő menekültek nyomán a város társadalmi terében megindult a róluk szóló közbeszéd is. Ennek első dokumentált nyomai a virtuális térből azonosíthatók. A debreceni Migration Aid csoport megalakulása a Facebook-felületen történt, hasonlóan a budapestihez, illetve a többi hazai és nemzetközi grassroots menekülteket segítő csoporthoz (Dalota & Schrape, 2014). Tagjaik tevékenységüket offline és online terekben párhuzamosan fejtették ki. Segítő munkájuk fizikai helyszínét a debreceni vasútállomás adta, de a szervezés, az adománygyűjtés és az önkéntesek közti kommunikáció színtere a Facebook felülete volt.

Az online *social media* felületeken az emberek a közösségszervező funkciókat – hazánkban korábbi precedens nélküli módon – alkalmazták az önkéntesség hálózatos megszervezésére, a tapasztalatok megosztására, valamint a menekültek eligazítására (Mikecz, 2007; Dalota & Schrape, 2014). A kommunikáció újszerűsége ugyanakkor relatív, mert „csupán” annyi történt,

hogy az információáramlás közösségi média adta lehetőségeit kamatoztatták tevékenységük során. Hasonlóan bármely más kezdeményezéshez vagy „üzlethez”, az önkéntesek bevetették saját és – a megosztások révén – ismerőseik ismerőseinek a kapcsolatrendszerét (Kaun & Uldam, 2017).

Az általam vizsgált debreceni önkéntes csoport menekülteket segítő alkalmi tevékenységének kezdetét 2015. június 28-ra datálja, a segítő periódus egészen 2015. szeptember 15-ig, a magyar–szerb határra épített déli határzár első szakaszának felépüléséig tartott.⁸ Ez volt az az aktív és dinamikus szakasz, amikor az önkéntesek a debreceni vasútállomáson napi szinten jelen voltak, és átlagosan napi 100–200 menekült alapellátását és támogatását végezték. Többségük 18 órától kezdetben éjfélig, majd egyre többször hajnal fél 3-ig is jelen volt, mert ebben az időszámban érkeztek a menekültek a debreceni befogadóhelyre, vagy indultak tovább, folytatva útjukat. A nyár végi időszakban, a migrációs nyomás fokozódásával előfordult, hogy már napközben is szükségessé vált a segítők munkája. Az önkéntesek megszervezték tevékenységüket: munkájukat a menekültek által igénybe vett, Budapestre tartó vonatok menetrendjéhez igazodó „műszakokra” osztották. Este fél 8-kor indult az utolsó, hajnal fél 3-kor pedig az első vonat Debrecenből Budapestre. Rendszerint a debreceni menekülttáborból este 8 óra körül jöhettek el a menekültek, lekésve az utolsó vonatot, így kénytelenek voltak az állomáson tölteni az éjszákát az első vonat indulásáig. Az önkéntesek igyekeztek ott lenni velük, segítséget nyújtani nekik ebben a problémáktól és konfliktusoktól egyáltalán nem mentes helyzetben.

Az önkéntesek alapvetően négy fő tevékenységi kört láttak el az állomáson: placcos/adományosztó; vágányos; kísérő; koordinátor. Ezek leírását, a feladatmegjelöléseket és az elvárt kompetenciákat tartalmazza a debreceni önkéntesek saját szabályzata – amelyet pár hetes tapasztalatuk után állítottak össze. Szabályzatuk többek között az alábbi kitételeket tartalmazta:

„1. **placcos/adományosztó:** víz, étel, ruha, játék és tisztálkodási szerek osztása. Nyelvtudást nem igényel, de folyamatos figyelmet igen. Visszafogottan, a reális igényeket kielégítve kell a feladatot ellátni, vigyázva az adományokra.

2. **vágányos:** a vonattal érkezők fogadása a feladat. Nyelvtudás elengedhetetlen, emellett jó kommunikációs készség, talpraesettség is szükséges az érkezők bizalmának gyors megnyeréséhez.

3. **kísérő:** elkísérheted – a menekült személyt – buszhoz, mosdóba, boltba, trafikba. Nem feltétlenül szükséges a nyelvtudás, de ha nem beszélsz nyelveket, mindenképpen kérd ki egy társad segítségét, mielőtt a menekültet elkíséred bárhova.” (idézet a Migration Aid szabályzatából)

A szabályzatot az újonnan csatlakozó, kezdő önkéntesek tájékoztatására írták, nem a munka formalizálása volt a cél. Ezért nem szerepelt benne a negyedik, koordináló tevékenységi kör. A koordináló pozíció igényelte a segítő munka áttekintésének képességét, ezért azt csak „tapasztalt” önkéntesek végezheték, akik közben a fenti három feladat egyikét is ellátták, így voltaképpen a koordinátor nem jelentett önálló, nevesített szerepkört.

⁸ A határzár első szakaszának megépülését követően Debrecen szerepe már nem volt jelentős a menekültek elosztásában, így megszűnt az igény a vasútállomáson az önkéntes segítők munkájára.

Az önkéntesek tevékenysége az események sodrában pár hét alatt spontán szerveződött meg. Saját szabályait és a tevékenységük rendszerét tapasztalataik, az események alakulása és más önkéntes csoportok (elsősorban a budapesti Migration Aid) javaslatai alapján alakították ki. Működésük a spontán szerveződés példája. Azok az egyének, akik (egy-két kivételtől eltekintve) korábban nem ismerték egymást,⁹ hatékonyan tudtak együttműködni, megszervezték közös tevékenységüket, egymás felé bizalommal fordulva, egymásra számítva dolgoztak együtt. A hatékonyabb működés érdekében rövidesen napi beosztást hoztak létre, az állandó tagok közül műszakvezetőket állítva az aznapi operatív csapat élére.¹⁰ A beosztást, mint minden más logisztikai jellegű dolgot, a Facebook-csoportban vitatták meg, hiszen az állomáson még a legaktívabb 5–10 fős „kemény mag” sem volt sohasem egyszerre jelen. A közösségi média virtuális tere alkalmas volt a megbeszélések lebonyolítására és a koordináció mellett a más városokban működő önkéntes csoportokkal kialakított kapcsolattartásra, valamint az adománygyűjtés megszervezésére is. A fizikai térben létrehozott négy szerepkör az online felületre is adaptálódott, mert az állomáson rendszeresen irányító, koordináló feladatokat ellátók a facebookos csoportban adminisztrátori hozzáféréssel rendelkeztek.¹¹

„Nagy szerepe volt a Facebooknak nem kellett telefonálni drága pénzért. Na, meg az adománygyűjtés, vagy segítségkérés, elég hatékony volt. Ha az ember félóránként megosztja azt a posztot, akkor lehetett érezni, hogy többen hoznak dolgokat. Ha kihagytál egy fél napot, akkor nem hozott senki. [...] és ezt kellett aktualizálni, hogy ma víz kell, holnap alma, vagy ezt, vagy azt ne hozzatok, mert van, és mivel nem nagyon volt raktárunk, fontos volt, hogy ne legyen felesleges adomány.” (Á. B.)

A közösségi oldalak és a polgári részvétel közti kölcsönhatás hazánkban korábban nem látott módon valósult meg a menekülteket segítő önkéntesek körében. A minél hatékonyabb koordináció céljából forródrót alakult ki a menekültek segítésében részt vevő különböző városok önkéntes csoportjai közt. Az online terek szabad és ingyenes kommunikációs csatornáik lehetővé tették, hogy a Budapesten vonatra szállt menekült tömegről a debreceni önkéntesek a fővárosi önkéntesek által megszerzett információk birtokába juthassanak, és a két és fél órás vonatút alatt felkészülhessenek az érkező emberek különböző igényeire.

„Tehát az internet szerepe alap volt, azon ment minden infó, millió cset ablak volt, külön az egyes városokban lévő önkéntes csoportoknak, és akkor azon belül friss infók mentek, hogy hány embert tettek vonatra, tudtuk, hogy jön 5 vagyonnyi kb. 400 ember, ahhoz kellett víz, kaja. És akkor gyorsan beszereztük, míg ideértek. Kiraktuk Facebookra délután, hogy este 8-ig mire lenne szükség, és összejött. Hihetetlen volt ez a felület, mármint a Facebook, megtapasztalni, hogy milyen ereje van.” (K. É.)

9 Az egyik önkéntes így fogalmaz: „A közös világnézetünk, a helyzetről kialakult hasonló véleményünk hozott minket össze, és ez sokkal erőteljesebb kötelék, mint sok más kapcsolat.” (K. É.)

10 Ennek kereteit is rögzítette szabályzatuk: „Ha beírod magad a beosztásba, akkor ahhoz tartanod is kell magad, vagy előző nap jelezni, ha nem tudsz jönni.”

11 Ezt azt jelenti, hogy a posztok írásában, a csoport arculati elemeinek (profil és borítókép, csoport elnevezése, típusa: nyílt, zárt, titkos stb.) kialakításában, a tagok kizárásában, a csoportban megjelenő, de mások által írott szövegek törlésében, a csoport megszüntetésében dönthettek.

Ez az önkéntes csoportok közt működő, valós idejű információmegosztás mint gyakorlat kulcsfontosságú volt egyrészt abban, hogy nagyobb kapacitású raktár hiányában célzott adományok érkezzenek az önkéntesekhez (Kaun & Uldam, 2018), másrészt abban is, hogy a speciális igényeket kielégíteni tudó önkéntesek időben értesüljenek részvételük szükségességéről – pl. ha több sebesült volt a menekültek között, akkor a helyiek több orvosi szaktudással rendelkező önkéntest igyekeztek mozgósítani.

Emellett a rendőrség is volt, hogy a MÁV munkatársai is az önkéntesek aktuális útinformációira támaszkodva készültek fel a nagy számban érkező emberek fogadására.

„Akkor egyszer valami nagy meccs volt Pesten, a Keletet elkezdték kiűriteni. És akkor hirtelen több száz embert küldtek Debrecenbe. Külön vagonokat adtak nekik. De nem szólt senki hivatalosan az állomáson az igazgatónak, senki nem tudta. És akkor jött a hír telefonon, ilyen 'útinfó' Messenger csoport, 2-en voltunk Debrecenből, 1-1 ember Ceglédre, Szegedre és páran Pestről voltak ebben benne. Nekem volt internet a telefonomon, hozzám jött a hír. Nagyon sokan jöttek, mi tudtuk, hogy mennyien. Szóltam a rendőröknek, és felhívtam az állomásfőnököt is, hogy Ceglédre most érkezik, egy vonat, ahol az utolsó két kocsi tele van menekültekkel.” (A. S.)

Az önkéntes csoportok közti közvetlen és valós idejű kommunikáció, valamint a mobilszközökről történő elérés lehetősége hatalmas segítséget jelentett a családegyítésben.

„Történt egy olyan probléma, hogy az egyik apuka mondta, hogy segítsék neki, mert amikor nagy razzia volt a Keletinél, ott volt a feleségével és vagy 4–5 gyerekével. Kiment az internetkávézóba feltölteni a telefonját, és ezalatt megfogták a rendőrök, és feltették egy vonatra, és Debrecenbe küldték. A családja meg ott maradt, akiknél meg nem maradt telefon. Na, akkor szóltam a pestieknek, és elmondtam nekik, amit a férfi mondott, aki nem tudja, hogy mi hol van. Ilyeneket mondott, hogy egy nagy ajtó van, egy lépcső, és próbáltuk kitalálni, hogy hol lehet a családja, mert ő eltűnt. Lefotóztam az apukát, elküldtem a pestieknek, mondtam, melyik vonattal érkezik, ott várták őt, aztán másnap láttam fotót róla, hogy a családjával van, megtalálták. Nagyon sok ilyen volt. Volt egy ilyen vonalunk, hogy 'családegyítés'. Több ilyen volt. Lefotóztuk őket, papírjaikat és küldtük az abba a városba lévő – önkéntes (szerk.) – csoportnak, ahol utoljára megvolt a családja.” (A. S.)

A közösségi háló azzal, hogy a külvilág felé közvetítette a segítségnyújtás értelmét és fontosságát, biztosította a tevékenység legitimációját is. A Facebook-felület az önkéntesek toborzásában is kulcsszerepet játszott, biztosította az új tagok csatlakozását. A Facebook-csoport csatlakozási és kilépési küszöbe alacsony, ezért alkalmas volt a rövid távú elköteleződésre. Nagy előnye volt, hogy a segítő tevékenység széles és személyre szabott repertoárját kínálta. A részvétel vagy adományozás mellett az önkéntesek segítő tevékenységként értékelték akár azt is, ha valaki az adománykérő online posztjukat megosztotta saját felületén, mert ezzel ismerőseit beemelte a potenciális adományozók/önkéntesek körébe.

A közösségi média felülete biztosította a segítő szerveződés formális keretét is. Eleinte csak egy laza kapcsolati formát jelentett, amely lényegében a szerveződés individuális és informális jellegét demonstrálta. A kortárs társadalmi mozgalom jellegű szerveződések sajátja, hogy az

online belépés pótolja a csatlakozást vagy egyenértékű a „valós” csatlakozással (Mikecz, 2007: 79).

„A pesti Migration Aid volt a hivatalos, mi nem voltunk hivatalos szervezet, volt egy Facebook-csoportunk, aki ott tag volt, azt mi úgy vettük, hogy a Migration Aid Debrecen tagja. Nem volt semmi formai dolog, az állomáson is csak egy kitűzőnk volt, a Migration Aid logóval, azt viseltük.” (Zs. I.)

A kortárs társadalomszerveződések kutatói szerint az internet megteremti azokat a feltételeket, amelyek a kollektív viselkedések és cselekvések új formáinak létrejöttét eredményezik. Ebben a diskurzusban az online technológiák egy olyan eszközként jelennek meg, amelyek fokozzák és erősítik az új kapcsolatok kialakítását. A *technológia által közvetített társadalmi részvétel* (*technology mediated social participation*, TMSP Kraut, 2010; Shneiderman, 2011) elmélete szerint bizonyos jelenségek koordinálásában kulcsfontosságúak az online tér nyújtotta lehetőségek, ami azt jelenti, hogy az adott esemény olyan formában nem valósulhatna meg, ahogy a social media sajátosságai lehetővé teszik azt. Az internet nem csupán felületet és infrastruktúrát biztosít a korábban is létező közösségek számára, hanem a technológiai újítások a közösségi szerveződés alapjait meghatározó és strukturáló „aktorként” vannak jelen (Dalota & Schrape, 2014; Shneiderman, 2011; Mikecz, 2007; Kraut, 2010). A debreceni menekülteket segítő önkéntesek esetében is azt láthatjuk, hogy a virtuális tér nem csupán infrastrukturális alapot biztosított, hanem az internet adta lehetőségek aktívan alakították és befolyásolták az önkéntesek tevékenységének természetét.

Az internet közösségimédia-felülete négy területen játszott kulcsszerepet: (1) az önkéntes csoport megalakulásban és működésében; (2) a mozgósításban (önkéntesek bevonása, adománygyűjtés); (3) a részt vevő aktorok közti kommunikációban, országos szinten (a valós idejű információáramlást, a menekültek koordinálását, a tapasztalatcserék és jó gyakorlatok megosztását tette lehetővé), (4) az ügy fontosságának kifelé történő egyéni és közösségi szintű kommunikálásában, megjelenítésében és hangsúlyozásában. Olyannyira meghatározó volt a Facebook, hogy az önkéntesek szerint megalakulásuk sem jöhetett volna létre a közösségi média felülete nélkül: *„Az egész a Facebookról indult: ha az nincs, akkor mi sem találjuk meg egymást [...] akkor pedig nem kezdünk el segíteni nekik.”* (K. É.) Bernát Anikó, Kertész Anna és Tóth Fruzsina Márta írásukban szintén amellet érvelnek, hogy a menekültekkel szolidáris csoportok kialakulásában a Facebook kulcsfontosságú (Bernát, Kertész, & Tóth, 2016: 289).

A kezdetben spontán működő és önálló egyének összmunkáján alapuló laza, informális csoport azonban eredménytelenül igyekezett intézményesülni a hatékonyság maximalizálása érdekében. A sikertelenség hátterében több tényező állt. Egyrészt fontos ok volt a rendelkezésre álló idő rövidege, hiszen maga a migrációs hullám és a nyomában kialakuló intenzív önkéntesség alig három hónapig tartott. Az állami intézkedések és szabályozás nyomán, a déli határzár felépítésével és a menekültek befogadásának elutasításával az országba érkező bevándorlók száma drasztikusan lecsökkent, így szükségtelenné vált a további menekültek segítségét célzó tevékenység fenntartása. A menekültek „eltűnése” után okafogyottá vált a bevándorlók segítése Debrecenben is. A menekültsegítés megszűnését valódi hiányként élték meg az önkéntesek, de sokan közülük jótékony tevékenységüket más területeken igyekeztek folytatni, egyéb rászoruló csoportoknak kezdtek segíteni (hajléktalanoknak, szegényeknek, kisebbségi létben élőknek).

Másrészt problémaforrássá vált az is, hogy a volatilis csoportban megindult az intézményesüléssel járó hierarchizálódás. Az egyenrangú egyénekből álló szerveződés több tagját is érzékenyen érintette az időközben artikulálódó formalizált vezetői státusz megjelenése. Sokan az önjelöltnek vélt vezető személyét kifogásolták, és ezért elhagyták a csoportot. A vezetői szerep betöltésére több alternatíva is felmerült, és ez versengéshez vezetett. Az aspirálók konfliktusa révén egy másik Facebook-csoport alakult az előzőhöz hasonló néven. (Sajátos módon mára a két közösségi felület tagsága közel azonos.) Harmadrészt a menekültek segítségénél aktivizálódó civilek egyéni elképzelései, motivációi és szándékai nagyon sokfélék voltak, ami megmutatkozott a menekültek segítségénél választott egyéni stratégiákban, valamint a más célcsoportokra irányuló segítőtevékenységben is.

A kortárs reflexív önkéntesség jellemzőiből fakadóan a menekültsegítő tevékenységben való részvételt egyéni motivációk generálják (Hustinx & Lammertyn, 2003). Ugyanakkor a kortárs társadalmi részvételi formák sajátja, hogy a benne résztvevők elköteleződése rövid távú, alacsony a be- és a kilépési küszöb, emiatt a közreműködők helyettesíthetők. A csoportok sokasága miatt pedig az egyén is szabadon „választhat” olyan új szerveződést, amelyben szívesen részt venne (Melucci, 1996).

AZ ÖNKÉNTESK EGYÉNI PERSPEKTÍVÁJA

A debreceni vasútállomáson tevékenykedő közel 25-30 önkéntesből álló csoport tagjainak jellemzése révén közelebb kerülhetünk a segítőtevékenység és -attitűd megértéséhez. A rászorulókat támogató globális tendenciája, hogy főként értelmiségiek és szakmailag érintettek vesznek részt a menekültekkel kapcsolatos szolidaritásban (Simonovits & Bernát, 2016: 105). A 2015 nyarán a debreceni vasútállomáson önkénteskedők között is voltak szakmai érintettségű segítők: szociális munkás, szociológus-pszichológus, menekültügyi tolmács és orvos. Mindannyian szakmai tudásuk hasznosításáról számoltak be az interjúkban. A pszichológus-szociológus végzettségű önkéntes szakmai tudásának bevetéséről szól a következő interjúrészlet:

„Odajött hozzám egy 16 éves afgán lány, aki tört angolsággal kérni akart tőlem gyógyszert azért, hogy megölje magát. Félrevonultam vele, ami lehet, hogy hiba volt, mert kevesen voltunk nagyon sok emberre, de úgy éreztem, ezt most nem lehet itt hagyni. Másfél óras beszélgetésünk volt arról, hogy hogyan találjuk meg a kapaszkodási pontokat az ő életében, amelyek kiutat jelenthetnek. Ez egy 16 éves menekült, bántalmazott lánynál elég nehéz, de én próbálkoztam. Nem tudom, hogy akkor tudtam-e bármit is tenni, csak remélem, hogy kapott egy olyan impulzust, ami miatt tudta folytatni”. (K. É.)

A segítőmunka kialakítása során mindenki a személyiségének és szakmai tudásának legmegfelelőbb területeken igyekezett bekapcsolódni. Voltak, akiknél etnikai és/vagy vallási érintettségről (*sameing*)¹² beszélhetünk. Ilyenek voltak a közel-keleti származású, de már hosszú ideje

12 Konstruktív stratégia, amelyben a segítők és a segítettek azonossága dominál (Fesichmidt, 2018: 72).

Magyarországon élő önkéntesek mellett a Debreceni Egyetemen tanuló közel-keleti országokból érkező külföldi diákok, akik tolmácsolással járultak hozzá a segítőtevékenységekhez. Többen közülük orvostanhallgatóként az egészségügyi ismereteiket is kamatoztatták, illetve a jobb anyagi helyzetűek adományokkal is segítették a rászorulókat.¹³

A segítői munka kontextusában akár a szabadidő is fontos hasznosítható tőkévé vált. Mivel a segítők nagy többsége napközben a munkahelyén dolgozott, felértékelődött azoknak a nyári szünetüket töltő tanároknak a szerepe, akik a napközben felmerülő váratlan teendők és problémahelyzetek megoldását tudták ellátni. A filantróp tevékenység igényelte a segítők erőforrásainak kreatív újragondolását. Például az önkéntes munkában résztvevő egyik helyi antikvárium tulajdonosának a közösség számára hasznosítható tőkéje az adományraktározást lehetővé tevő tér volt az üzlethelyiségben, de a hozzáférés okán az adományok átvételének feladatát is ő látta el.

A segítővé válás fontos kritériuma a különböző kompetenciák megléte, azonban a vonatkozó szakirodalom és saját kutatásaim is azt mutatják, hogy meghatározóbb az önkéntesség élet-történeti kontinuitása. Robert Whutnow reflexív önkéntességről szóló modelljében azt hangsúlyozza, hogy a filantróp cselekvéshez vezető egyéni életesemények elbeszélése lényegében a segítőtevékenység indoklásául szolgál (Whutnow, 1995). Zakariás Ildikó arra hívja fel a figyelmet, hogy a segítőknél a segítségnyújtás bemutatása nem egy egyszeri cselekvés, egy szituáció ismertetése, hanem a segítő aktus az egyéni élettörténet eseményeinek sorozatába ágyazottan jelenik meg, és ezzel a beszélő egyéni identitása, önkéntes szelfje is megteremtődik (Zakariás, 2016: 27).

Empirikus kutatásomban a menekültek segítéséről szóló narratívákban az interjúalanyok mindegyikénél megfigyelhető a jótekonyság motivációinak biográfiai beágyazottsága. A szövegekben külön-külön vagy akár egymással párhuzamosan is annak különböző formáit követhetjük nyomon. Itt csak néhány jól azonosítható mintázatot mutatok be: (1) a magától értetődő jótekonny attitűd, hétköznapi humanitarizmus (Feischmidt, 2018: 75); (2) a saját korábbi önkéntes tevékenységek felsorolása (különös tekintettel a menekültekkel kapcsolatos korábbi tapasztalatokra); (3) a családi szocializáció során elsajátított szolidáris gondolkodásmód; (4) a saját gyerekek szocializálása, példamutatás.

A segítő önkéntesekkel készített interjúkban megfigyelhető, hogy a narratívákban hogyan hozzák létre implicit módon morális önkéntes szelfjüket, illetve az, hogy miként értelmezik korábbi tapasztalataik és szocializációs mintájuk fényében a menekültek segítését indukáló helyzetet. Az alább közölt néhány hosszabb interjúrészlet ezt mutatja be.

„Lehet, hogy a speciális személyes háttér az életében egyengette az utamat. A családi környezetem, lelkész családból származom, az édesapám, az egyik bátyám is az. Ők rendszeresen foglalkoztak rászorulókkal, évtizedekig. Tehát én ezt láttam, de én magam nem nagyon vettem ebben részt, de valószínűleg a sorsomat nem kerülhettem el!

13 Velük interjúút nem készítettem, azonban az önkéntes csoport aktív tagjaiként más kutatási módszerekkel – kötetlen beszélgetés, résztvevő megfigyelés, Facebook-felületek kommunikációjának elemzése – vizsgálatom látóterébe kerültek.

[...] Egy idő után, viszonylag későn, azzal találtam magam szemben, hogy megszólítanak, hogy nem tudnék-e segíteni itt-ott, amott, és addig kerestem másokat, akik tudnak segíteni, hogy végül rájöttem, hogy esetleg én is tudok! Aztán 1-2 éve belefogtam: alapítottam egy segélycsoportot, ahol rászorulóknak, elsősorban románoknak segítünk. [...] Aztán jött a menekülthelyzet. Egyszerűen annyi volt, hogy hirtelen elleptek minket a hírek, hogy mi a helyzet Magyarországon, hogy menekültügy van, hogy Debrecenbe is jönnek, vagy itt is átmennek, amiből azt olvastam ki, hogy rászorultak ezek az emberek, hogy segíteni kell nekik! Azt is érezkeltem, hogy ez egy történelmi helyzet, ami most van, nem tegnap, nem holnap abszolút aktuális. Számomra ez abszolút természetes volt, hogy menni kell, segíteni kell, és akkor lássuk, hogy hol, mit.” (Zs. I.)

„Az önkénteskedés, az mindig megvolt, középiskolás koromtól kezdve. Ennek a családon belül is meg van a hagyománya, anyukám védőnő, mentálhigiénés szakember, tőle megkaptam az impulzusokat. Kisgyerekként megszoktam, hogy heti egy éjszaka az anyukám nincs otthon, mert a lelki segélyszolgálatnál ügyel – önkéntes alapon. Biztos, hogy ez a minta, az anyukám hatása érződik a pályaválasztásban és az önkéntességben is. [...] Igazából 15-16 éves koromban kezdtem el komolyabban foglalkozni a dologgal, akkor fogyatékkal élőkkel kezdtem önkéntesként dolgozni. [...] Azóta változó, hogy milyen célcsoporttal, de valahol mindig. [...] A szociológiai tanulmányaim alatt én a menekülttáborban voltam önkéntes, másfél évig. 2005-2006 táján volt, felnőttekkel, gyerekekkel, heti többször. [...] Valakitől hallottam, hogy van egy ilyen, és éppen akkor nem voltam sehol önkéntes, és akkor mondtam, hogy na, jó, próbáljuk ki! [...] És akkor a nyári menekülthullámmal nagyon intenzíven kapcsolódtam be újra a menekültsegítésbe.” (K. É.)

Az önkéntesség szempontjából tematizált biográfia elmesélése, az események élettörténetté formálása az önkéntesség kontinuitásának és az önkéntes morális szelfjének megeremtését szolgálja. A segítőtvekenység korábbi tapasztalatainak felsorakoztatása után azonban minden interjúalany kihangsúlyozza a menekülthelyzet és az azt eredményező egyéni önkéntes interakció egyediségét, precedensnélküliségét saját élettörténetében. A történések intenzitása, érzelmi telítettsége mély hatást gyakorolt az önkéntesekre. Bár tragikus élethelyzetekkel szembesültek, de ezekben aktív, potens szerepet tölthettek be, és ez feltehetően hozzájárult morális szelfjük építéséhez, mert visszaemlékezéseikben és utólagos konklúzióikban élményteltett életrészekként értékelték ezt az időszakot, és az események saját életükre gyakorolt hatásait is gyakran artikulálták. „Életünk legszebb nyara volt!” (H. Sz. önkéntes) „Ezek olyan élmények, amiket nem lehetett kihagyni! A saját határaidat tudtad átlépni ezekben a helyzetekben!” (K. É.)

Több önkéntes a nehézségek és a nagyon intenzív feladatellátás ellenére lelki feltöltődésként élte meg az éjszakai segítő munkát, amelyben az egyén fontosság tudatának megerősödése és a csoporthoz tartozás élménye is dominánsan jelent meg.

„Az nagyon érdekes, hogy nem éreztem magamat fáradtnak. Tényleg volt olyan, elég sokszor, hogy ketten-hárman ott maradtunk (hajnal – szerk.) fél háromig [...], hogy ne késsék le a vonatot, (a menekültek – szerk.) úgy gondoltuk, hogy ott maradjunk szegényekkel. De el is mehettünk volna, mert nem késték volna le, vagy ha le is késik, akkor a következővel elmennék. Hanem szerintem ebben is benne volt az, hogy

ne kelljen még menni [...], hogy még lehessen ott maradni. [...] Volt hajnali 3 óra, mire hazaértem, és akkor még annyira föl voltam spannolva, hogy gyakran még egy órát cseteltünk a többiekkel, hogy akkor ma mi volt, stb., négykor elaludtam, és hétkor keltem. És ez többször így zajlott. De nem éreztem magamat fáradtnak. Nyilván fáradt voltam fizikailag, de a lelki vagy nem tudom milyen dolog meg kiegyensúlyozta ezt.” (Á. B.)

A legtöbbször „önismereti folyamatként”¹⁴ aposztrofált segítőtevékenység az önkéntes szelf megélését teszi lehetővé. Ezzel párhuzamosan a segítők megfogalmazzák az önkéntesség saját életükben betöltött szerepét és jelentését is:

„Nekem ez az igényem, én nem tudok meglenni anélkül, hogy segítek, ha még tudok adni, akkor adjak. [...] Önkéntesség a világhoz való hozzáállás része. Személyiségjegy is belefoglalható, nyilván a szakmám is benne van, de valami mélyebb gyökere is van. Hogy konkrétan nekem mit jelent az önkéntesség? Magától értetődő volt mindig, hogy megyek!” (K. É.)

„Az önkéntesség, az egy életézés. Többen vagyunk a csoportban, akikkel szoktunk erről beszélni, hogy valahogy akkor érezzük, hogy élünk! Tehát valamilyen boldogsághormon, vagy nem tudom, mi van benne, de tényleg. Alig várja az ember, hogy menjen, és ott legyen. Számomra egyfajta életelixír.” (Zs. I.)

Az eddig bemutatott, az önkéntesek életében mintegy katartikus élményként megélt, érzelmekkel és rengeteg sikerélménnyel teli önkéntesség, valamint az ezáltal kialakított és fenntartott önkéntes szelf egyszerre inog meg a 2015-ös őszi határzár megépítésével és az annak következtében a magyarországi menekülthullám fokozatos lezárulásával. Ahogy már korábban említettem, a 2015. szeptember 15-ével felépülő déli határzár első szakasza megállította azokat a menekülteket, akiket korábban Debrecenen keresztül irányítottak tovább. Ekkortól Debrecen kiesett a magyarországi menekültellátás és -fogadás vérkeringéséből, így az önkéntesek addig kialakított tevékenysége szükségtelenné vált.

Az érzelmi túlfűtöttség a folyamat lecsengésében is ugyanúgy – vagy talán még hatványozottabban – tetten érhető. Narratíváinkban az üresség érzetet hangsúlyozzák, a gyászszerű állapotot, valamint megjelenik az addikció diskurzusa is:

„Elfogytak nagyon hirtelen a menekültek, tudom, hogy (szeptember – szerk.) 15-e kedd volt, és az utolsó vasárnapon én kint voltam az állomáson. Olyan hirtelen lett vége, vasárnap jöttek, de kedden meg már semmi. És nekem rendszeren elvonási tünetem volt, így délután 6 körül, hogy most akkor nem kell menni, vagy mi van?!” (Á. B.)

¹⁴ „Ez az egész az önismeretről szól!” (A. L.); „Például nekem hatalmas nagy önismeret volt.” (Zs. I.); „Úgy jellemezném, hogy egy önismereti tevékenység volt.” (K. É.); „Nagy önismereti utazás volt kilépni a komfortzónából.” (H.M.); „Rengeteget tanultam magamról ezidő alatt, hibetetlen!” (H. Sz.)

A menekültek „eltűnése” tehát egy új helyzetet teremtett, amelyet az önkéntes egyének részéről egy újabb értelmezői tevékenység kísért. Olyan kérdések merültek fel, amelyekről merőben eltérően gondolkoztak az egyes individuumok: Kell-e és ha igen, hogyan kell folytatni a filantróp önkéntes tevékenységet? Kik legyenek a segítség új címzettjei? Maradjon-e meg a közös tevékenység, vagy egyéni keretek között valósuljon meg a társadalmi szolidaritás? Ha megmarad a csoportos forma, milyen szerepet töltsön be a szerveződés a helyi civil társadalomban? Informális vagy intézményes keretek között működjenek-e tovább? Ezen kérdések a csoport és az egyéni önkéntes lét újradefiniálását eredményezték, változatos egyéni és kisebb csoportos stratégiák alakultak ki. Az általam vizsgált önkéntesek a migrációs hullám lecsengése utáni időszakban igyekeztek (sokan közülük még napjainkig is) fenntartani morális, önkéntes szelfjüket. Ennek keretében más rászoruló csoportoknak, jellemzően helyi hajléktalanoknak, szegény családoknak, kisebbségi létben élőknek segítenek (Simonovits & Bernát, 2016: 92).

A MAGYARORSZÁGI CIVIL SZFÉRA POZÍCIÓVÁLTOZÁSA A RENDSZERVÁLTÁS ÓTA

„Akár az elképzelésekről, akár a cselekvésekről, gyakorlatokról van tehát szó, a jót tevés társadalmi konstrukció: a benne résztvevők elképzeléseinek, cselekvéseinek, és a társadalmi kontextus kölcsönhatásainak eredménye.” (Zakariás, 2016: 9) A filantróp cselekvést folytató önkéntesek olyan aktorok, akik interakciót tartanak fenn hátrányos helyzetű társadalmi csoportokkal, és igyekeznek erőforrásokat mozgósítani a rászorulóknak mindennapi problémáinak megoldására. Társadalmi párbeszédet generálnak szociális ügyekről, felhívják a figyelmet a rászorulóknak nehéz helyzetére. Tevékenységük révén demokratikus politikai folyamatok szereplői, még akkor is, ha működésük terepe kívül esik a politikai szcénán (Arató & Mikecz, 2015: 307). Így megítélésem szerint az általam vizsgált kortárs önkéntesség jelenségét célravezető a magyarországi civil szféra működéséhez kapcsolni. Ezért tanulmányomban az értelmezési keretek megteremtéséhez a továbbiakban röviden kitérek a magyarországi civil szférát a rendszerváltozás óta meghatározó néhány jellemzőre is.¹⁵

Az 1989-es rendszerváltozásban kulcsfontosságú szerepe volt az átalakulások motorjaként aposztrofált civil szférának. A rendszerkritikus hangnem Magyarországon az 1980-as évek végén főként a béke és környezetvédelmi,¹⁶ valamint a szegénységgel foglalkozó mozgalmakban nyilvánult meg. A demokratikus politikai átalakulás teret nyitott az addig nem legalizált társadalmi részvétel legkülönbözőbb formáinak, mint például az állampolgári véleménynyilvánítás szabadságának, a polgári engedetlenségi akciók megszervezésének vagy a civil szerveződések

15 A rendszerváltozás előtti magyarországi civil szféra bemutatása nem célja jelen tanulmánynak. Történeti jellegű átfogó áttekintést nyújt a magyarországi civil társadalomról Ágh Attila *Az önszabályozó társadalom* című könyvében (Ágh, 1989: 221–306, a rendszerváltás közvetlen előzményeiről 1989: 307–345).

A szocializmus idején működő felülről szerveződő pszeudomozgalmakról (KISZ, Béketanács, SZOT, Nőtanács) lásd Szabó, 1993: 43–49; 1998: 21.

16 A környezeti mozgalmak magyarországi történetéről lásd bővebben Farkas, 2014: 52–57; 2009: 79–81.

intézményesülésének (Szabó, 2007: 7). A rendszerváltozással létrejött keretfeltételek között kialakultak a civil társadalmakra globálisan jellemző szegmensek és szereplők: környezetvédő zöldek, pacifisták, jogvédők, a szegénység ellen fellépők, a romákkal foglalkozók, a másság elfogadását támogatók, globalizációkritikusok, alternatív életmódot propagálók, politikai aktivisták stb. Ugyanakkor a változások nemcsak a lehetőségek széles kínálatát jelentették, hanem újrapozicionálták az addig kizárólag a félnyilvánosságban, illetve illegalitásban működő civil csoportokat is. A polgárjogi ellenzék egyenesen funkcióját veszítette a rendszerváltozással, miközben a korábbi mozgalmi körök egy meghatározó része párttá intézményesedett (Szabó, 1998: 25). A civil társadalom a rendszerváltás óta egyre inkább professzionális szektorrá vált, amely az érdekvégyesítés és civil kontroll feladatai mellett mind jelentősebb szerepet kapott a kis közösségek fenntartásában és erősítésében.

Az elmúlt közel harminc évben a civil szektor működésére a folyamatosság jellemző, amely csak erőltetetten szakaszolható fontos csomópontok mentén (pl. 2004-es EU-csatlakozás). Ugyanakkor a civil szféra hatalomhoz és politikához való viszonyában már markáns különbségek érhetők tetten. Minden kormányzati ciklusban változott valamennyire az érdekegyeztetés rendszere, de az állam és a civil szervezetek konzultációja mindegyik időszakban az európai trendeknek megfelelő jogi szempontokat figyelembe véve történt. Bár kétségkívül a civil szférára ható jelenségek 2010-ig is jórészt egy-egy kormányhoz voltak köthetők, a szociális párbeszéd azonban mégsem az adott kormány általános politikai stratégiájához, hanem egy-egy szakpolitikai döntéshez kapcsolódott. Azonban a 2010-es választások után jelentősen megváltozott és differenciálttá vált a civil szféra pozíciója és a hatalomhoz fűződő viszonya. Az új szakaszt a „kormányzathoz köthető nemzeti civil szervezetek támogatása, a civil társadalom ellenőrző funkcióját ellátó szervezetek visszaszorítása, valamint az érdekegyeztetés háttérbe szorítása” (Arató & Mikecz, 2015: 331) jellemzi.

A második Orbán-kormány 2010 után tehát új civil koncepciót vezetett be. Ennek lényege, hogy civilnek azok a szervezetek tekinthetők, amelyek „a nemzetet mint közösséget szolgálják”. Szerepüket és feladatukat a „nemzeti összetartozás erősítésében” látja a kormányzat.¹⁷ Az állam célja, hogy „intézményesen és egyenrangúan működjön együtt a profitmentes tevékenységre épülő civil társadalommal a közjó érvényre juttatásában a minél több ember minél nagyobb jóléte érdekében” (Arató & Mikecz, 2015: 330).

Az átértékelt civilség nyomán a szervezetek közösségépítő funkciója új jelentéstartalmat kapott, előtérbe kerültek a felülről szervezett mozgalmak, amelyek a nemzet egészének civil közösségként való értelmezését hangsúlyozzák. A civilség kiüresítésének szándékát leplezve a hatalom szatellitmozgalmakat, illetve saját „civil” szervezeteket hozott létre. Ezek közül talán a legismertebb a Civil Összefogás Fórum (CÖF), amely a kormány melletti szimpátiamegmozgósítás kapcsán vált ismertté (Arató & Mikecz, 2015: 330).

17 Az állam általi támogatásra érdemesek azok a csoportok, akik a magyarság „deficitjében” szenvednek, így az etnikai-nemzeti ideológiába ágyazott szolidaritás elsősorban a szomszédos országok magyar kisebbségeire irányul. „Az ideológia úgy határolja körül a csoportot, akiknek a javát szolgálni kell, hogy megteremtse a cselekvők és a célcsoport azonosságát a közös etnicitás alapján, ugyanakkor mint »határon túli« (»külhoni«, »kisebbségi«, »szórvány«, »diaszpóra«) magyarokat meg is különbözteti őket.” (Zakariás, 2016: 10)

Fontos, hogy ebben a sémában a civil társadalom nem ellenőrzi az államot. A 2010-es évektől egyre inkább nyilvánvaló, hogy a hatalom azokat a civil önszerveződéseket, külföldi donorszervezeteket és államközi megállapodások alapján támogatott, vélt vagy valós kormánykritikus hangnemű „watchdog” szervezeteket, amelyek a politikai hatalom ellenőrzésének szerepét hivatottak betölteni, nem tekinti civileknek. Alkalmazottjaikat sem civilekként határozza meg, hanem olyan politikai aktivistákként aposztrofálja őket, akiket külföldiek finanszíroznak.¹⁸ Ezzel a pozicionálással a hatalom igyekszik hitelteleníteni ezen szervezetek munkáját, és megteremti a későbbi hatalmi kontrolljuk ideológiai háttérét. Fokozatosan háttérbe szorul tehát az a tény, hogy a demokratikus civil szféra alapvető szerepe az államot ellenőrző funkció. Ehelyett az kezd kirajzolódni, hogy az állam vette ellenőrzése alá a civil szférát.

Annak, hogy a civilszervezetek és a társadalmi mozgalmak az elmúlt években nem voltak képesek érdemben ellenállni a növekvő politikai befolyásnak és marginalizálódó szerepbe kerültek, fontos oka lehet az, hogy a magyarországi civil potenciál a demokratikus európai országokkal összevetve nem tekinthető erősnek. Bár a rendszerváltozás után számos máig meghatározó civil szerveződés jött létre, azonban hazánkra jellemző, hogy nemcsak a nyugat-európai, hanem a kelet-közép-európai régióhoz képest is alacsonyra tehető a társadalmi részvételi hajlandóság. Feltehetően a gyenge civil potenciál is közrejátszik abban a sajátos magyarországi helyzetben, hogy a kisszámú, tényleges civil tevékenységet folytató szervezet mellett, nagyszámú formálisan bejegyzett civil szervezet létezik, amelyek gyakran a pályázati források elosztása miatt jönnek létre.

Viszonylag csekély civil ellenállásba ütközött a hatalom, így a 2010-es évektől fokozatosan megindult a kormánykritikus szervezetekkel szembeni fellépés. Ezen folyamat színtere a fizikai tér mellett elsősorban a virtuális tér, ahol propagandaeszközökkel folyt és folyik napjainkig a civilekről alkotott új beszédmód megismertetése. Megkonstruálódott és elterjedt a közbeszédben a „külföldi fizetett politikai aktivista” toposza, amely addig ismeretlen volt a magyar társadalomban. Mindez jogi szinten is megfogalmazódott, amikor 2017. június 13-án az országgyűlés elfogadta a külföldről támogatott szervezetek átláthatóságáról szóló törvényt.¹⁹ Ennek értelmében az a szervezet, amelyik 7,2 millió forintnál több támogatást kap külföldről, annak használnia kell a „külföldről támogatott szervezet” megjelölést. Miután a civilelles propaganda bekerült a közgondolkodásba, következő lépésként a hatalom által felügyelt médiában felerősödött a kormánykritikus szervezetek kriminalizálása (Bernáth & Messing, 2015, 2016; Nagy, 2016).

18 Részlet Orbán Viktor miniszterelnök 2014-ben a 25. Bálványosi Szabadegyetem és Diáktábor rendezvényén elhangzott beszédéből. *„Nagyon fontos tehát, ha újjá akarjuk szervezni a liberális állam helyett a nemzeti államunkat, akkor világossá kell tenni, hogy itt nem civilekkel állunk szemben, nem civilek jönnek velünk szemben, hanem fizetett politikai aktivisták, akik külföldi érdekeket próbálnak Magyarországon érvényesíteni. Ezért nagyon helyes, hogy föl is állt a magyar parlamentben egy olyan bizottság, amely a külföldi befolyásszerzésnek a folyamatos figyelésével, nyilvántartásával és nyilvánosságra hozatalával foglalkozik, hogy mindannyian, Önök is pontosan tudhassák, hogy az álarok mögött kik a valódi karakterek.”* <https://mno.hu/belfold/orban-viktor-teljes-beszede-1239645> (A letöltés dátuma: 2018. 04. 19.).

19 A 2017. évi LXXVI. törvény a külföldről támogatott szervezetek átláthatóságáról.

A civil és a politikai szféra viszonyának változásfolyamatába illeszkedve fokozatosan a politika kereszttüzébe kerültek a menekültekkel szolidáris civil szerveződések. A 2017-es nemzeti konzultáció során a Magyar Helsinki Bizottság valós jogvédő tevékenysége tűnt fel hamis színben, amikor az azt állította, hogy a szervezet „védi a törvénytelenégeket elkövető bevándorlókat”, és pártolja a törvénysértést. A Helsinki Bizottsághoz hasonló vádak érték már a menekültek önkéntes segítségét végző Migrtion Aid hivatalos szervezetet, illetve közvetetten a hozzákapcsolódó informális alcsoportokat is, mint az általam vizsgált Migration Aid Debrecent. „A bevándorlást szervező, Soros Györgyhez köthető irodákként” aposztrofált szerveződések tagjait az említett „külföldi ügynök” kategóriába soroló diskurzus egy korábban nem tapasztalt, ambivalens helyzetet teremtett. Az alapvetően pozitív társadalmi megítélésű, altruista önkéntes cselekvés ezen politikai értelmezések hatására vált kifejezetten negatív előjelű cselekedetté. A hatalom a menekültkérdésben képviselt szekuritizációs politikájának részévé vált a nem kívánt bevándorlókat segítő civilek tevékenységének kriminalizálása.

AZ ELLENZÉKI STIGMA

Az előzőekben felvázolt folyamat eredményeként tehát az általam vizsgált önkéntesség olyan tereppé válik, ahol a „jó” cselekedet leértékelődik, a korábban elismert altruista tevékenység amortizálódik. Nem csupán stigmatizálódik a szolidaritás ezen formája, hanem politikai véleményné és állásfoglalássá válik. Azáltal, hogy a hatalom és az ahhoz kapcsolódó politikai oldal menekülteket elutasító véleménye – a szekuritizációs politika – felerősödik, rendszerkritikus, ellenzéki cselekedetté, az ellenállás egy aktív formájává minősül a menekültek segítése (Hamann & Karakayali, 2016: 84). A vizsgált önkéntesek narratívái szerint azonban ez a stigma egy külső perspektívából megfogalmazott állítás, amellyel nem kívántak azonosulni.

„Tiszta szívvel állíthatom, hogy nem a politika vitt bele.” (H. Sz.) „Önként csináltuk, csak mert emberek vagyunk, és segíteniünk kell a bajbajutottakon. (...) Ebben semmilyen politikai vélemény nincs.” (Á. B.) „Egyértelmű volt számomra, hogy megyek és segítek, azok az emberek bajban vannak, segíteni kell nekik, ha tudunk! Nem is értem, miért kell már ebbe is az ellenzékét keresni.” (Sz. V.)

Az önkéntesek egyáltalán nem tekintették jótékony tevékenységüket politikai véleményük manifesztációjaként, ráadásul politikai meglátásaik sem kizárólag heterogén ellenzéki vélekedések. A tanulmányozott csoport tagjai között voltak olyanok is, akik kifejezetten a regnáló hatalom szimpatizánsainak vallották magukat. *„Én vállalom, és tartom magam ahhoz, hogy én egy jobboldali érzelmű ember vagyok, és ez nem változott meg mostanra sem.” (A. L.)*

Miközben az egyéni narratívákból az apolitikus indítékok látszanak, az önkéntesek különböző színtereken és eltérő formában, folyamatosan szembesültek az ellenzéki ség, a normaszegés bélyegével. A hatalom irányából érkező „megszólítás” és megbélyegzés után, az eredetileg politikamentes indítékú önkéntes cselekvések is politikai véleményvállalássá válnak, ezért egyes szerzők szerint így már nem tekinthető apolitikusnak az önkéntes cselekvés (Fleischmann & Steinhilper, 2017).

Az önkéntesek, a fentebb említett „külföldi ügynök” státuszt a gyakorlatban – többször vulgáris formában is – megtapasztalták.

„Gyakran megkaptam azt, hogy hazaáruló vagyok. Le is köptek. Nagyon sokszor jobboldaliak szóltak be, kijöttek kamerázni, fotóztattak minket, febraktak olyan oldalakra, hogy migránsfigyelő, kirakták az arcunkat. Eleinte nagyon rosszul éltem meg, egy vezető jobbikos kirakott egy képet, amin abszolút felismerhető vagyok, ezt le akartam szedetni, aztán rájöttem, hogy nem érek el semmit, mert aki belém akar kötni, úgyis megteszi, kijön, este hattól éjfélig ott vagyok, belém köthet – meg is tették.” (K. E.)

Az önkéntesek a „hazaáruló”, „migránssimogató”, „külföldi ügynök” jelzőkkel rendszeresen találkoztak. Önkéntes tevékenységük negatív megítélését nem csupán a szélesebb társadalmi rétegek felől, elsősorban a médián keresztül tapasztalták meg, hanem ez a hangnem egész közel, a munkahelyi viszonyokban és a személyes baráti és családi kapcsolataikban is megjelent.

Ez az ambivalens és folyamatosan erősen átpolitizált kontextus különböző döntési helyzetek elé állította az önkénteseket. Általános válaszreakciónak tekinthető, hogy a vizsgált önkéntesek a menekültek segítségét tudatosan eltitkolják bizonyos szereplők elől, aminek különböző formái léteznek. Döntő többségben a munkahelyi konfliktusok elkerülését, a hierarchikus viszonyok status quójának megtartását szolgálta a vitatott politikai színezetet kapó menekültek filantróp segítségének elhallgatása.

„A feletteseim hivatalosan nem tudták. Én nem vagyok biztos benne, hogyha ők ezt tudják, akkor nem mondták volna, hogy állítsam le magam, én ezt gondolom. Hál'istennek nem kellett engedélyt kérnem, én a munkámat elvégeztem, javarészt éjszaka kellett kijárni, és a szabadságolás időszakában tehát ez így szerencsés volt. És amikor már munkaidő volt, ha ezalatt úgymond »szolgálatot teljesítettem«, akkor én azt este vagy éjszaka mindig kompenzáltam. Tehát arra külön figyelek, hogyha jótékony munkát csinállok, megyek, adományt szállítok vagy akármi, akkor én kiviszem a szabadságomat... hogy szó ne érje a ház elejét.” (Zs. I.)

A helyi városvezetés intézményében dolgozó, illetve a pedagógusként tevékenykedő önkéntesek a nyilvános térben igyekeztek a háttérben maradva, digitális lábnyomot nem hagyva segíteni. *„Kijött a TV forgatni, én meg szabályosan elbújtam a kamerák elől. Képzeld mi lett volna, ha a munkatársak vagy a főnök meglátnak engem a felvételeken.” (H. Sz.) „A munkahelyemen nem tudták ezt, direkt. Azért, mert én orvoslátogató vagyok, és a média agy mosást csinált, és nekem jó kapcsolatom kell, hogy legyen az orvosokkal, és egy ilyen nem ronthatom el a kapcsolatomat velük.” (A. S.)* Az önkéntesek közül sokan családtagjaik egy része előtt nem vállalták fel a menekültek segítségét. *„Ugye a nagypapa, aki médiából informálódott, ő akkor nem tudta, hogy én kijárok az állomásra... Kilencven éves. Tudatosan nem akartam felizgatni azzal, hogy a lánya kijár (segíteni a menekülteknek – U.N.).” (Zs. I.)* Az egyik önkéntes, aki ázsiai származású, az általa használt online felületeken titkolta tevékenységét.

„Saját Facebookon nem osztok meg ilyeneket a család miatt, sokan nem szeretik, így csak félténeék, nehogy nekem bajom legyen. Mindig azt mondják otthon, hogy úgy kell dolgozni, hogy neked ne legyen baj. Onnan nem tudnak segíteni, ha bármi baj lesz.” (N. M.)

Az önkéntesség eltitkolása mellett – csekélyebb mértékben – jelen van a segítőtevékenység tudatos és nyílt felvállalása is. Az egyik önkéntes, akinél fontos megjegyezni, hogy egyéni vállalkozóként nem kell feletteseinek véleményétől tartania, nyíltan, minden szintéren és területen vállalta az önkéntességet.

„Tudták, én ezt nem titkolom, mert nyilván tudták, mert én orrba-szájba osztom meg ezt a Facebookon. Összetűzésbe senkivel sem kerültem, volt, akivel vitatkoztam, de az normális keretek között. Volt, akit meg is lehetett győzni egyébként, de voltak olyan emberek, akiket letöröltem Facebookról.” (Á. B.)

Az önkéntesek az eltitkolás és felvállalás stratégiáit szituatív módon alkalmazták, bizonyos körökben és területeken előtérbe helyezték tevékenységüket, míg más szituációkban és szintereken hallgattak róla. A hétköznapokban, közvetlen környezetükben tapasztalták meg a kortárs migrációs folyamatokról kialakuló szélsőséges vélekedéseket. Az élettörténetükbe ágyazott altruista cselekvés, maga az önkéntesség, amely korábban társadalmi elismerést váltott ki a közvetlen környezetükben is, politikai jelentéspárosodás következtében egyes értelmezési keretekben nagyon is negatív előjelű lett. „Azért az ijesztő volt, hogy milyen indulatokat vált ki az emberekből az, hogy te ott segítesz valakinek, teljesen mindegy, hogy kinek, és ez belőle feszültséget vált ki. Ez egy nagy társadalmi probléma most éppen, elég komoly.” (K. É.)

ÖSSZEZÉS

A humanitárius segítségnyújtás civil és újonnan, alulról szerveződő jellegét mint globális trendet az Európa felé irányuló világméretű migrációs jelenség fokozódása hívta életre, amely az érintett országokban társadalmi részvételi válaszreakciókat indukált. 2015-ben a migráció váratlan módon megnyilvánuló formája és a bevándorlótömeg szokatlan mérete „hirtelen ható sérelemként” (McAdam, 2000) aktivizálta és felerősítette a társadalomban már létező véleményeket: egyrészt a xenofóbiát, másrészt az altruizmust. A menekültekkel szolidáris önkéntesség nem egyedülálló módon, hanem globális folyamatokba illeszkedve, ugyanakkor lokális sajátosságokat magán hordozva jött létre és fejtette ki hatását (Bernát, Kertész, & Tóth, 2016: 287). Mint ahogyan a többi európai uniós tagországban, úgy hazánk érintett nagyvárosaiban is működött a civil kezdeményezéseken alapuló menekültek segítése. Ebbe a nemzetközi és hazai trendbe kapcsolódott a debreceni humanitárius segítségnyújtás. A közösségi média adta lehetőségekkel élve, kommunikációs hálózatokon keresztül történt a válságmenedzselés különböző formáinak megalkotása, a menekültek segítéséhez szükséges tudástöke megteremtése és annak önkéntesek közti áramoltatása. A Debrecenben 2015 nyarán zajló intenzív menekülteket segítő tevékenység a globális folyamatokra adott lokális válaszként értékelhető, lényegében az önkéntesség globális tapasztalata (Meyrowitz, 2005). A filantróp társadalomszerveződésre egyrészt

hatással voltak olyan nemzetközi folyamatok, mint a migrációs hullám és a menekülteket befogadó EU-s politika. Másrészt a hazai intézkedések, mint a déli határzár felépítése, a debreceni menekülttábor bezárása, a menekültek segítésének korlátozása és az önkéntes segítőtevékenység stigmatizálása.

A menekültekkel szolidáris debreceni önkénteseket vizsgáló kutatásom sajátosságait az alábbi pontokban foglalom össze:

Civil vs. állambatalmi felelősség: A migrációs hullámban mobilizálódó grassroots csoportok jelensége globális trend, viszont abban egyedülálló helyzete van az általam vizsgáltaknak, hogy a klasszikus segélyszervezetek kismértékben és az állami szociális ellátórendszer, valamint a debreceni helyi vezetés szinte egyáltalán nem vett részt a vasútállomáson szükséges humanitárius segítésben. Ennek következtében az önkéntesek úgy tekintettek filantróp cselekedetükre, mint a vélt állami felelősség civil átvállalására. Az interjúkból kirajzolódott, hogy az önkéntesek is tisztában voltak a társadalmi szerepvállalásuk súlyával: „*Amit mi kint csináltunk, az nem civil feladat volt! Az állam helyett dolgoztunk!*” (Sz. V.)

Az online felületek kulcsszerepe: A 2015-ös migrációs hullám idején a közösségi média civil felhasználásának sajátos, új formái rajzolódtak ki hazánkban. A virtuális tér nemcsak infrastrukturális alapot biztosított, hanem aktívan alakította és befolyásolta az önkéntes tevékenység természetét. Szerepet játszott a civil csoportok megalakulásban, működésében, valamint a mozgósításban, az önkéntesek bevonásában és az adománygyűjtésben is. Az online felületeknek nagy jelentősége volt a részt vevő aktorok közti valós idejű kommunikációban és a menekültekkel vállalt szolidaritás ügyének kifelé történő, egyéni és közösségi szintű közvetítésében is.

Informalitás és volatilitás: Az informális jelleg, a rövid távú elköteleződés, a grassroots mozgalmakra jellemző volatilitás és a reflexív önkéntességéből fakadó plurális indítékok előrevetítettek a vizsgált önkéntes csoport felbomlását. Az idevezető úton néhány sajátosság jellemezte a folyamatot: 1) A fizikai térben történő koordináció helyett az önkéntesek Facebookon biztosították a folyamatos kommunikációt, így a logisztikai jellegű döntések az online térben születtek meg. Mindez erősítette és fenntartotta a kezdeményezés antiinstitucionális jellegét. Az online kommunikáció igényelte a vezető jellegű adminisztrátor szerepkörének betöltését, ez pedig elősegítette a csoport hierarchizálódását. Az intézményesülés kezdeti lépései teret adtak a versengésnek, ami a konfliktusok elmélyüléséhez vezetett. 2) A bevándorlók „eltűnése” után okafogyottá vált a menekülteknek nyújtott segítség, ami az önkéntesség újrapozicionálását igényelte. A résztvevők valamennyien egyetértettek abban, hogy más rászoruló csoportok érdekében továbbra is szeretnének filantróp tevékenységet végezni, hajléktalanokat, szegényeket vagy kisebbségi létben élőket támogatni. A megvalósításra vonatkozóan azonban eltérő vélemények fogalmazódtak meg. Mindez az önkéntes tevékenység közösségi és egyéni szintű újradefiniálásához vezetett. 3) Az önkénteseket nem politikai indítékok és célok motiválták, nem akartak belépni a politikai-hatalmi erőterbe, ezért politikai megbélyegzésük és tevékenységük kriminalizálása elbizonytalanította őket, csökkentette a lelkesedésüket, ezáltal a kezdeményezés fenntarthatóságát.

Az önkéntesség egyéni tapasztalata: Az önkéntesek filantróp részvételénél meghatározó az egyéni szakmai tudás, a kompetenciák, a rendelkezésre álló erőforrások, valamint az etnikai és/vagy vallási érintettség. Mindemellett a segítővé válásról szóló narratívákban kiemelt jelentőségű az önkéntesség élettörténeti kontinuitása, a jótékonyság motivációinak biográfiai beágya-

zottsága, amely elősegíti az önkéntes szelf elbeszélésekben történő megkonstruálását. Célja a jótékony cselekvés indokolása, részben megalapozottságának bemutatása (az esetleges apolitikus jelleg erősítése), illetve az egyéni életútban folyamatosan jelenlévő önkéntesség igazolása, valamint az új célcsoportot (a menekültek utáni időszakban) kereső önkéntes tevékenységek megalapozása.

Az átmeneti jelleg: A Magyarországon és Debrecenben váratlanul megjelenő „migrációs krízis” válságjellege kihatott az önkéntesség minden tényezőjére, a céloktól az eszközökön át a mobilizációs lehetőségekig. Hazánk tranzitország-jellege alapjaiban határozta meg az önkéntes tevékenység természetét. Ellentétben a nyugat-európai befogadó országok hosszú távú, együttélést előkészítő, integrációs törekvéseivel, nálunk az országon áthaladók alapszükségleteinek ellátására tevődött a hangsúly. Debrecenben az alapvető szükségletek kielégítését célzó segítőtevékenység erőforrásait az önkéntesek jelenléte, a lakosságtól érkező adományok, illetve néhány önkéntes speciális orvosi és idegen nyelvi ismeretei képezték.

Az ellenzéki stigma: A szekuritizációs politikát folytató hatalom az elmúlt években segítségre érdemes és érdemtelen csoportokat tematizált. A civil szervezetek „nemzetiesítése” során nem csak azt határozta meg, hogy a közjóra irányuló civil tevékenységek közül melyek a segítségre méltók és méltatlanok, hanem a menekültek esetén egyenesen kriminalizálta a létüket és a rájuk irányuló segítségnyújtást. Nemcsak a menekültek rászorultságának ténye, segítségre méltó volta kérdőjeleződött meg, de explicit módon a rajtuk való segítség is az elutasítás célpontjává vált. Mindez a civil és a politikai szféra viszonyának közelmúltbeli átalakulásához vezetett, és további konfliktusos helyzeteket vetít előre. Az önkéntesek közvetlen környezetükben tapasztalták meg azt, hogy a korábban pozitív tartalmakat hordozó humánus, filantróp magatartás társadalmi megítélése ambivalenssé vált. Többen munkahelyükön és közvetlen családi környezetükben is titkolták a segítőtevékenységüket. Az önkéntesek akaratauk ellenére, pusztán a segített célcsoport hatalmi stigmatizálása révén kerülhettek „ellenzéki skatulyába”. Épp úgy, mint a menekültekkel és menekültek segítségével foglalkozó társadalomkutatók. Mindez felhívja a figyelmet a hazánkban tapasztalható kortárs önkéntesség átpolitizált jellegére, ahol a kirekesztetteken való segítség maga is kirekesztettséggel járhat.

Írásomban a 2015-ös migrációs hullám debreceni, menekülteket segítő önkénteseinek motivációit, attitűdjét, közösségi felelősségvállalását, valamint önkéntes aktivitásukat szélesebb körű társadalmi-politikai feltételrendszerbe ágyazva elemeztem. A jelenség komplex, multivokális megvilágítását tűztem ki célul. Tanulmányom első részében a debreceni menekültekkel szolidáris filantróp szerveződés kialakulási és működési sajátosságait térképeztem fel, ezt követően az önkéntesség egyéni aspektusait vizsgáltam, majd a civil önkéntes mozgalom társadalmi-politikai kontextusát szemléltetve mutattam be a menekültek megsegítésének politikai interpretációit, és annak az önkéntességre gyakorolt hatásait. A kortárs társadalomszerveződések mikroperspektíváját elemző kutatásom hozzájárulhat a magyarországi civil aktivitás alakulásának, lehetőségeinek és társadalmi funkcióinak, valamint hatalmi keretfeltételeinek megértéséhez. Kutatási eredményeim új tudást jelenthetnek a 2015-ös migrációs hullám magyarországi filantróp jelenségével összefüggő társadalomtudományi értelmezésekben.

FELHASZNÁLT IRODALOM
REFERENCES

1. Ágh A. (1989). *Az önszabályozó társadalom. A civil társadalom Nyugat- és Kelet-Európában*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
2. Arató K. & Mikecz D. (2015). Civil társadalom, szociális partnerek, társadalmi mozgalmak. In Körösi A. (szerk.), *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után* (307–332. o.). Budapest: Osiris Kiadó.
3. Beck, U. & Beck-Gernsheim, E. (2002). *Individualization: Institutionalized Individualism and Its Social and Political Consequences*. London: Sage.
4. Bernát A., Kertész A. & Tóth F. M. (2016). A segítségnyújtás evolúciója és a szolidaritás új formái a migrációs válság idején. Új önkéntes és régi civil szervezetek 2015-ben. In Kolosi T. & Tóth I. Gy. (szerk.), *Társadalmi riport 2016* (286–304. o.). Budapest: TÁRKI.
5. Bernáth G. & Messing V. (2015). Bedarálva. A menekültekkel kapcsolatos kormányzati kampány és a tőle független megszólalás terepei. *Médiakutató*, 4, 7–17.
6. Bernáth G. & Messing V. (2016). *Infiltration of Political Meaning-production: Security Threator Humanitarian Crisis? The Coverage of the Refugee 'Crisis' in the Austrian and Hungarian Media in Early Autumn 2015*. Forrás: <https://cmds.ceu.edu/sites/cmds.ceu.hu/files/attachment/article/1041/infiltrationofpoliticalmeaning.pdf> A letöltés dátuma: 2018. február 6.
7. Chtouris, S. & Miller, S. D. (2017). Refugee Flows and Volunteers in the Current Humanitarian Crisis in Greece. *Journal of Applied Security Research*, 12(1), 61–77. <https://doi.org/10.1080/19361610.2017>
8. Dalota, U. & Schrape J. F. (2014). *Masses, Crowds, Communities, Movements. Collective Formations in the Digital Age*. Stuttgart: University of Stuttgart.
9. Falzon, M. A. (2009). Introduction. In Uő (szerk.), *Multi-sited Ethnography: Theory, Praxis and Locality in Contemporary Research* (1–23. o.). Aldershot: Ashgate.
10. Farkas J. (2009). „Meghalt Gyűrűfű – éljen Gyűrűfű.” *Tabula*, 12(1), 75–94.
11. Farkas J. (2014). „Kicsi kis hősök” Az ökofalu-mozgalom története és gyökerei. *Kovács*, 18(1–4), 43–66.
12. Feischmidt M. (2016). Manipulált félelmek és dehumanizált idegenek. A xenorassizmus felépítése és társadalmi háttere egy magyarországi faluban. *Regio*, 4, 5–32. <https://doi.org/10.17355/rkkpt.v24i4.135>
13. Feischmidt M. (2018). Szolidaritás és társadalmi reflexió a menekültek önkéntes segítőinek elbeszélésében. *Socio.hu*, 1, 69–94. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2018.1.69>
14. Fényes H. & Kiss G. (2011). Az önkéntesség szociológiája. *Kultúra és Közösség*, 1, 35–47.
15. L. Fleischmann & E. Steinhilper (2017). The Myth of Apolitical Volunteering for Refugees: German Welcome Culture and a New Dispositif of Helping. *Social Inclusion*, 5(3), 17–27. <http://dx.doi.org/10.17645/si.v5i3.945>
16. Hamann U. & Karakayali S. (2016). Practicing Willkommenskultur: Migration and Solidarity in Germany. *Intersections*, 2(4), 70–86. <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v2i4.296>
17. Hine, C. (2000). *Virtual Ethnography*. London: Thousand Oaks–New Delhi: Sage.

18. Hustinx, L. & Lammertyn, F.(2003). Collective and Reflexive Styles of Volunteering: A Sociological Modernization Perspective. *Voluntas*, 14(2), 167–187. <https://doi.org/10.1023/A:102394802>
19. Kaun, A. B & Uldam, J. (2018). ‘Volunteering is Like Any Other Business’: Civic Participation and Social Media. *New Media and Society*, 20(6), 2186–2207. <https://doi.org/10.1177/1461444817731920>
20. Kraut, R.E, Maher M. L., Olson, J. S. & Malone, T. W. (2010). Scientific Foundations: A Case for Technology Mediated Social-Participation Theory. *Computer*, 43(11), 22–28. <http://dx.doi.org/10.1109/MC.2010.324>
21. KSH (2016). *Statisztikai Tükör. Menekültek a világban*. Forrás: <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/menekult15.pdf> (A letöltés dátuma: 2017.06.11.).
22. Lajos V. (2015). Mozgásban a világ. A több színterű etnográfia (multi-sited ethnography) kérdése. In Jakab A. Zs. & Kinda I. (szerk.), *Aranykapu. Tanulmányok Pozsony Ferenc tiszteletére* (163–172. o.). Kolozsvár–Szentendre: Kriza János Néprajzi Társaság–Szabadtéri Néprajzi Múzeum–Székely Nemzeti Múzeum.
23. Marcus, G. E. (1986). Contemporary Problems of Ethnography in the Modern World System. In J. Clifford & G. E. Marcus (szerk.), *Writing Culture* (165–193. o.). Berkeley: University of California Press.
24. Marcus, G. E. (1995). Ethnography In/Of the World System: the Emergence of Multi-sited Ethnography. *Annual Review of Anthropology*, 24, 95–117. <https://doi.org/10.1146/annurev.an.24.100195.000523>
25. McAdam, D. (2000). Culture and Social Movements. In L. Crothers & C. Lockhart (szerk.), *Culture and Politics* (253–268. o.). New York: Palgrave Macmillan.
26. Melucci, A. (1996). *Challenging Codes: Collective Action in the Information Age*. Cambridge: Cambridge University Press.
27. Meyrowitz, J. (2005). A globalitás hajnala. A hely és önazonosság új élménye a globális faluban. *Világosság*, 46(6), 29–36.
28. Mikecz D. (2007). Az internet szerepe az alternatív mozgalmak dinamikájában. *Információs Társadalom*, 3, 70–82.
29. Nagy Zs. (2016). Repertoires of Contention and New Media: The Case of a Hungarian Anti-billboard Campaign. *Intersections*, 2(4), 109–133. <https://10.17356/ieejsp.v2i4.279>
30. Örkény A., Csepeli Gy. & Zsigó F. T. (2017). *Special Issue on Migration. Hyphens*. Yearbook of Doctoral School of Sociology. Budapest: ELTE Társadalomtudományi Kar.
31. Papataxiarchis, E. (2016). Being ‘There’: At the Front Line of the ‘European Refugee Crisis’ II. *Anthropology Today*, 32(3), 1–28. <https://doi.org/10.1111/1467-8322.12252>
32. Pavelková Z. (2017). (Cross-)Border Activism of the Western Balkans Route to Europe. In Search of a Definition. In Örkény A, Csepeli Gy. & Zsigó F. T. (szerk.), *Special Issue on Migration. Hyphens. Yearbook of Doctoral School of Sociology* (29–42. o.). Budapest: ELTE Társadalomtudományi Kar.
33. Putnam, R. (2000). *Bowling Alone: the Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon–Schuster.

34. Sandri, E. (2017). 'Volunteer Humanitarianism': Volunteers and Humanitarian Aid in the Jungle Refugee Camp of Calais. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 44(1), 65–80. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2017.1352467>
35. Shneiderman B. (2011). Technology-Mediated Social Participation: The Next 25 Years of HCI Challenges. In J. A. Jacko (szerk.), *Human-Computer Interaction. Design and Development Approaches* (3–14. o.). Berlin–Heidelberg: Springer Verlag.
36. Simonovits B. (2016). Realistic and Symbolic Threats. The Social Basis of Mass-Migration Related Fear in Contemporary Hungary. *Szociológiai Szemle*, 26(4), 53–73.
37. Simonovits B. & Bernát A. (2016). *The Social Aspects of the 2015 Migration Crisis In Hungary*. Budapest: TÁRKI.
38. Szabó M. (1993). *Alternatív mozgalmak Magyarországon*. Budapest: Gondolat Kiadó.
39. Szabó M. (1998). *Társadalmi mozgalmak és politikai tiltakozás*. Budapest: Villányi Úti Könyvek.
40. Szabó M. (2007). *A tiltakozás kultúrája Magyarországon: társadalmi mozgalmak és politikai tiltakozás 2*. Budapest: Rejtjel Kiadó.
41. Szalai A. & Göbl G. (2015). *Securitizing Migration in Contemporary Hungary*. Working Paper. CEU Center of Enlargement Studies. Forrás: <https://cens.ceu.edu/sites/cens.ceu.edu/files/attachment/event/573/szalai-goblmigrationpaper.final.pdf> A letöltés dátuma: 2018. március 22.
42. TÁRKI (2015). *OMNIBUSZ kutatás*. Budapest: TÁRKI.
43. Wuthnow, R. (1991). *Acts of Compassion: Caring for Others and Helping Ourselves*. Princeton University Press.
44. Wuthnow, R. (1995). *Learning to Care: Elementary Kindness in an Age of Indifference*. New York: Oxford University Press.
45. Veludo-de-Oliveira T. M., Pallister J. & Foxall G. (2015). Unselfish? Understanding the Role of Altruism, Empathy, and Beliefs in Volunteering Commitment. *Journal of Nonprofit & Public Sector Marketing*, 27(4), 373–396. <https://doi.org/10.1080/10495142.2015.1080504>
46. Wilson, J. (2000). Volunteering. *Annual Review of Sociology*, 26, 215–240. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.26.1.215>
47. Zakariás I. (2016). *Szolidaritás és hatalom a kisebbségi magyarokra irányuló jótékonyágban*. PhD-disszertáció. Budapesti Corvinus Egyetem.

Kohut-Ferki Julianna¹

Empirikus találkozások és sztereotípiák párhuzamos együttélése a Beregdédán élők etnicitásában

Kivonat

Arjun Appadurai kulturális antropológus a globális világban a lokalitás helyének problematikus meghatározását veti fel. A lokalitás fogalma értelmezésében összetett, erősen összefügg a szomszédsággal, emellett kapcsolatokat, térbeliséget is jelent. A kárpátaljai Beregdédán végzett etnográfiai terepmunkám tapasztalatai szerint a helyiek lokális identitása a lakóház utcájához kötődik. Mindezt az „én ebbe az utcába születtem”, vagy „én még ebből az utcából se költöznék ki”, vélemények támasztják alá. A helyi identitást meghatározza a szomszédság, amelynek materiális, fizikai értelemben vett határai megmutatkoznak ugyan, de igencsak képlékenyek. A szomszédságról való gondolkodás személyiség- és situációfüggő is: függ az emberi, társadalmi, illetve hierarchikus viszonyoktól és az etnicitástól is. Azonban megfigyelhető, hogy az etnikai, vallási törésvonalak, az eltérő érdeklődési kör nem zárják ki a szomszédsági viszony létrejöttét. A településen az etnikailag többé-kevésbé vegyesnek mondható térbeli tagolódás az empirikus találkozások sűrű találkozási helyeit teremti meg, melyek a szomszédsági viszonyban is tetten érhetőek. A Beregdédán élő magyarok, ukránok és cigányok etnicitásában az együttélés pozitív empirikus élményét sok esetben a szomszédsági viszonyrendszer, a mindennapi interakció teremti meg, ugyanakkor a tapasztalati ismeretek nem képesek teljes mértékben megdönteni a sztereotípiákat. Az „általános érvényű” negatív sztereotip kép és az ettől eltérő tapasztalati élmények párhuzamosan fennmaradók, mintegy egymást kiegészítő észlelésekként vannak jelen az együtt élő etnikumok mindennapjaiban.

Kulcsszavak: szomszédság, együttélés, lokalitás, sztereotípiák

Abstract. Parallel Coexistence of Empirical Encounters and Stereotypes in the Ethnicity of Residents of Beregdéda

Cultural anthropologist Arjun Appadurai raises the problem of the definition of the place of locality in the global world. In Appadurai's interpretation the concept of locality is complex, strongly linked to neighborhood, but also refers to relations and spatiality. According to the experiences of my ethnographic fieldwork in Beregdéda, Transcarpathia, the residents' local identity is linked to the street of the village where their houses are situated. This is supported by the opinions such as "I was born in this street" or "I would not even move out from this street". The local identity is defined by the neighborhood, whose materialistic, physical boundaries can be seen, but are rather fluid. The thinking about neighborhood is both personality and situation dependent: it depends on the personal,

¹ A szerző néprajz mesterszakos bölcész, a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola abszolvált hallgatója. E-mail: ferki.julianna@gmail.com

social and hierarchical relations and on ethnicity, too. However, it can be observed that ethnic and religious cleavages and the different fields of interest do not rule out the formation of neighborhood relationship. The ethnically more or less mixed spatial division of the village creates frequent meeting points of empirical encounters, which can be observed in the neighborhood relationships, too. The positive empirical experience of cohabitation in the ethnicity of the Hungarians, Ukrainians and Gypsies in Beregdéda is often created through the neighborhood relationships and everyday interactions, however the experiences cannot fully overthrow the stereotypes. The “general” negative stereotypical picture and the different experiences are present in the everyday life of the ethnicities as parallelly existing, quasi complementary observations.

Keywords: neighborhood, cohabitation, locality, stereotype

Cikkre való hivatkozás / How to Cite this Article

Kohut-Ferki, Julianna (2018). Empirikus találkozások és sztereotípiák párhuzamos együttélése a Beregdédán élők etnicitásában. *Erdélyi Társadalom*, 16(2), 93–107. <https://doi.org/10.17177/77171.218>

A tanulmány ingyenesen letölthető a CEEOL-ról: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=928> és a GESIS adatbázisából: <http://www.da-ra.de/dara/search?lang=en&mdlang=en>.

BEVEZETŐ

A tér problematikáját, valamint a globalizáció delokalizáló szerepét (Kovács, 2007) már több kutató helyezte vizsgálódásának fókuszába. Tapasztalataink egyaránt lehetnek lokálisak és globálisak (Meyrowitz, 2005), így nem hagyhatjuk figyelmen kívül az információs társadalom jelenlétét és befolyásoló erejét. Arjun Appadurai kulturális antropológus a globális világban a lokalitás helyének problematikus meghatározását veti fel. A lokalitás fogalma értelmezésében a térbeliség mellett kapcsolatokat, szomszédságokat és kontextusokat is jelent (Appadurai, 2001). Miközben egyes kutatók „a tér jelentőségének csökkenéséről beszélnek a késő modern korban élő emberek konkrét életvilágaiban, mások – közöttük David Harvey, Saskia Sassen és Edward Soja – számára a társadalom területi szerveződésének kutatása egyre fontosabbá válik, sőt egyenesen a társadalom- és kultúratudományok geográfiai fordulataról beszélnek”. (Feischmidt, 2006: 371)

Etnográfiai kutatásom témája a szomszédság – mint a társadalom területi és kapcsolati szerveződésének – funkcióinak, valamint határlebontó szerepének vizsgálata a Beregdédán élő magyarok, ukránok és cigányok² etnicitásában. A kutatás kérdései tehát, hogy a beregdédaiak hogyan értelmezik szomszédsági viszonyukat. Van-e kapcsolat a helyiek lokális identitása és

2 Tanulmányomban a cigány megnevezést értékítélet nélkül használom. Tapasztalataim szerint a vizsgált közösségben a roma szóhasználatnak nincs létjogosultsága. A cigányok Beregdédán a magyar nyelvet beszélik, cigány vagy más nyelv ismeretének hiányában cigánynak vallják magukat, így a továbbiakban a cigány szóhasználatot szerencsésebbnek tartom.

szomszédsági viszonya között? A szomszédság hogyan befolyásolja az etnicitást, a Beregdédán élő magyar, ukrán és cigány etnikumok viszonyát? Egyáltalán kik között jön vagy jöhet létre a szomszédság intézménye? A beregdédaiak hogyan határolják le a szomszédjaik körét, illetve, milyen szerepe van mindebben az etnicitásnak? Az etnikailag vegyes jószomszédi viszonyoknak van-e szerepe az etnikumokról kialakított sztereotípiák megdöntésében?

Hipotézisem szerint a Beregdédán élő magyarok, ukránok és cigányok etnicitásában a pozitív empirikus élmény és lokális identitás „terepe” a szomszédsági viszonyban megélt sűrű találkozások alkalmával érhető tetten. A szomszédság képlékeny határvonalai fizikai és szimbolikus választóvonalak mentén szerveződnek. Mivel a vallási, etnikai különbözőség nem gátja a szomszédsági viszony létrejöttének, illetve az etnikumok térbeli tagolódása többé-kevésbé vegyesnek mondható, a szomszédsági viszony az etnikumok között kulturálisan színes interakciót eredményez. A szomszédsági viszonyoknak fontos szerepe van a különböző etnikumokról formált sztereotípiák árnyalásában. A szomszédsági viszonyban a személyes tapasztalás során szerzett ismereti élmények a legtöbb esetben eltérnek az „általános érvényű” negatív sztereotipikus vélekedésektől. Ugyanakkor a pozitív tapasztalati ismeretek nem képesek teljes mértékben megdönteni a sztereotípiákat. Az „általános érvényű” negatív sztereotipikus kép és az ettől eltérő tapasztalati élmények párhuzamosan együtt fennmaradó, mintegy egymást kiegészítő észlelésekként vannak jelen az együtt élő etnikumok mindennapjaiban. Míg az általános cigánykép sztereotip megítéléssel terhelt, addig ez a vélekedés nem feltétlenül érvényesül a helyi cigányok esetében. Ennek ellenére a narratívákban párhuzamosan jelen van a sztereotipikus vélekedés mint a „köz tudott igazság”, valamint mindezek a személyes kapcsolatok útján megtapasztalt cáfolata. Hasonlóképpen alakul a helyi ukrán és ukrán turista³ megítélése is. A lokális társadalomban élő ukrán falubelit személyes tulajdonsága szerint ítélik meg, míg az ukrán turista minden negatív tulajdonsága az ukrán etnikum alapvető jellemvonásainak megtestesítője.

Kutatásom helyszíne, a kárpátaljai Beregdéda Ukrajnában, az ukrán–magyar államhatártól mintegy 10,5 km-re, Beregszásztól, az egyetlen magyar többségű várostól 7 km-re található. A legutolsó, 2001-es népszámlálási adatok tükrében⁴ a lakosság 79,8%-a magyar, 15% ukrán, 5% cigány nemzetiségű.⁵ A tanulmányban olvasható megállapításaimat a 2015–2017 között vég-

3 A turista fogalomalkotás problematikus, sztereotip voltáról, valamint a fogalomalkotás nehézségeiről, így a turizmuskutatás dilemmáiról Pusztai Bertalan munkájában olvashatunk (Pusztai, 2017).

4 Ukrajnában 2001 óta nem tartottak népszámlálást. Az utóbbi években kárpátaljai és magyarországi kutatóintézetek közreműködésével reprezentatív szociológiai felmérések készültek Kárpátalján. Ezek a kvantitatív kutatások, így például a TANDEM 2016, a kárpátaljai lakosság általános helyzetét, nyelvhasználatát, értékrendjét és migrációját mértél fel. A SUMMA 2017 kutatás a kárpátaljai magyar közösség felekezeti összetételét, a lakosság számának változását és ennek okait, így pl. a külföldi munka- és tanulási célú migrációt vizsgálta. E hiánypótló kvantitatív kárpátaljai kutatások eredményei azonban települési bontásban csak régiós szinten állnak rendelkezésre.

5 Beregdédán túlnyomó többségben görögkatolikus, református, római katolikusok és pravoszláv felekezethez tartozó hívek laknak. A görögkatolikus és református egyház önálló egyházköziségként tevékenykedik a településen, míg a római katolikus és pravoszláv egyház fliaként van jelen. A település hivatalos adatai szerint a lakosság körében nincsen jelen más felekezet, azonban tereptapasztalataim és a vallási vezetők véleménye szerint a helyzet sokkal árnyaltabb képet mutat. A településen a Beregdéda Evangéliumi Református Egyház (Gyülekezet), az „igazi” reformátusok, a Jehova Tanúi,

zett etnográfiai terepkutatásomra alapozom. A kutatás során 58 félig strukturált interjúút készítettem, emellett strukturálatlan beszélgetések is segítettek az értelmezést.

Tanulmányomban először röviden ismertetem a használni kívánt fogalmakat és az etnikai kategorizáció problematikáját. Ezt követően kitérek az etnikumok térbeli elhelyezkedésére a településen és a beregdéai ukrán, magyar és cigány szomszédsági viszony értelmezésére.

A SZOMSZÉDSÁG ÉS SZTEREOTÍPIA FOGALMI KERETE

Pozsony Ferenc *Erdélyi szomszédságok* című tanulmányában a szász szomszédság struktúrájának kötött és ellenőrzött rendjéről olvashatunk. Itt kitűnik, hogy a szomszédság intézményébe a legények házasság útján léphetnek be, míg a nőket kizárták köreiből. A szomszédsághoz tartozást az erdélyi társadalomban a közösség szabályozta, nem az egyén döntésén alapult. A szomszédságba tartozás alapkövetelménye volt a szomszédság területébe tartozó lakóház és udvar. Ennek értelmében a szász szomszédság mind vallási, mind pedig etnikai értelemben majdhogynem homogén jellemzőkkel bírt, és jól kivethető határokkal rendelkezett (Pozsony, 1997). „Pozsony Ferenc az erdélyi szász falvakban a szomszédságoknak a német Nachbarschaftra emlékeztető formáját találta meg: egy olyan sajátos helyi, gazdasági, biztonsági, rituális, morális, jogi, egyházi és etnikai funkciókkal rendelkező, lokális alapon szervezett társadalmi intézményt, mely alapvetően meghatározta a szász faluközösségekben élő egyén belső és külső kapcsolatrendszerét, szocializációját, értékrendjét és identitását.” (Rezessy, 2001: 234)

Esetünkben a szomszédság aligha írható le hasonlóan kötött renddel, ugyanis a szomszédsági viszonyt véleményem szerint a statikus ismérvek teljes hiánya jellemzi. A szomszédság határainak létrejötté összetett szempontrendszer szerint formálódik. A szomszédsági viszony a társadalom egy képlékeny formációja, amelynek elengedhetetlen feltétele a jelenlét a lokális társadalom életében. Funkciója az ismétlődő találkozásokban érhető tetten, ugyanakkor a szomszédság a tartós távollét során lazul, de nem szűnik meg. Ékes példaként szolgálhat erre a külföldi munkavállalás – mint az állandósult távollétben az ismétlődő jelenlét – mikor a szomszédsági viszony veszít jelentőségéből, de az ingatlan tulajdonlásáig fennmarad. Tehát értelmezésem szerint a szomszédsági viszony mintegy feltétele a fizikai kontaktus, a szomszéd jelenlétének hiányában annak lakóház-tulajdonjogának tudata. A szomszédság a „közvetlen együttélésen alapszik” (Balassa & Ortutay, 1980: 63), a társadalmi összetartozás-tudattal rendelkező, lokalitáson alapuló szerveződése, melynek rendje íratlan szabályokra épül (Nagy Varga, 2000: 553–557). Ferdinand Tönnies német szociológus megállapítása szerint a szomszédság a „hely közössége” (Tönnies, 1983: 23–26). Empirikus tapasztalataim szerint Rezessy Anna (2001) és Heasman (1978: 116–118) megállapításaival ellentétben a jószomszédi viszony kialakulásának „a társadalmi, vagyoni, kulturális, életkorbeli, etnikai homogenitás (közös érdekek, azonos szórakozási lehetőségek, hasonló sors, hasonló életstílus)” (Rezessy, 2001: 242) nem alapvető feltétele. Arjun Appadurairal egyetértve, a szomszédságot egy adott fizikai térben létre-

a Baptista Egyház és az Új Élet Roma Egyház is jelen van, így a településen élő három etnikum, összesen kilenc felekezet közül választhat (helyben).

jövő, folyamatosan formálódó szerveződésként értelmezem, mely a lokalitás konkrét társadalmi formája, a társadalmi kapcsolatok és az etnicitás aktív alakítója (Appadurai, 2001). A szomszédság fogalma túlmutat a fizikai határokon, és nem zárja ki a különböző kultúrájú és normával rendelkező személyek szomszédsági viszonyának létrejöttét. Úgy gondolom, hogy a szomszédsági viszony a kevert térbeli elhelyezkedésű magyarok, ukránok és cigányok etnicitásában⁶ határlebontó funkcióval bír. A szomszédsági viszony sok esetben a narratívákban előforduló sztereotípiák cáfolatát teremti meg, így témám szempontjából a sztereotípiák fogalmának értelmezése is szükségessé válik.

Stuart Hall szerint a sztereotípiák az eltérő csoportok közötti szimbolikus határok létrehozásának és bemerevítésének az egyik eszköze. A sztereotíp tartalmak kijelölése az önmeghatározásban és a másokhoz történő viszonyulásban nyújt általánosító, leegyszerűsítő, „készen kapott” ismereteket (Bindorffer, 2006: 4–5; Hall, 1997: 258). Horváth István kisebbségsszociológus a sztereotíp észlelési mechanizmus legfőbb jellemzőjeként az általánosítást nevezi meg. Ebben az értelmezési keretben az általánosítás révén az adott csoportba tartozó egyének mindegyikének rendelkeznie kell a csoportnak tulajdonított jellemzőkkel. Az egyén mint szubjektum csak a hozzá rendelt csoporttagság ismérvei alapján válik létezővé, ebből a keretből kiragadva egymagában értelmezhetetlen. Nem újszerű jelenség, hogy a sajátukként feltüntetett csoport pozitív megítélésben részesül, míg a sajáttól eltérő csoportot nagyobb eséllyel érik általánosítások, túlzások és leegyszerűsítések. A „homogenitás illúzióját” fenntartva a saját csoportok sokkal változatosabbnak, a sajáttól eltérőek viszont egységes csoportokként tételeződnek (Horváth, 2006). Csepeli György az előítéleteket a „megismerés szegesdrótyjaként” definiálja, melynek célja a saját csoport pozitív fényben feltüntetése egy másikkal szemben (Csepeli, 2001).

A továbbiakban a kutatás terepviszonyait, valamint a beregdédai etnikumok lakóhelyének térbeli elhelyezkedését ismertetem.

A TEREP. AZ ETNIKUMOK TÉRBELI ELHELYEZKEDÉSE

Pierre Bourdieu szerint a társadalomtudományoknak jelentős szerepe van a „társadalmi világ” felosztásában. Egyetérthetünk abban, hogy „nincsenek természetes csoportok, természetes határok, minden klasszifikáció egy felosztás eredménye, ami egy korábbi vagy mai diszkurzív térhez és hatalmi konstellációhoz kötődik” (Feischmidt, 2010: 17; Bourdieu, 1985). Az etnikumok önkényes kategorizálása helyett saját maguk és egymás identifikációjára, az együttélés során megtapasztalt etnikus relációra hagyatkozom. Ennek értelmében a különböző etnikumok csak a „másik” relációjában nyernek értelmet. „Abban, hogy »cigány«, benne vannak ők, és benne vagyunk mi, az ő valóságuk, és azok az elképzelések, amit mi erről alkotunk, jelenlétük, és az a viselkedés, amit feléjük tanúsítunk, benne van a köztük és a köztünk fennálló viszonyok egész története.” (Williams, 2000, id. Borbély, 2009)

⁶ Tanulmányomban az etnicitást a norvég szociálanropológus, Fredrik Barth meghatározását követve az etnikumok között létrejövő határképződés, vagyis azonosulás és elhatárolódás szituatív folyamatai mentén értelmezem (Barth, 1996).

A lokális társadalom etnikai és szomszédsági viszonyainak jobb megértése érdekében érdemes figyelembe venni az etnikumok térbeli, tehát fizikai lakóhelyeinek elrendeződését. A település történelméből fakadóan az ukrán családok többsége a faluba érkezésüket követően szétosztott építkezési területen, a település jelenlegi főutcájának egy szakaszán él. Emellett persze ukrán családok a településen szétszórtnak is jelen vannak. Egy nem régen beköltözött cigány család kivételével egyedül a cigány családok élnek szegregáltan egy külön utcában, a *táborban*⁷, ahol a falu lakóinak egybehangzó véleménye szerint csak cigányok élnek. Ezzel ellentétben a cigány családok fontosnak tartották megemlíteni, hogy magyar családokkal vegyesen élnek egy utcában. Nem egyedi jelenség, hogy a cigányok és nem cigányok lakóhelyének fizikai értelmezése eltérő képet mutat. A lokális társadalom többségi lakói a saját és cigányok lakóhelyét térben elkülönítik és megkülönböztetik (Kovács, Vidra & Virág, 2013). A cigányok megítélése sok esetben lakóhelyük szerint történik.⁸

„Van nekik külön, mi úgy mondjuk, hogy tábor. Most rendes sort is nyitottak nekik, oda építkeznek, de aki oda lement építkezni, azok már, úgy látom, kezdenek egy kicsit fekapaszkodni. Próbálnak ilyen normálisabb életet élni. Mer lent a táborba azok nagyon ilyen, elhanyagoltak.” (pravoszláv vallású, fiatal asszony)

A táborban élő cigányok a rendetlenek, koszosak, míg az onnan kiköltöző, a falu szélén telekhelyet kapó három cigány család már a „rendesek”, tiszták kategóriájába sorolható, annak ellenére, hogy a két különböző utcában élő cigány családok életkörülménye, anyagi helyzete tereptasztalataim alapján alig mutat eltérést egymástól. A többségi társadalom deprivált táborértelmezésében annak elhagyása lehetővé tette az új utcába költöző cigány családok pozitívabb megítélését a lokális társadalomban. Azok számára, akiknek nincs közelebbi kapcsolata a cigányokkal, a lakóhelyi elhelyezkedés, a táboron kívüli „rendes” utcában élés, a „kikerülés a táborból” egyértelműen pozitív megítélést és elismerést vív ki a falubeliek szemében. A táborban és az utcában élők szembeállítása és megítélésük evolucionista értelmezése a szegregáltakból egyfajta kompenzációt vált ki. Míg a dédai tábor, a lokális társadalom többségi lakói szerint kizárólag a cigányok lakóhelyét képezi, az ott élő cigányok majdnem mindegyike fontosnak érezte megemlíteni, hogy vannak magyar szomszédaik. *„Ez az utca magyar utca, mert szembe velem is magyar lakik, idébb is magyar, ez nem olyan, hogy tábor, hanem cigány, magyar egybe lakik.”* (református vallású középkorú asszony)

A táborban élő, cigányok által magyarnak vélt családok ugyanúgy elkülönülő, magyarságot hangsúlyozó magatartást mutattak.

7 A *(cigány)* tábor elnevezés Kárpátalja falvainak, városainak azon elkülönülő részét jelöli, melyben jellemzően cigány családok élnek (Braun, Cserniczkó & Molnár, 2010).

8 „Az etnicitás meghatározásában bizonyos alanyok társadalmi helyzete a mérvadó. Például a lakóhelyileg szegregált, extrém szegénységben élő személyeket (származástól és esetleg a fenotipikus jegyeiktől függetlenül) nagyobb valószínűséggel tekintjük romáknak, mint azokat, akik pusztán valamilyen fizikai jellemző alapján sorolhatóak ebbe a csoportba, de anyagi-társadalmi helyzetük például stabil középosztálybeli sztenderdnek felel meg.” (Horváth, 2006.76.)

„Itt egy kicsit elfajultunk.” (...) „[c]igányok laknak. Ebbe az utcába mán csak két család van. Két család. Itt a szomszéd, meg mi. Magyarok. Mán a másik utcába, arra a dombon, van. Ott vannak mán magyarok. De ott meg ilyen (...) eladják a házat, ott nem fogadják be, nem fogadják be a cigányt. Abba az utcába.” (római katolikus idős asszony)

Kovács Éva szerint a többségi társadalom biztonságérzetének fenntartására, illetve javítására az egyik praktikusnak vélt eszköz a cigányok szegregálása, melynek egyik módja a cigányok szimbolikus külső térbe helyezése (Kovács, Vidra, & Virág, 2013: 103).

A SZOMSZÉDSÁG MINT FIZIKAI ÉS TÁRSADALMI KONSTRUKCIÓ

A beregdédai lokális közösségben a megkérdozettek majd mindegyikének szűk családjában él olyan, a szomszédos településről elszármazott személy, aki magát már dédainak tartja. Mivel együttélésük közelségéből fakadóan a szomszédok egymásra vannak utalva, egymás elfogadása és a kölcsönös segítségnyújtás alapvető feltétele a konfliktusok elkerülésének. Elsősorban a szomszédi viszonyban megélt aktív találkozás segítette elő az elfogadását azon beköltözőknek, akik nem a falu szülöttei. Ugyanis az „[o]lyan családok életében, amelyek a közösségen kívülről származtak és nem rendelkeznek helybeli kiterjedt rokonsággal, a szomszédi kapcsolatok intenzitása megnövekedett”. (Nagy Varga, 2000: 556)

A kolhozosítás idején a környező falvakból érkezettek száma megnőtt a településen. A fiatal korokban kolhozban dolgozó, magukat magyarnak valló református, római és görögkatolikus vallású beköltözők narratíváiban nem található megkülönböztetésre vagy megbélyegzésre utaló elem. A faluba érkezettek alkalmazkodásának és a helyiek befogadásának, valamint a beházasodásnak köszönhetően a helyiek jelenleg nem tesznek különbséget az őslakosok és az akkor beköltözők között. A kolhozosítás következtében az „idegen” munkások megjelenése és beházasodása elősegítette a dédaiság fogalmának változását, valamint a nem magyar „telepeselek” megjelenésének tényét és elfogadását. „A szomszédasszony eredeti hucul, hegyi és ragadt rám. Vitt Rigába, Vilniusba. Vótak barátnőim, azok is ukránok vótak, szerettem a nyelvet, űk beszéltek hozzám magyarul, én meg hozzájuk oroszul, ilyen keverve.” (református vallású fiatal asszony)

Beszélgatóársaim előszeretettel jegyezték meg, hogy jó kapcsolatot ápolnak a falubeliekkel, nincs haragosuk, és őket is tisztelet övezi a faluban. Tehát kapcsolati tőkájukre rendkívül büszkék, amelyet erényként könyvelnek el: „nincs különbség ukrán–magyar között, csak jó és rossz között. Ha becsületes, rendes jó ember, nincs különbség” (református vallású idős asszony).

A fenti következtetés egy magát magyarnak valló asszonytól származik, akinek a közvetlen szomszédóságban egy kb. 3-4 éve beköltözött ukrán család él. Ez az ukrán család nem tartózkodik állandó jelleggel a településen, ennek ellenére a lakóházak fizikai közelségével magyarózva, közvetlen szomszédként tartják őket számon. A fizikai közelség a szomszédóságban, ismeretség hiányában is egy olyan viszonyt teremt, amely megkívánja az esetleges negatív tapasztalatok magánügyként kezelését. Szomszédokkal nem illendő, illetve nem kívánatos dolog haragban lenni. Azon vélekedések, melyek a szomszédot negatíván minősítik, a legtöbbször tabusítottak, és csak a pozitív tartott jellemvonások kerülnek felszínre. A szomszédokkal kevésbé kritikusak;

elnézőbbek, mint más falubelivel szemben. Szomszédról csak abban az esetben hallhattam negatív narratívákat, ha a lokális társadalomban élők többsége is egyetértett ezzel a véleménnyel. Ellenkező esetben megkérdőjelezhető a negatív történet igazságtartalma, ami annak mesélőjét ugyanúgy negatívan érintheti. Értelmezésem szerint épp ezért voltak túlsúlyban a pozitív hangvételű történetek, és az egyén reflektálása arra, hogy nincs haragosa, jó kapcsolatot ápol a falubeliekkel, különösképpen a szomszédaival. A virágzó kapcsolati tőke, a konfliktusmentes magatartás tulajdonképpen az egyént minősíti, tehát áhított emberi tulajdonságnak számít.

A szomszédsági viszony kedvez a sajáttól eltérő etnikumú szomszéd alapvető emberi jellemvonásainak felértékelődésének, a sztereotipizált vélekedés háttérbe szorításának vagy a cáfolatok keresésének. A fizikai térben, vegyes etnikumok között a lakóházak közelségéből fakadó közvetlen szomszédságban a gyakori találkozások lehetőséget biztosítanak egymás jobb megismerésére. A beköltözők lokális gyökereinek hiánya vagy a nyelvi, vallási különbözőség nem lehet gátja a jószomszédi viszonyoknak, a szomszédságnál az etnikai közösség elkülönülő csoportosulása nem jellemző. Inkább a lakóház közelségében igyekeznek közelebbi kapcsolatot ápolni az utcabeliekkel, szomszédokkal, tehát a szomszédság etnikailag színesnek mondható. *„Persze, de jobban jobba vagyunk a magyarokka. Igen, mer az ukránok arra a másik ódalba laknak.”* (pravoszláv vallású fiatal asszony)

A fizikai közelség a szomszédsági kapcsolatok létrejöttékor helyzetelőnyt jelent, azonban előfordul, hogy az újonnan beköltöző családok negatívabb megítélésben részesülnek, mint azok, akiknek a léte már bevésődött a köztudatba, mert legalább egy generációval ezelőtt érkeztek. Az ukrán etnikum esetében az elfogadást segíti a magyar nyelv elsajátítása. Amennyiben ez nem teljesül, a beköltöző „idegenek” marslakóvá, kulturálatlanná válnak: *„[n]a de most egy idegen helyen nincsenek, minden idegen, nincsenek barátok, nincsenek annyira szomszédok, meg rokonok...”* (református vallású középkorú férfi)

Az idézetben a szomszédság, értelmezésem szerint, ismerős közeget feltételez, idegen környezetben nem jön létre a szomszédság intézménye. Tehát a fizikai tényezők a szomszédság szempontjából nem elegendőek, annak létrejötté interakciót kíván. Ugyanakkor a szomszédság kiterjedése a legtöbb esetben figyelembe veszi a fizikai határokat. Így pl. egy útelágazás, egy éles kanyar, az utcában található utolsó ház fizikai határa lehet a szomszédsági viszonyoknak. A jószomszédi viszony a lokális társadalomban élők számára, az aktív találkozások során rendszeres társalgást, mindennapos észlelések, benyomások cseréjét, valamint kölcsönös segítségnyújtást jelent. *„Van olyan, hogy Beregszászba megyek, és többet kell vásárolni a szomszédoknak, mint magunknak.”* (görögkatolikus vallású középkorú asszony)

A lakóházak előtti élénk találkozások fizikai nyoma a nagyszámban megjelenő padok, ahogyan a helyiek nevezik, lócák megléte.

„Ha megyünk az utcán, kint ülnek vagy valami, megállunk beszélgetni, lóca van mindenütt, és most vótunk Máriapócon, azt furcsálltam, gyönyörű utca, ahová leparkolt a lányom, mer avva mentem, nagyon szép, minden szép, de ott egy lelket nem látni kint. Senkit. Se egy lóca, semmi, hogy kiülnek estére, mi kiülünk estére, még van

úgy, hogy ide lejövök, ott ül Magdika,⁹ akko kiált, gyere ide, oda megyünk hozzá beszélgetni, vagy ő ide jön hozzánk beszélgetni, úgyhogy ez nálunk ilyen szomszédság. Ez, ezt nevezzük szomszédságnak.” (görögkatolikus vallású középkorú asszony)

A szomszédság szimbolikus határai a családok társadalmi helyzetének függvényében különböznek. Minél instabilabbnak érzik az egyének társadalmi pozíciójukat, annál nagyobb szükségük van külső segítségre, így szélesebb szomszédsági viszonyt ápolnak. Míg az anyagi jólétnek, biztonságuk köszönhetően a szomszédsági viszony beszűkülni látszik. Stabilabb élethelyzet esetén a szomszédságnak a szimbolikus határa a közös azonosságtudat mentén rajzolódott ki, míg szükséghelyzetben praktikus okokkal magyarázhatóan a szimpátia háttérbe szorul, illetve nem mérvadó a szomszédsági kapcsolatok megválasztásánál.¹⁰ Megfigyelhető, hogy a lokális társadalomra leginkább támaszkodó, mondhatni kiszolgáltatott helyzetben élők voltak azok, akik az egész utcát szomszédként jelölték meg. Aki az egész utcájára mint szomszédok közösségére tekintett, nem tett különbséget új és régen beköltözött szomszéd között. A stabilabb anyagi háttérrel rendelkezők megkülönböztették a házuk közvetlen közelségében élő – újonnan érkezett, emiatt nem szomszédként számon tartott – családokat azoktól, akik kivívták maguknak a szomszéd „elismerést”, de öt házzal arrébb laktak.

TALÁLKOZÁSOK

Az empirikus találkozások szempontjából izgalmas esetnek számít egy táborban élő cigány–magyar család szomszédságának kapcsolata, valamint a tábor szélén élő cigány–ukrán család szomszédsági viszonya. Mindkét esetben jószomszédi viszonyról beszélhetünk, ami kölcsönös segítségnyújtást jelent a mindennapokban. Betegség idején mindkét esetben volt rá példa, hogy az „idegen” etnikumú szomszéd segítséget nyújtott beteg szomszédjának.

„Hát, anya nagyon szereti őket. Azé, mer ilyen tiszták, meg, ugye, ilyen becsületesek. Apu amiko beteg vót, ilyen fekvő, na hát fekvő beteg vót egy hónapja, azok minden nap jöttek, mondom, segíteni. Az nem vót az, hogy, meglássák, hogy anyuná villony van, képesek átugorni a kerítést, megnézni, nem-e beteg. Igen, ilyen szomszéd. Nem az, hiába cigány, de rendesebb mint, lehet, hogy bármelyik magyartul. Vagy na egy ukrántu, vagy bármi. Képesek át, nem hogy képesek, vót is rá eset, hogy átugorták a kerítést. Mer nem tudták, anyuná miér ég a villany. (mosolyog)” (pravoszláv vallású fiatal asszony)

9 Fiktív név

10 A szomszédság és a társadalmi rétegek kapcsolatát Fél Edit és Jávora Kata figyelte meg a Tiszaigáiban és Szentistvánban, illetve Varsányban végzett társadalomnéprajzi vizsgálatukban. Kutatásaikból kiténik, hogy míg a „vagyonosabb csoportok inkább a rokonsági hálózatra építettek, a szegényebbek a szomszédsági kapcsolatrendszerre támaszkodtak szívesebben”. (Nagy Varga, 2000: 557)

Emellett nem ritka a reggeli rutint képező közös kávézás vagy a kerti munkálatok együttes elvégzése. A szomszédságban közelebről megismert cigány minden esetben egy pozitív kivételt jelent az általánosításokkal terhelt, homogén csoportként kezelt cigánnyal szemben.

„Úgy tessék elhinni, ebbe a cigánytábor utcába lakok, még csak a főútra se szeretnék felmenni. Mert ezek leszárják, hogy mit csinállok. Ha veszekszek, az se probléma, az uramma miko ordibáltam, soha nem jöttek a kerítéshez, hogy nézzék, ott meg megeszik egymást a népek. Úgyhogy szerintem tökéletesek. Itt nem figyelnek fel. És ha bajba van az ember, netán rosszul van, az rögtön segítséget nyújtanak.” (református vallású középkorú asszony)

Ez esetben a szomszédságnak a fizikai és szimbolikus határai egyaránt megmutatkoznak.

Bakó Boglárka értelmezésében a cigányok világa, a cigánytelep (esetünkben cigánytábor) a többségi társadalom szemében ambivalens megítélésű. Egyrészt a „szennyezettségtől” való félelemben taszító és veszélyes, másrészt a szabadságot jelképezi, mert kötöttségektől mentes, és ebből a szemszögből „paradicsomi” helyszíneként is felfogható (Bakó, 2017: 11). Kovai Cecília megállapítása nagyon hasonló, szerinte a cigánytelep egy olyan hely, ahol bizonyos gátlások feloldódhatnak, a cigánysághoz kötődő szokások és viselkedésformák többé-kevésbé szabadon vállalhatók. A többség által provokatívnak vélt viselkedési formák a cigánytelepen szabadon, illetve a közösség megbélyegzése nélkül gyakorolhatók (Kovai, 2017: 65). A cigánytáborban élő magyar család számára a társadalmi kontroll hiánya szabadságérzetet és kényelmet, ugyanakkor a szomszédok aktivizálódása szükség idején biztonságérzetet jelent a cigány–magyar együttélésben, szomszédsági kapcsolatban.

Azonban a cigányokról formált vélemény megalkotásánál nem merítenek a mindennapi tapasztalatokból, a cigányokról alkotott általános kép ugyanúgy sztereotip megítéléssel terhelt. Ez a kettősség párhuzamosan van jelen a lokális társadalom narratívájában.

Ahogy a szakirodalom számos helyen felhívja rá a figyelmet, Beregdédán is általános jelenség, hogy a településen élő majd minden etnikum különbséget tesz a beköltöző és helyi cigány között. A lokális társadalomban élő cigányt az újonnan érkező cigánnyal szemben pozitívan diszkriminálja: *„el kell, hogy mondjam, hogy a helyi cigányokkal nincsen annyi problémánk, mint amikor a netán Barkasózról vagy más településekről ide benősülnek, vagy éppenséggel itt tanulmányoznak, tartózkodnak. Mieinkkel nincs olyan nagy gond”*. (római katolikus vallású középkorú férfi)

Az általános és a helyi cigánykép különbözőségével a település minden etnikuma, a cigányokat beleértve, egyetért. A cigány megjelölés negatív konnotációjának a cigányok is tudatában vannak, és sok esetben egyetértenek a sztereotip vélekedéssel. *„Nem viselik el a cigányozást. Sem ők [a dédai iskolában tanulók-szerző], sem a szülők.”* (görögkatolikus vallású középkorú asszony) Azért nem viselik el a cigány megkülönböztetést, mert a cigány jelző a kultúra kiüresedését jelentli számukra, ami a sztereotip cigánykép tartalmával telítődik. Az ellen tiltakoznak tehát, ami lejáratja, megbélyegezi őket. *„Hát jányom, cigány nem vagyok, mer most már mindenkinek a paszportja [személyi igazolványa – KFJ] ukrán, hát én nem szégyellem a nemzetet, ha fogják mondni, cigány, én nem szégyellem a nemzetet. Az vagyok, oszt kész.”* (szabad keresztény vallású idősebb asszony)

Az asszony számára a személyigazolványában jelölt ukrán állampolgárság írott „bizonyíték” a cigány megnevezésben rejlő megbélyegzés cáfolatára. Ugyanakkor a lokális társadalomban a hivatalos okmány érvényét veszíti, mert tartalma eltér a többség által formált véleménytől. Az említett személyigazolvány, melyben a cigány nemzetiség nem jelenik meg, visszahat az asszony identitására, tehát bizonyos helyzetekben a cigány asszony ukrán identitása is kifejeződik, ugyanis „az egyén identitása az őt körülvevő társadalmi valósággal dinamikus kölcsönhatásban formálódik” (Pálos, 2010: 41).

A beregdédai tereptapasztalataim azt mutatják, hogy a lokális társadalomban élő cigányok, magyarok és ukránok a szomszédsági viszonyban az általános emberi tulajdonságok alapján ítélték meg egymást. Erre jó példa a cigány–ukrán vagy cigány–magyar szomszédság. Egymás jobb megismerése azonban nem tette lehetővé a faluba érkező idegen cigányok és az ukrán turisták iránt táplált negatív előítéletek árnyalását. Az idegen megjelenésének nemkívánatos voltára az egyik terepen megtapasztalt leggyakoribb kifejezési eszköz a tisztaság hiányának vádja. Nem új keletű jelenség, hogy a tisztaságról alkotott elképzelésünk kultúránként, koronként eltérő képet mutat. Juhász Katalin a tisztálkodást nem pusztán a szennyeltávolítás eszközének, hanem „átmeneti rítusként” értelmezi, melynek „célja a külvilág felé kívánatosnak, elfogadhatónak tűnő külső minél „tisztább”, tökéletesebb előállítás” (Juhász, 2016: 5). A tiszta-koszos, piszkos, tiszta-tisztátalan fogalmakra nem pusztán fizikai, de erkölcsi aspektusból is tekinthetünk (Juhász, 2006).

Prónai Csaba munkájában az antropológiai kutatások megállapításáról olvashatunk, mely szerint a „magyar környezet – a munkán kívül – elsősorban a tisztasághoz való viszonyuk alapján fogalmaz meg negatív ítéleteket a cigányokkal kapcsolatban” (Prónai, 2004: 255). A lokális társadalomban egyes csoportok rendetlen, koszos megbélyegzése az elkülönülést, a társadalomban elfoglalt pozíció kijelölését szolgálja. A koszos jelző használata vagy a tisztálkodás hiányának a vádja gyakori eszköze a helybélieknek, a turistákat fogadó szállásadóknak a táborban élő cigányokkal vagy az ukrán turistákkal szembeni ellenszenvük kifejezésére. „*Most mondtam azt, hogy a magyar turista amikor jött hozzánk, akkor az van, hogy a magyarok tisztálkodó emberek. Az minden este igényli a fürdést, a zuhanyzást, tisztálkodó. Az ukrán (elhalkul).*” (református vallású fiatal asszony)

A tiszta-koszos ellentétpár olyan szimbolikus megkülönböztető funkcióval bír, mellyel a társadalmak elkülönülését hivatott láthatóvá tenni. A hierarchikus viszonyban a tiszta jelzővel illetett egyén áll a ranglétra csúcsán vagy annak közelében, és minden, ami alatta van, a koszos kategóriába sorolható. A különböző csoportok, egyének áhított helyzetük elérését a tisztaság szajkózásával igyekeznek elérni (Kapitány & Kapitány, 2009).

„De tudod, hogy hát, hogy mondják neki a piacon? Üriember. Mert hát dógozni megyen, az reggel mosakszik, áá, nagyon ápolja magát, és jól is teszi, azér nem is kee haragudni. És ezek meg megszólják, hogy jaaj, minden nap csak ötözik, mosdik. És olyan ember, ha hazajön a munkából, leötözik, átötözik itthoniba, de azt már rögtön-rögtön öblíteni kell átfele, hogy az már reggelre neki ne legyen olyan szagos. Na, hát, azért meg nem is haragszik senki, hát oszt csak ők [az utcabeli cigányok – KFJ] mondják.” (szabad keresztyény vallású középkorú asszony)

Az idézet a beregdédai cigánytábor egy lakójáról szól, aki állami munkahelye miatt nagy megbecsülésnek örvend a falu magyarjai körében. Egyfajta közvetítő szerepet tölt be a cigányság és a falu többi lakói között. Érdekérvényesítő tevékenysége mellett ő felel a „rendbontásért”, kulcsszerepe van a cigányok és magyarok közötti párbeszédben.

A tiszta, „rendes” cigány mellett felsorakoztatott érvek a „nem koszos” kifejezésével történik. *„Nagymamámnak a szomszédjába lakott egy család egy cigány, na de olyan rendes cigány. Néha sokszo anyukám megbízta, cigány kisjányra, hogy rám nézzen, tiszta cigány, na olyan rendes cigány.”* (pravoszláv vallású középkorú asszony)

A koszos vád mellett hasonlóan elterjedt a *kulturálatlan* bélyeg azokkal szemben, akikkel hiányzik a közös múlt, vagy nem összeegyeztethető az objektív etnicitás¹¹ ismérve. Ilyen a nyelv az ukránok és magyarok között, vagy pl. a fizikai jellemvonások, amelyek a cigányokat¹² különítik el. A lokális társadalomban élő ukrán falubelit személyes tulajdonsága szerint ítélik meg, míg az ukrán turista minden negatív tulajdonsága az ukrán etnikum alapvető jellemvonásainak megtestesítője. Ez egyrészt magyarázható az ukrán turisták magyar nyelvtudásának hiányával, valamint a helyi magyarok ukrán nyelvi nehézségeivel, ami megnehezíti egymás megértését.

A fürödni vágyó turisták sokszor értetlenül fogadták a lokális közeg belső működésének rendjét, részben azt, hogy a településen sokan nem beszélik az ukrán nyelvet. A Beregdédára érkező ukrán turista országos szinten ugyan többségben van, azonban a lokális közösségben nem csak idegenként van jelen, hanem kisebbségnek is számít. Ezen ismeretek hiánya, hogy lényegében az ukrán országhatár átlépése nélkül „borult” fel a számukra ismerősnek tűnő etnikai „rend”, konfliktusforrása lett a helyiek és az ukrán turisták viszonyának. Mindez magyarázatul szolgálhat arra, hogy a lokális társadalomban élők szemében az ukrán a kulturálatlan jelzőt kapta, szemben a magyar kultúrával, amely feljebbvaló lett.¹³ A kulturálatlan jelző nem érintette a helyi ukrán lakosságot,¹⁴ akik a helyi rend ismeretében nem különböznek magyar etnikumú társaiktól, így minden magyar közelebb érezte magához.

11 Wsevolod Isajiw szerint az objektív etnicitás értelmében „egy csoport akkor tekinthető külön etnikumnak, illetve egy egyén annyiban tekinthető egy etnikai csoporthoz tartozónak, amennyiben rendelkezik adott jellemvonásokkal, vagy ezen jellemvonások valamilyen kombinációjával”. Esetünkben ilyen a nyelv vagy a közös múlt, leszámazástudat. (Isajiw, 1974, id. Horváth, 2006: 44)

12 Beregdédán tudomásom szerint a cigányok mindegyike magyar anyanyelvű.

13 A magyar nyelv presztízse, a különböző magyar nyelvű oktatási tevékenységet ösztönző magyarországi támogatások, valamint a kettős állampolgárság lehetőségét követően megnőtt (Kovály, Erős, & Tátrai, 2017). Emellett feltehetően az ukrán gazdaság instabilitása és a háborús politikai helyzet miatt az egykor kialakult trend, mely szerint számos magyar család íratta ukrán osztályba gyerekeit, változni látszik. A magyarországi támogatási rendszer, valamint a belföldi ukrán konfliktusos állapot egyaránt hozzájárult az ukrán és magyar gyerekek megnövekedő létszámának a magyar osztályokban. Az ukrán válságot követően több szülő reakciója mindezekre a gyermekük átíratása volt ukrán osztályból magyar osztályba.

14 A *Kizárási és bekebelezési technikák interetnikus kapcsolatokban* c. tanulmányban olvashatunk a magyar–román etnicitás „bekebelezési” praxisáról. Eszerint egy magyar közösségben megjelenő román idegen negatívnak vélt tulajdonságait leválasztják a személyiségéről, és az idegen, román etnikum negatív ismérveire rendelik. Az idegen negatív tulajdonságait nem az egyén személyiségének részeként, hanem etnikai hovartartozásának függvényében értelmezték (Biró & Bodó, 1993).

ÖSSZEFOGLALÁS

Az etnográfiai terepmunkám azt mutatja, hogy a beregdédaiak lokális identitása és a lakóház utcájában létrejövő szomszédság fontos szerepet tölt be az egyén otthonosságérzetének kialakulásában a településen. Megfigyelhető, hogy a szomszédsági viszony egyszerre rendelkezik fizikai és szimbolikus határokkal. A fizikai határ (mint pl. az útelágazás vagy az utcában található utolsó ház) leginkább a társadalom peremén élő csoportoknál a kiterjedt szomszédsági viszony határának meghúzását segíti. A stabilabb anyagi helyzetben élő „módosabbak” körében a szomszédsági viszony „beszűkültebb”, zártabb képet mutat, így a közvetlen szomszédságnál többnyire lezárul, avagy a fizikai határvonalakat semmibe véve, egyes házakat kihagyva, az azonos érdeklődési kör mentén is kirajzolódhat.

Az etnikailag többé-kevésbé vegyesnek mondható térbeli tagolódás az empirikus találkozások sűrű találkozási helyeit teremti meg, melyek a szomszédsági viszonyban érhetőek tetten. Az etnikumok közötti kapcsolatok elmélyülését, a sztereotípiák árnyalását, az együttélés pozitív empirikus élményét a szomszédsági viszonyban megélt aktív találkozások sora segítette elő. Kutatásom eredményei nem igazolják azt az állítást, mely szerint, „a társadalmi, vagyoni, kulturális, életkorbeli, etnikai homogenitás (közös érdekek, azonos szórakozási lehetőségek, hasonló sors, hasonló életstílus) a jószomszédi közösség kialakulásának alapvető követelménye” lenne. (Rezessy, 2001: 242) A szomszédság nem zárja ki az etnikailag, vallásilag, kulturálisan vegyes jószomszédi viszony létrejöttét a beregdédai magyarok, ukránok és cigányok etnicitásában. A szomszédsági kapcsolatban elmélyült viszony elősegíti egymás jobb megismerését, az esetleges vallási és etnikai különbségek zárójelbe tételét, ezáltal az általános emberi vonások előtérbe kerülését. A kulturálisan vegyes szomszédsági viszony létrejöttének a közösség által elfogadott, mintegy axiómaként kezelt nézet is kedvez, mely szerint a szomszédal nem illendő haragban lenni, a jószomszédi viszony fenntartása az egyén érdemeit is dicséri. A lokális társadalomban élők jószomszédi viszonya erényként könyvelhető el, és fontos társadalmi elismeréssel jár. Ugyanakkor a személyes tapasztalat útján szerzett ismeretek csak egy kivételt jelentenek az általánosan elterjedt sztereotípiákkal szemben, azok megdöntésére nem elegendőek. Az „általános érvényű”, negatív sztereotipikus kép és az ettől eltérő tapasztalati élmények párhuzamosan fennmaradó, mintegy egymást kiegészítő észlelésekként vannak jelen az együtt élő etnikumok mindennapjaiban.

FELHASZNÁLT IRODALOM REFERENCES

1. Appadurai A. (2001). A lokalitás termelése. *Regio* 12(3), 3–31.
2. Bakó B. (2017). Tisztamunka. A látható cigányok. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
3. Balassa I. & Ortutay Gy. (1980). *Magyar néprajz. Műrokonság, szomszédság*. Békéscsaba: Corvina.
4. Barth, F. (1996). Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio*, 7(1), 3–25.

5. Bindorffer Gy. (2006). Sztereotipizáció az interetnikus kapcsolatokban. In Bakó, B., Papp, R., & Szarka, L. (szerk.), *Tér és Terep. Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák*. (9–35 o.). Budapest: Balassi Kiadó.
6. Biró A. Z. & Bodó J. (1993). Kizárási és bekebelezési technikák román-magyar interetnikus kapcsolatokban. *Antropológiai Műhely*, 1(1), 69–96.
7. Borbély S. (2009). Változó „határjelek”. A péterfalvi cigányok kulturális és etnikus identitásának tartalmai. *Kisebbségkutatás*, 18(2), 594–595.
8. Bourdieu, P. (1985). Identitás és reprezentáció. A régió fogalmának kritikai elemzéséhez. *Szociológiai Figyelő*, 1(1), 7–22.
9. Braun L., Csernicskó I. & Molnár J (2010). Merre visz a cigány út? Magyar anyanyelvű cigányok Kárpátalján. *Regio*, 21(1), 44–95.
10. Csepeli Gy. (2001). Szociálpszichológia. Budapest: Osiris Kiadó.
11. Feischmidt M. (2006). Lehorgonyzott mítoszok. Kőbe vésett sztereotípiák? In Bakó, B., Papp R., & Szarka, L. (szerk.), *Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák* (370–391. o.). Budapest: Balassi Kiadó.
12. Feischmidt M. (2010). Megismerés és elismerés: elméletek, módszerek, politikák az etnicitás kutatásában. In Feischmidt M. (szerk.), *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom* (7–29. o.) Budapest: Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet.
13. Hall, S. (1997). The Spectacle of the Other. In Hall, S. (szerk.), *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. (223–290 o.). London: Open University.
14. Heasman, K. (1978). *Home, Family and Community*. London: George Allen & Unwin.
15. Horváth I. (2006). *Kisebbségzociológia: alapfogalmak és kritikai perspektívák*. Kolozsvár: Kolozsvári Egyetemi Kiadó.
16. Juhász K. (2006). *Meg is mosakodjál! Magyar népi tisztálkodás a 20. században*. Budapest, Timp Kiadó.
17. Juhász K. (2016). Tiszta testre tiszta ruhát. A testi tisztálkodás és a tisztaruha-váltás néhány összefüggése. In Cseh F. & Szulovszky J. (szerk.), *A míveség dicsérete. Tanulmányok Flórián Mária tiszteletére* (63–72. o.). Budapest: Plusz Könyvek.
18. Kapitány G. & Kapitány Á. (2009). Néhány gondolat a tisztaság szimbolikájáról. In Juhász K. (szerk.), *Tiszta sorok. Tanulmányok a tisztaságról és a tisztálkodásról*. (17–47 o.). Budapest: L'Harmattan Kiadó.
19. Kovács É. (szerk.) (2007), *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Budapest–Pécs: Néprajzi Múzeum, PTE–BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék.
20. Kovács É., Vidra Zs., & Virág T. (2013). *Kint és bent. Lokalitas és etnicitás a peremvidékeken*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
21. Kovai C. (2017). A cigány–magyar különbségtétel és a rokonság. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
22. Kovály K., Eröss Á., & Tátrai P. (2017). „Hát megpróbálunk küzdeni”: átalakuló boldogulási stratégiák Kárpátalján az Euromajdan után. *Tér és Társadalom*, 31(2), 3–23.
23. Meyrowitz, J. (2005). A globalitás hajnala: A hely és önazonosság új élménye a globális faluban. *Világosság*, 46(6), 29–36.
24. Nagy Varga, V. (2000). Műrokonság, szomszédság, kortársi csoportok, barátság. In Paládi-Kovács, A. (szerk.), *Magyar néprajz VIII*. (532–557. o.). Budapest: Akadémiai Kiadó.

25. Pálos D. (2010). „Cigány” identitások nehézségei. Egy önbeszámolókon alapuló vizsgálat tanulságai. *Esély*, 21(2), 41–63.
26. Pozsony F. (1997). Erdélyi szomszédságok. *Ethnographia*, 108(1–2), 235–264.
27. Prónai Cs. (2004). A kulturális antropológia jelentősége a cigánykutatásban. In Kovács N., Osvát A., & Szarka L. (szerk.), *Tér és terep: Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből* (253–273. o.). Budapest: Akadémiai Kiadó.
28. Pusztai B. (2017). Ki a turista és mire jó nekünk? A turistatipológiáktól a késő modern társadalomkritikáig. In Régi T., Rátz T. & Michalkó G (szerk.), *Turizmus és transzformáció* (28–37. o.). Orosháza, Budapest: Kodolányi János Főiskola; MTA CSFK Földrajztudományi Intézet; Magyar Földrajzi Társaság.
29. Rezsényi A. (2001). „Összejönnek a szomszédok is.” A szomszédság rendszere Homokmégyen. *Tabula* 4(2), 231–269.
30. Tönnies, F. (1983). *Közösség és társadalom*. Budapest, Gondolat.

ADATFELVÉTELEK

TANDEM 2016 – Kárpátaljai szociológiai felmérés. Forrás: http://bgazrt.hu/_dbfiles/htmltext_files/2/0000000432/A5%20tandem.pdf (Letöltés ideje: 2018. 10. 07.)

SUMMA 2017. Forrás: http://bgazrt.hu/npki/kutatasok/summa_2017/ (Letöltés ideje: 2018. 10. 23.)

Borbély Sándor¹

Az egyenlőtlenség politikája az államszocializmus éveiben – jutalmazási technikák a kollektív gazdaságokban²

Kivonat

A tanulmány egyetlen kárpátaljai település példáján keresztül a szovjet politikai diktatúra mikroszintű vizsgálatával foglalkozik. Ennek kapcsán egyfelől a kollektív gazdaságokban („kolhozok”-ban) alkalmazott állami fegyelmezési (jutalmazási) gyakorlatokat, másfelől a falusi társadalom ezekre adott válaszreakcióit, adaptív-stratégiai viselkedésmódjait írja le különféle levéltári források és narratív interjúk segítségével. A tanulmány első része az 1945 utáni elitváltás néhány regionális vonását mutatja be, a második rész pedig az új vidéki elit (kolhozelnökök, farm- és gyárvezetők, élmunkások) korabeli kedvezményeit, informális és formális privilégiumait tárgyalja, amit a helyi hatalmi, politikai és gazdasági egyenlőtlenségek rendszerében kíván ábrázolni.

Kulcsszavak: államhatalom, pártelit, egyenlőtlenség, fogyasztás, informális és formális jutalmazás

Abstract. *The Politics of Inequality in the Years of State Socialism: Ways to Reward Workers in the Collective Farms*

The goal of my paper is to analyse the micro-level operation of the Soviet political dictatorship through the example of one of the Transcarpathian settlements. The paper describes the disciplinary (reward) techniques being used by the communist elite in the collective farms ('kolhozes') and examines the everyday responses and adaptive strategies of the members of the rural society of this period. The study is based on different archival documents and narrative interviews.

The first part of the paper presents some regional features of the change of the elite after 1945, the second part discusses the informal and formal privileges of the new rural elite (farm and factory leaders, leading-edge workers, Stakhanovites) in the context of the local political and economic inequalities.

Keywords: state power, party elite, inequality, consumption, informal and formal rewards

1 A szerző tudományos segédmunkatárs az MTA BTK Néprajztudományi Intézetben. E-mail: sborbely@btk.mta.hu

2 A tanulmány alapjául szolgáló kárpátaljai terepmunka és levéltári kutatás a Tempus Közalapítvány támogatásával, a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj keretében (281141) készült. A kutatásban nyújtott szakmai segítségért szeretnék köszönetet mondani Csatáry Györgynek, a II. Rákóczi Ferenc Magyar Főiskola Lehoczky Tivadar Társadalomtudományi Kutatóközpont vezetőjének.

Cikkre való hivatkozás / How to Cite this Article:

Borbély, Sándor (2018). Az egyenlőtlenség politikája az államszocializmus éveiben – jutalmazási technikák a kollektív gazdaságokban. *Erdélyi Társadalom*, 16(2), 109–154. <https://doi.org/10.17177/77171.219>

A tanulmány ingyenesen letölthető a CEEOL-ról: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=928> és a GESIS adatbázisából: <http://www.da-ra.de/dara/search?lang=en&mdlang=en>.

A 20. századi szovjet politikai diktatúra *mindennapjainak története (history of everyday life)* az 1980-as évektől közismert és gyakran kutatott téma, amelyet a nemzetközi társadalomtörténeti szakirodalom kitüntetett figyelemmel kezel (Lüdtke, 2016; Hessler, 2004; Davies & Harris, 2005; Fitzpatrick, 1999; Boym, 1994). Az utóbbi évtizedekben – a nemzetközi tendenciáknak megfelelően – a magyarországi történeti kutatásban is egyre nagyobb figyelem irányul az 1945 utáni államszocialista rendszer mikroszintű hatásainak vizsgálatára. Ezenbelül különösen az állam mint külső hatalom és a lokális közösségek, társadalmi csoportok között kialakult találkozási helyzetek, interakciók és érdekkonfliktusok problémájának elemzésére. (A téma magyarországi feldolgozása kapcsán lásd például: Horváth, 2004, 2009; Horváth, 2008; Ispán, 2014; Majtényi, 2005; Ö. Kovács, 2012; Tóth, 2010; Valuch, 2006, 2013.)

Ezek a kutatások rendszerint a „megélt”, szubjektív történeti tapasztalatokat állítják előtérbe, és gyakran visszatérő kérdésük, hogy a történelem hétköznapi szereplői (a „kisemberek”, az „átlagpolgárok”) hogyan viszonyultak a diktatórikus állam céljaihoz, azaz miként vettek részt, vagy, épp ellenkezőleg, miként lehetetlenítették el az 1945 utáni politikai, gazdasági, társadalmi rendszer kiépítését és annak gyakorlati működését. Horváth Sándor ezzel kapcsolatban – részben az említett kutatási tradícióban rejlő ismeretelméleti-fogalmi problémákra reflektálva – arra hívta fel a figyelmet, hogy az ellenállás-együttműködés kategóriáival operáló jelenkortörténeti vizsgálatok, amelyek a társadalmat két, egymással szemben álló szerepelőre (cinkosokra és áldozatokra, kollaboránsokra és ellenállókra) osztják, mindmáig nem tudták maradéktalanul meghaladni a korszak totalitárius értelmezési paradigmáját (Horváth, 2015: 77).

Az államhatalom és a lokális társadalmak közötti kapcsolatok komplexitásából, rétegzettségéből és szituativitásából adódó problémák feloldása érdekében a hazai kutatás az elmúlt években számos alternatív terminust vezetett be a történettudományi diskurzusba. Ö. Kovács József például az *alkalmazkodó ellenállás* kategóriáját használta azoknak a válaszreakcióknak a jellemzésére, amelyek segítségével 1945 után a magyarországi falusi népesség megpróbált védekezni a szovjet államhatalom külső beavatkozásaival – az erőszakos kollektivizálással, az iparosítással, a falu „paraszttanításával” – szemben (Ö. Kovács, 2012: 134).³ Oláh Sándor a székelyföldi magyar települések kapcsán az államhoz való viszonyoknak három korabeli ideáltípusát – az *azonosulást*, a *passzív rezisztenciát*, valamint a *hatalommal szembeni ellenállást* technikáit – különböz-

3 A „paraszttanítás” történeti fogalmához, illetve társadalom- és politikatörténeti háttéréhez lásd Kovács, 2003a: 28–41; Gyáni, 2003: 71–76; Harcsa, 2003: 77–85; Laki, 2003: 87–92; Kovács, 2003b: 105–108.

tette meg, és tartotta meghatározónak (Oláh, 1996). Nagy Netta a Duna–Tisza-közi homokhátsági településeken az 1948–1956 között hozott pártállami intézkedésekkel (beszolgáltatási kötelezettség, jövedelemvonás, a tulajdonjog megsértése és egyéb állami korlátozások) szemben a *kitérés*, a *hatalmi kényszer elszenvédését*, valamint a *látszólagos belenyugvás* stratégiáit találta a falusi közösségek legkarakteresebb védekező magatartásnak (Nagy, 2013). Majtényi György a „reziliencia” (rugalmas ellenállás) fogalmát használta a Kádár-rendszerben azoknak a kirekesztett, kizárt társadalmi csoportoknak (szegényeknek, cigányoknak) a jellemzésére, akiknek tagjai – alávett strukturális pozíciójuknál fogva – bizonyos mértékig láthatatlanok maradtak a korabeli hatalom számára, és ezáltal a diktatúra keretei között is megőrizték különállásukat, illetve integritásuk és cselekvési autonómiájuk egy jelentős részét (Majtényi, 2015).

A diktatórikus állam és a városi, vidéki lakosság kapcsolatminőségét elemző szakirodalomból – a további példák idézése nélkül is – láthatóan a diktatúrában élők magatartásformáinak egymásnak ellentmondó, sok esetben antagonisztikus folyamatokból és stratégiai viselkedésekből álló képe rajzolódik ki. Ha ezt a társadalomképet elfogadjuk, több elemzésre váró kérdés merül fel. Milyen rendszerszintű összefüggések, funkcionális-szerkezeti kapcsolatok húzódtak például a szóban forgó heterogén állampolgári magatartásformák között? A falusi közösségek tagjai milyen kulturális praxisokkal, hétköznapi technikákkal mérsékeltek a helyi életvilágon belüli eltérő magatartás- és szemléletbeli különbségekből eredő társadalmi feszültségeket? A hatalommal való együttműködés (besúgás, feljelentés, gazdasági vagy egyéb érdekből elkövetett konspiráció stb.) vagy a vele való szembenállás különféle formáinak (lopás, munkalassítás, feketemunka, szabotázs stb.) egyidejű intézményesülése ellenére milyen kohéziós erők, hálózatok teremtettek integratív kapcsolatot a lokális társadalmak tagjai között? Vagy – a problémát általánosabb szintről szemlélve – miként volt fenntartható ilyen antagonisztikus társadalmi feltételek között az államhatalom? Összefoglalóan: milyen faktorok tették egyáltalán lehetővé, hogy a hatalomhoz való pozitív, semleges vagy akár negatív viszony párhuzamos jelenléte ellenére nem robbantak szét, nem destabilizálódtak vagy pusztultak el végleg ezek a helyi falusi közösségek?

A feltett kérdések kapcsán – a rendelkezésemre álló szűk keretek között – amellet próbálok érvelni, hogy a diktatúrában élő hétköznapi állampolgárok különféle ideáltipikus (az ellenállástól a konspiratív cselekvésekig terjedő) attitűdjei, valamint az ezekre reflektáló sokrétű hatalmi gyakorlatok (jutalmazás, megadás, megvonás, büntetés stb.) között nagyon fontos relacionális összefüggések vannak. Ezek az ellentétes modalitású társadalmi cselekvések és hatalmi gyakorlatok – megközelítem szerint – valójában szervesen összetartozó és egymást kölcsönösen kiegészítő eljárásokat alkottak, amelyek jelentősége és lokális szerepe csak az adott aktorok és eljárások differenciális kapcsolatának vizsgálatával, illetve azok integratív szemléletű elemzésével tárható fel.

A terjedelmi korlátok természetesen nem teszik lehetővé, hogy a jutalmazó és szankcionáló hatalom összjátékát minden elemében részletesen megvilágítsam. Ez alól a feladat alól részben felment, hogy az elmúlt években a kárpátaljai kollektív gazdaságokban alkalmazott fegyelmezési technikák (pénzbüntetés, munkanap-, pótdíj- és százaléklevonás, áthelyezés, elbocsátás stb.) és törvénysértő cselekvések (lopás, károkozás, rossz minőségű munka, munkalassítás, hanyagság stb.) intencionális kapcsolatával több tanulmányban is foglalkoztam (Borbély, 2015, 2016, 2018). A normalizáló (büntető) hatalom (Foucault, 1990: 424) és a hétköznapi ellenállás (*everyday forms of resistance*) témakörének (Scott, 1985, 1989), valamint az ezekhez kapcsolódó

empirikus példának az ismertetésére ezért itt most nem térek ki. Ugyanakkor – tanulmányom végén, ahol az összefüggések alaposabb megértése miatt ezt szükségesnek érzem – mindenképpen szeretnék visszautalni ezekre a kutatási eredményekre.

A tanulmány célja, hogy a falusi társadalomban kialakult, az államhatalom működését elősegítő, rutinszerű támogató praxisokat (behódolás, kiszolgálás, kémkedés, besúgás, feljelentés stb.), valamint az azokat kikényszerítő állami technikákat (pénzjutalmazás, kedvezőbb hozzáférés jobb munkahelyekhez, magasabb társadalmi presztízshez és különféle mobilitási előnyök-höz) az empirikus társadalomtudomány eszközével leírja, és azok helyi társadalmi, gazdasági, politikai szerepét és kontextusát értelmezze. Ezzel összefüggésben a kutatás három kérdésre keresi a választ:

1) 1945 után a szovjet politikai diktatúra a kárpátaljai településeken a falusi társadalomnak milyen rétegeit mobilizálta, vagyis kik voltak a politikai, gazdasági, társadalmi változások „nyertesei”, és azok miként vettek részt az új politikai, társadalmi, gazdasági rendszer megszilárdításában?

2) A falusi társadalom hétköznapi életét meghatározó kollektív gazdaságokban milyen tipikus formái voltak a hatalom produktivitását elősegítő cselekvéseknek?

3) Az állam, illetve az annak képviselőjében fellépő helyi adminisztratív-politikai elitek (párttitkárok, kolhozelnökök, farm- és gyárvezetők), valamint a hatalomgyakorlást elősegítő cselekvők (a helyi társadalom diskurzusa szerint: a „spiclik”, a „besúgók”, a „csicskák”, a „párt-emberek”, az „élmunkások”) mindennapi tevékenységének milyen volt a helyi recepciója, a közösségen belüli társadalmi megítélése?

Ezek a kutatási kérdések a gyakorlatba átültetett szocializmus vizsgálatára helyezik a hangsúlyt, és – reményeim szerint – lehetővé teszik, hogy megvilágítsam az „alulról” szerveződő politikai hatalom mibenlétét és meghatározó tulajdonságait.

A vizsgálat a falusi társadalom mindennapjait meghatározó különféle állami intézmények (pártszervezet, kollektív gazdaság, néptanács, bíróság stb.) működése során keletkezett levéltári irattípusok (feljelentő levelek, párt- és kolhozvezetőségi jegyzőkönyvek, személyes naplók és egyéb dokumentumok) feldolgozásán és elemzésén alapul. A kutatás konstitutív részét képezik ugyanakkor azok a különféle kvalitatív, empirikus módszerekkel gyűjtött anyagok (élettörténeti, fókuszcsoporthoz és tematikus interjúk) is, amelyek segítségével feltárhatók a helyi társadalom kollaborációs narratívái is.

A vizsgált korszak hagyományos történeti megközelítésétől (modernizációs, totalitárius, revizionista) eltérően, a kutatás elméleti kerete ahhoz a nemzetközi mentalitás- és társadalomtörténeti irányzathoz kapcsolódik, amelyben hangsúlyos szerepet kap a diktatúrában való társadalmi részvétel (*social participation*)⁴ és a politikai hatalmat övező mikroszituációs folyamatok (*micro-situational process*) kérdésköre.⁵

4 A tanulmány a diktatúrák határait, társadalmi korlátait hangsúlyozó egyik irányzat, az ún. Alltags-geschichte szemléletmódját követi. Az irányzatról magyar nyelven lásd Lüdtke, 2003; Majtényi, 2003; Bódy, 2004; Horváth, 2006; Ö. Kovács, 2003, 2004; Apor, 2008.

5 A mikrotörténelem elméletéhez lásd Revel, 1996; Levi, 2000; Szekeres, 1999; Szijártó M., 2014.

A külföldi szerzők közül ilyen szemléletű kutatást végzett többek között Jan T. Gross, aki az általam is érintett – széles értelemben vett – mai nyugat-ukrajnai (korábban lengyelországi) terület, 1939–1941 közötti szovjet megszállásának társadalmi hatásait vizsgálta (Gross, 1984). A szerző szerint a szovjet csapatok által elfoglalt területeken a vidéki lakosság korábban elnyomott rétegei tömegesen áramlottak be az újonnan létrehozott rendvédelmi szervekbe és végrehajtott bizottságokba, ahol nagyon gyakran a forradalom jelszavával álcázták egyéni, partikuláris céljait. A feljelentés és besúgás intézményeit hívták segítségül ahhoz, hogy bosszút álljanak korábbi ellenségeiken, és megtorolják egyéni sérelmeiket. Ennek érdekében felhasználták a megszálló hatalom hivatali apparátusát, és monopolizálták az erőszakot, a szerző kifejezését használva mintegy „privatizálták” a diktatórikus államot (Gross, 1984: 114–122). Egy másik kutató, Sheila Fitzpatrick – ugyancsak a hatalommal való együttműködés társadalmi funkcióit hangsúlyozva – arra a következtetésre jutott, hogy az államszocializmusban a feljelentés, a besúgás elsősorban a „gyengék fegyvere” (*weapons of the weak*) volt, amely egyfelől lehetőséget teremtett a lokális gazdasági, társadalmi, politikai tőke újraelosztásához, másfelől azonban az érintettek számára eszközöket biztosított ahhoz, hogy az elnyomás éveiben „domesztikálják” a totalitárius államot (Fitzpatrick, 1996).

A VIZSGÁLT TELEPÜLÉS

A kutatás helyszíne, Tiszapéterfalva (Піштерфолво) a Nagyszőlősi járás dél-alföldi részén, a Tisza és a Batár folyó által körülhatárolt területen helyezkedik el, közel azonos (10–12 km) távolságra az ukrán–magyar, valamint az ukrán–román hivatalos közúti határátkelőhelyektől. A falu 1958-tól – a tiszaháti települések adminisztratív-gazdasági körzetesítésének köszönhetően – négy másik település (Tiszabökény, Tiszafarkasfalva, Tivadarfalva, Forgolány) mikroregionális központjává vált. Az öt településen az 1944-es szovjet hatalomváltást követően, különösen az 1960-es évek második felétől, a régió egyik legnagyobb gazdasági üzeme, a Péterfalvi Határőr Kolhoz működött, amely 1967-ben 3192,8 hektár mezőgazdaságilag hasznosítható területen végzett, szántóföldi növénytermesztést és nagyüzemi állattartást (szarvasmarha-, juh- és sertés-tenyésztést).⁶ Ezekben az években a kolhoz mezőgazdasági és ipari üzemeiben összesen

⁶ A tiszapéterfalvi „Határőr” kolhoz iratanyagai a Nagyszőlősi járás Közigazgatási Hivatalának Levéltári Részlegében (a továbbiakban: NJKHLR) található, ahol a térség 1945 után újjászervezett igazgatási szerveinek és állami intézményeinek (iskoláinak, gazdálkodó egységeinek, hivatali testületeinek) dokumentumait őrzik. Ezek az ukrán és orosz nyelvű iratok nem a megszokott módon (levéltári egységek), hanem közigazgatási és kronologikus elvek (települések és évek) szerint vannak rendszerezve, konkrét jelzetek megjelölése nélkül. Így a tanulmányban felhasznált forrásokra – a hagyományos levéltári jelölésmódtól eltérően – a dokumentumok lelőhelyének megjelölésével (NJKHLR) és keletkezési évével hivatkozom.

Az 1968. január 1-jei állapotok szerint a kolhoz összterülete 3954 hektárt tett ki, ebből szántóterület 2339,8 hektár, többéves ültetvény (gyümölcsös, szőlős, szamóca) 124, 6 hektár, szénakaszáló, rét 17,6 hektár, legelő 710,8 hektár (NJKHLR, 1968a: 5). A kolhoz állatfarmjain összesen 9421 db állat volt, ebből 2048 szarvasmarha (hústermelésre), 670 tehén (tejtermelésre), 472 sertés, 2825 juh, 4076 baromfi (NJKHLR, 1968a: 15).

2065 fő dolgozott, családtagjaikkal együtt 3989 személynek biztosította a mindennapi megélhetést (NJKHLR, 1967b: 2).

A Péterfalvi Határőr Kolhoz az 1980-as években a település dinamikus fejlődésében, modernizációjában játszott szerepe, valamint az új agrártechnológiák és munkaszervezeti formák bevezetése, továbbá a lakosság életszínvonalának növelése területén elért eredményei révén országos hírnévre tett szert. A gazdaság összbevétele az 1980-as évek második felében elérte a 20 millió rubelt, nettó jövedelme pedig évenként 4 millió rubelt tett ki (A Munka Vörös..., 1988: 6). Ezekből a bevételekből a kolhoz területéhez tartozó falvakban számos infrastrukturális fejlesztést hajtottak végre. Az 1970-es és 1980-as években a gazdaság jövedelméből többek között hét ipari üzemet, öt iskolát, négy óvodát, négy kultúrházat, egy zeneiskolát, egy modern közösségi szolgáltató házat, vidámparkot, sportkomplexumot, falumúzeumot építettek. Ezeknek a fejlesztéseknek köszönhetően a szovjet politikai propaganda a települést egyfajta „kirakatfaluként” exponálta, azaz a modern ipari termelés, a szocialista életforma, az általános jólét, összefoglalóan a megvalósult utópia tereként jelenítette meg.

A továbbiakban ennek a lokális intézménynek mint komplex társadalmi-gazdasági, hatalmi organizmusnak a vizsgálatára koncentrálok. Elsőként az 1945 utáni szovjet állam kezdeti évtizedeire vonatkozóan, az új politikai hatalom intézményeit kiépítő folyamatok néhány, a jutalmazási technikák és az uralmi elit szempontjából meghatározó regionális és lokális vonását szeretném bemutatni. Ezt követően a péterfalvi kolhoz szervezeti hierarchiájában különböző szintű pozíciókat betöltő szereplők – elsősorban a hivatali-adminisztratív elit, valamint a szocialista élmmunkások – körében érvényesülő állami gratifikációs eljárások legtipikusabb formáit (kitüntetések, premizálás, pótfizetés, munkakönnyítés stb.) tekintem át az 1960–1970-es években. Végül a kutatás empirikus tapasztalataira támaszkodva néhány elméleti összefüggéssel foglalkozom. Ennek érdekében azt próbálom megvilágítani, hogy az elismerés, a megbecsülés politikája, a különféle kitüntetető címkék, kedvezmények, privilégiumok adományozása vagy épp ellenkezőleg a lebecsülés, megvetés, a lefokozás, a büntetés különféle hatalmi gyakorlatai milyen funkcionális szerepet töltek be a lokális hatalmi-egyenlőtlenségi viszonyok fenntartásában és rendszerszintű működésében.

A SZOVJET POLITIKAI DIKTATÚRA INTÉZMÉNYESÜLÉSE A TISZAHÁTI MAGYAR FALVAKBAN 1945 UTÁN

A második világháború után, a megszállt kelet-európai országok szovjetizálásában⁷ – amint az köztudott – nagyon fontos szerepet játszott a radikális elitcsere folyamata, ami a kommunista

7 A „szovjetizáció” kifejezést nem analitikus, hanem leíró kategóriaként használom azoknak a komplex – gazdasági, társadalmi, politikai – változásoknak az ábrázolásához, amelyek a második világháború után a kelet-európai országokban (Csehszlovákia, Magyarország, Románia, Lengyelország stb.) bontakoztak ki. Ezekben az országokban azonban – megközelítésem szerint – a szovjet politikai diktatúra kiépítésében és az azt kísérő politikai, gazdasági, társadalmi transzformációs folyamatokban nem csupán a birodalomközpont erőszakos intézkedései, hanem az 1920-as években kialakult kelet-európai demokratikus nemzetállamok politikai rendszereinek autoriter vonásai (az elnyomó nemzetiség-

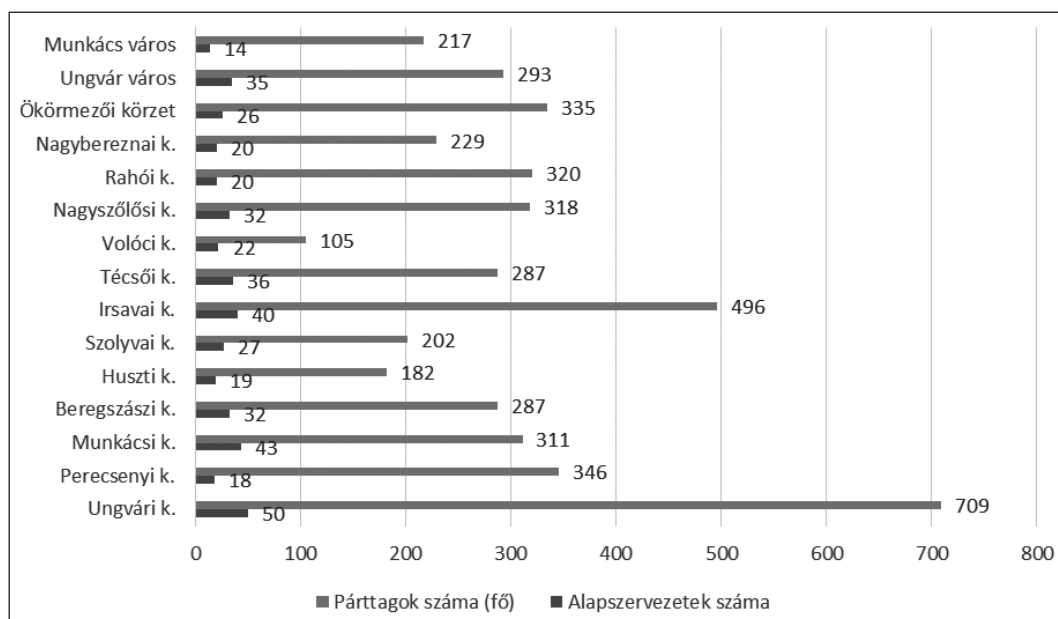
diktatúra kiépítésének egyik legszigorúbban tervezett, ellenőrzött és centralizált területe volt (Körösényi, Tóth & Török, 2003: 207). Kárpátalján 1944/45-től ez az elitrekrutációs folyamat három stratégiát követett: a „helyi lakosságból, az UK(b)P KB által a területekre küldöttek közül és a Vörös Hadseregből leszerelték”⁸ közül válogatták ki az új nomenklatúra tagjait.

Az egyik ukrán kutató, Makara szerint a vidék demográfiai, etnikai szerkezete – részben ezeknek a külső, állami beavatkozásoknak a hatására – ezekben az években jelentős átalakuláson ment keresztül. 1946 elején Kárpátalja lakossága még csupán 761 146 fő volt, amely a régióba irányított, főként orosz és ukrán nemzetiségű katonák és civilek miatt három hónap leforgása alatt mintegy 13 970 fővel nőtt (Makara, 2003: 67). A Vörös Hadsereg tagjai közül 1947 elejéig a nagyobb városközpontokba – Ungvárra és Munkácsra – 5 generálist, 6 ezredes, 6844 alacsonyabb rangú tisztet telepítettek le. A kutató szerint ennek a privilegizált elitnek a tagjai töltötték be később a legfontosabb hivatali, döntéshozói pozíciókat, és kapták meg azokat a lakásokat, villákat, nyaralókat, amelyekből a korábbi tulajdonosokat kitelepítették (Makara, 2003: 67).

1946-ban az UK(b)P Kárpátontúli Területi Bizottsága 2 városi és 13 körzeti bizottságból állt. Ezekhez a szervezeti egységekhez, amint azt az 1. ábra is szemlélteti, 434 alapfokú pártszervezet (338 falusi és 96 városi) tartozott, amelyeknek mintegy 4637 tagja volt. A párttagok valamivel több, mint fele (50,3%) az ipari munkássághoz, további egyharmada (34,7%) pedig az agrártermelői („paraszti” származású) rétegekhez tartozott. A magasabb jövedelmű tercier szektorban a kommunistáknak csupán kisebb része (hivatalnokok 13,5%, kereskedők 1,4%) dolgozott. Az új államhatalom kiépítésének területi egyenlőtlenségei kapcsán figyelemre méltó, hogy a kommunista párt intézményi-szervezeti fejletlensége leginkább azokban a hegyvidéki (nagybereznai, volóci, huszti, szolyvai, técsői) régiókban volt jellemző, ahol a ruszin és ukrán etnoregionális mozgalmak és autonómiaüdvözlések kiterjedt előzményekkel és jelentősebb történeti hagyományokkal rendelkeztek (a kárpátaljai ruszinok autonómiafogalmairól lásd Fedinec, 2009).

politika, a központi végrehajtó hatalom túlzott befolyása, a sajtószabadság korlátozása, vallási diszkrimináció stb.) is meghatározó szerepet játszottak. Az adott kérdésben Julien Papp francia történész-szel értek egyet, aki szerint a megszállt kelet-európai területekre a szovjet rendszer valamennyi elemét nem kellett „importálni”, mivel „a Szovjetunió helyben talált egy egész sor kelléket a restaurált államrendben és az ország hagyományaiban: a társadalmi rend büntető védelmét, a közigazgatást mint a politikai harcok eszközt, a rendőrség terrorista módszerét, a B-listázást, a végrehajtó hatalom túlsúlyát, a »népítéletek« hagyományát stb. Mindez inkább reaktiválás, mint szovjetizálás volt, ráakadva a megváltozott gazdasági-társadalmi rendre: egyfajta endogén folyamatosság, amely már 1945 nyaráról kezdve sodorta magával a demokratikus átmenet ígéretét” (Papp, 2015: 106).

8 Az idézet a cenzor vagy a szerző (?) által az eredeti forrásban át van húzva. KTÁL (=Kárpátaljai Területi Állami Levéltár), fond 1, opisz 1, iratcsomó 75, 4.

1. ábra. Az UK(b)P Kárpátontúli Területi Bizottságának alapszervezetei és tagjainak száma (1946. 04. 05.)

Figure 1. Basic Structure and the Number of Members – UK(b)P Transcarpathian Regional Committee, 04. 05. 1946

Forrás: saját szerkesztés, KTÁL, fond 1, opisz: 1, ügyirat 121. 1.

A nomenklatúrához tartozó új elit oktatási, végzettségi szintjét mutató adatok szerint Kárpátalján az UK(b)P tagjainak és tagjelöltjeinek csupán 6,8%-a rendelkezett befejezett felsőfokú végzettséggel, a tagság fele (50,1%-a) elemi iskolai vagy annál alacsonyabb képesítést szerzett. Jóllehet alig egy évtized alatt, 1956-ra a teljesen kvalifikálatlanok és írástudatlanok arányát jelentősen, mintegy 13,1%-kal sikerült csökkenteni, a kommunista párt tagjai között a felsőfokú iskolai diplomával rendelkezők száma egy évtizeddel később még mindig nem érte el a 10%-ot. Az új elitnek ráadásul csupán töredéke volt birtokában olyan gyakorlati-technikai ismereteknek és tapasztalatoknak, amelyek elősegíthették volna a szovjet politikai, gazdasági, társadalmi rendszer hétköznapi szervezeti feladatainak ellátását és működtetését. Sokatmondó adat, hogy az ötvenes évek végéig a felsőfokú képesítéssel rendelkező kommunisták mintegy kétharmada (1947-ben 62,3%-a, 1957-ben pedig 61,3%) az oktatásban, az egészségügyben vagy más humán területen dolgozott. Mindez azt is jelenti, hogy a szakértelmiségi réteg (a mérnökök, a főkönyvelők, a gazdasági szakemberek, tanácsadók és bizottsági tagok, az üzemvezetők, a magas beosztású tisztségviselők) egy része – az átmenet kezdeti éveiben legalábbis – bizonyíthatóan nem kommunista volt, hanem a hivatalos diskurzus szerint az előző rendszer „burzsoáziája”-hoz vagy más egyéb stigmatizált társadalmi csoportokhoz (a „fasiszták”-hoz, az előző rendszer „kollaboránsai”-hoz, a „kulákok”-hoz, a „fehérgárdisták”-hoz stb.) tartozott (Fitzpatrick, 1979: 378). Szemléletes példát szolgáltat erre az egyik kárpátaljai település, Perecseny esete, ahol a

levéltári források szerint a városban található vegyi üzem szinte teljes vezérkara 1947-ben még a korábbi gazdasági-társadalmi elit tagja volt:

- „1. Ajzner Kurt Hernikovics – az üzem igazgatója, főmérnök, német, kapcsolatait volt Németország ismert fasiszta cselekvőivel. 1945-ben Ajzner belépett a NYUKP-ba (a Nyugat-ukrán Kommunista Pártba – B. S.), innen kiűzték, mint osztályellenséget.
2. Martinek Vjacseszláv Joszipovics – igazgatóhelyettes, dolgozott a magyar föld-ügyi szervezetekben, sokoldalúan támogatta a magyar földesurakat, kulákokat. Földes-úr fia.
3. Andrejev Pavlo Makarjevics, a kisegítő gazdasági üzem igazgatója, fehéremigráns, a gyenikin hadsereg alezredese.
4. Máté Lajos József, az üzem vegyi cégének igazgatója. A magyar megszállás ideje alatt kiadta a kommunistákat, a szovjet hatalommal együttérzőket partizánoknak nevezte. Nyilvánosság előtt, ünnepi körülmények között a magyarok kitüntették »a munka keresztye« kitüntetéssel.
5. Valkó Iván Vásziljevics – a tűzoltó csapat parancsnoka. A háború egész ideje alatt a keleti fronton volt és aktívan harcolt a Vörös Hadsereg ellen.
6. Pekár Vaszil Jurijevics – az anyagi raktár vezetője, aktív szícses, a dolgozók között szovjet ellenes propagandát folytat.
7. Hof Iván Andrijovics – a műszakváltás főnöke, a magyar megszállás ideje alatt aktívan folytatott szovjetellenes propagandát.
8. Fischer Ludvik Joszipovics – a műszakváltás főnöke, német. A német–magyar megszállás ideje alatt szoros kapcsolatokat tartott az »SS« német tisztjeivel és a »Gestapo«-val.
9. Kul Iván – a műszakváltás főnöke, német, kapcsolatot tartott a megszállókkal.
10. Korolj Mihájlo – műszakváltás főnöke, szolgált a magyar hadseregben a keleti fronton, részt vett a büntető expedíciókban a partizánok ellen” (KTÁL, fond 1, opisz 1, ügyirat 121. 7).

Az üzem vezető beosztású dolgozóinak minőségi összetételét leíró szovjet hatósági jelentés szerint ezek a fent említett »káderek« figyelmen kívül hagyják, és nem hajtják végre az UK(b) P és a körzeti végrehajtó bizottságok határozatait, önállóan érzik magukat. Azokat a dolgozókat, akik teljesítik és túlteljesítik a termelési normákat, nem népszerűsítik” (KTÁL, fond 1, opisz 1, ügyirat 121. 8). Ezenkívül „... nem azon iparkodnak, hogy szovjet rendet vezessenek be az üzemekben és a mai napig gazdáknak érzik magukat” (KTÁL, fond 1, opisz 1, ügyirat 121. 9. – kiemelés az eredeti szövegben – B. S).

A korábbi gazdasági-társadalmi elit tagjait mint „szovjetellenes” elemeket – az ÖK(b) P és az UK(b)P 1945. december 15-i egyesülését követő évtizedben – a pártkönyvcseré, az 1946-tól kezdődő tagrevízió (Miscsányin, 2018: 221–222) és más különféle hatósági ellenőrzések alkalmával szűrték ki.⁹ Az 1950-as évek második feléig így számos vezető beosztású tisztviselőt zár-

⁹ Ukrajnában a Kommunista (bolsevik) Párt Központi Bizottsága 1947. április 5-én fogadta el „az Ukrán SZSZK nyugati megyéiben működő ukrán–német nacionalista bandák maradványai felszámolásáról” szóló határozatot. A határozat nyomán fellendülő, államilag kontrollált erőszakos elitvál-

tak ki a kommunista párt soraiból. Az átfogó elitcsere végeredményeként – nem kis részben az új nomenklatura tagjainak szakmai felkészületlensége, iskolázatlansága miatt – a különböző szintű pártszervek és közigazgatási intézmények működésének, hivatali adminisztrációjának erőteljesen csökkent a színvonala, illetve ezek szervezetszociológiai szempontból nagyon jelentős működési problémákkal küszködtek.

A következő évtizedekben azonban, az intézményesített elitváltástól függetlenül, a szovjet életmód kialakításával megbízott kommunisták száma alig egy évtized alatt megduplázódott: 1956-ban a párt tagságának döntő többségét (87,7%-át) kitevő ukrán nemzetiségűek száma 110%-kal, az oroszoké pedig 70%-kal nőtt, miközben – a kisebb etnikai-vallási közösségek közül – erőteljesen növekedett a magyar és zsidó kommunisták csoportja is (az 1947. évi adatokhoz viszonyítva a magyar párttagok száma 1956-ra 99,6%-kal, a zsidóké 153%-kal nőtt).

1. táblázat. *Az UK(b)P etnikai összetételének változása Kárpátalján 1947 és 1956. január 1. között*

Table 1. *Changes in the Number of the People with Ethnic Background in the UK(b)P Transcarpathia, 1947–1956*

Nemzetiség	Év		Növ+/-Csökk	
	1947	1956	fő	%
Orosz	1579	2685	+1106	+70
Ukrán	3551	7477	+3926	+110
Magyar	296	591	+295	+99,6
Zsidó	165	418	+253	+153
Belorusz	77	113	+36	+46,7
Szlovák	43	86	+43	+100
Örmény	15	19	+4	+26
Tatár	13	21	+8	+61,5
Lengyel	12	25	+13	+108
Román	8	42	+34	+425
Cigány	1	1	0	0
Egyéb	56	97	+41	+73
Összesen:	5816	11 575	+5759	+99

Forrás: a szerző saját szerkesztése, 2018

Ezek a vázlatosan bemutatott elitrekruációs és társadalomszelektív folyamatok jelölték ki a kereteit azoknak a központilag irányított mikroszintű társadalom- és hatalomszerkezeti változásoknak, amelyek Kárpátalja vidéki településein a szovjet politikai diktatúra évtizedeiben kibontakoztak.

tás és tulajdon-transzformáció korszaka az ötvenes évek közepéig lényegében lezárult (Papakin, 2014: 186).

A vizsgált tiszaháti magyar falvakban az 1945 utáni új társadalmi-politikai elit eredetét, a kommunista ideológia elterjedését és intézményesülését a helyi faluközösség tagjai a szovjet megszállást megelőző évtizedekre vezetik vissza. A közvélemény szerint a párt legelső helyi aktivistái – a lokális társadalom szófordulataival élve a „régí”, az „öreg”, a „vérbeli”, a „nagy”, a „valódi”, a „meggyőződéses” kommunisták – az első világháborúban orosz fogságba került, majd onnan hazatért hadifoglyok és munkára kötelezett katonák voltak. Ezek a személyek – a kollektív emlékezet alapján – az 1920-as évek elejétől részt vettek a vidéken szerveződő politikai mozgalmakban: többségük csatlakozott a Szovjet-Oroszországgal szorosan együttműködő Csehszlovák Kommunista Párthoz (CSKP),¹⁰ a párt betiltásának kezdetétől (1938.10.25.) pedig a környező falvakban illegális agitációs és propagandatevékenységet folytattak.

A két világháború között a CSKP Kárpátalján a legbefolyásosabb politikai tömörülések közé tartozott. A párt széles körű társadalmi támogatottságát bizonyítja, hogy a régióban négy parlamenti választás közül hármat (1924, 1925, 1935) sikeresen megnyert: 1924-ben 100 242 szavazatot (az összes szavazat 39,4%-át), 1925-ben 76 764 (31,2%), 1929-ben 40 582 (15,2%), 1935-ben pedig 78 334 (24,4%-os) szavazatot szerzett (Tokár, 2006: 327–330). A rendszeres politikai kampányoknak és propagandának köszönhetően 1938-ban Kárpátalja ukrán és magyar etnikai többséggel rendelkező településeinek a CSKP-nak összesen 261 alapszervezete és négyezer aktív tagja volt, a párt betiltása és a kommunistaellenes propaganda éveiben (1939–41-ben) viszont már csak 61 embert tartottak nyilván (Boldizsár, 1993: 123).

A kollektív emlékezet szerint az 1930-as évek végén a tiszaháti magyar falvakban az illegális szovjet agitációval és propagandával szimpatizáló lakosság – az országos tendenciáknak megfelelően – elsősorban a szegényebb társadalmi rétegek tagjai közül került ki. Az öt településen az 1938. évi népszámlálás adatai szerint a földnélküli parasztság (részesek, cselédek, napszámosok és mezőgazdasági munkások) aránya az agrárszektorban foglalkoztatottak (összesen 991 fő) mintegy 44,2%-át (439 fő), a kis- és törpebirtokosok (0–5 kat. hold) pedig 17,1%-át (333 fő) tették ki. A két csoport együttesen – a mezőgazdaságból élő népességen belül – a lakosság 78,5%-át (772 fő) alkotta (Szöllősy, Jánki, & Thirring, 1939: 161). Mindez arra utal, hogy a tiszaháti falvak társadalmának jelentős része meglehetősen deprimált helyzetben, rossz anyagi és szociális körülmények között élt.

Ebből a szempontból figyelmet érdemel a tiszapéterfalvi református lelkész 1941-es jelentése, amelyben szomorú képet fest a gyülekezet szociális, gazdasági helyzetéről:

„Az egyház tagjai, eltekintve 4-5 tehetősebb családtól, 2-3 kat. hold földön gazdálkodnak, amely még a megélhetést sem tudja biztosítani. Ennek következménye aztán,

¹⁰ Fedinec Csilla kutatásai szerint a „Kommunista Párt magyar kommunisták közvetítésével, a moszkvai Komintern pénzén 1920-ban alakult meg Ungváron Podkarpatszka Rusz Nemzetközi (Internacionalista) Szocialista Pártja néven, mely a következő évben beleolvadt a Csehszlovák Kommunista Pártba (CSKP), s annak helyi szervezeteként működött tovább. A Kommunista Internacionálé elveit követve, ellene volt az autonómiának, szociális követelésekkel lépett fel, ifjúsági szervezetek és „vörös szakszervezetek” tartoztak hozzá, az 1930-as évek elején éhséglázadásokat szervezett, a Komintern VII. kongresszusa (1935) után antifasiszta lózungokat hirdetett. Az 1938-as válság idején a köztársaság védelmében lépett fel, a Szovjetunió felé orientálódott” (Fedinec, 2010: 81).

hogy évről-évre hatalmas egyházi adó hátralékok maradtak kint. Az épületek közül az iskola teljesen rossz, tanításra alkalmatlan. A tisztí főorvos, mint egészségtelen és alkalmatlant bezárta. Iskolánk így jelenleg szünetel. Tanítónk állásáról leköszönt és az államhoz távozott. [...] Amilyen szomorú a helyzet az anyagiak terén, olyan szomorú a lelki élet terén is. A templomot a hívek nem látogatják kellő buzgósággal. A belmisszió terén is minden alszik az érdeklődés teljes hiánya miatt, de talán más oka is van: a ruhátlanság és a szegénység. A múlt évben még lassan dőcögő bibliakört és vasárnapi iskolát is be kellett szüntetni a télen, mert nem jött senki, hívogató szavamra azt a választ kaptam, hogy nincs melege ruha és nincs cipő” (TtREL, I. 8. C. 6–7).

A tiszaháti falvakban e szegényparaszti rétegek közül többen csatlakoztak a „demokratikus földreformot”,¹¹ illetve a feudális eredetű gazdasági egyenlőtlenségek felszámolását, és az ehhez kapcsolódó radikális változásokat (a korábbi tulajdon és földbirtok-transzformáció politikai programját) hirdető kommunista párthoz. Erre utal a tiszántúli református egyházkerületi megbízott egyik lapszéli jegyzete is, amelyet – a faluban szerzett személyes tapasztalatait összegezve – a fent idézett lelkészi beszámolóhoz fűzött: „Bizalmas: A lelkipásztor kitűnő anyag, feleségével együtt a jó és hű lelkipásztori család jegyeit hordozza magában. Jó képességű, jó szónok, törekvő. Minden igyekezete meddő azonban a gyenge összetételű gyülekezetben, mely annak idején a kommunista párt egyik erőssége volt” (TtREL, I.8.C.7).

A szovjet államhatalom által hozott földosztásról szóló 7. számú rendeletet¹² a tágabb régióban, a nagyszőlősi körzetben 1945 márciusában hajtották végre. Az akció keretében a járásban „ki lett osztva 9173,9 ha föld, amelyet elsősorban a honvédő háború rokkantjai, a Vörös hadsereg önkéntesei, a földnélküli és a kevés földdel rendelkező gazdaságok kaptak” (KTÁL, fond 1, opisz 1, ügyirat 147. 38). Ez a munka azonban, ahogy a körzeti párttitkár, Zelenyák elvtárs fogalmazott, „nem volt elégségesen elvégezve, a földhasználat állapota a körzetben zűrzavaros maradt” (KTÁL, fond 1, opisz 1, ügyirat 147. 38), így 1946 júliusában „a szegény és középparasztok aktív segítségével” ismételtelen felmérték a fennálló birtok- és tulajdonviszonyokat. Ennek során (lásd 2. táblázat) a népbizottságok a korábbi középparaszti, birtokos réteg körében számos olyan „törvénytelenéget” (földeltitkolás, bérbe- és felesbe adás, önkényes földfoglalás, eladás) tártak fel, amelyek arról tanúskodnak, hogy a vidéki parasztság megpróbálta megvédeni tulajdonát az állami föld- és vagyonekobbzásokkal szemben.

11 Az egyik kutató, Ö. Kovács József véleménye szerint az 1945 utáni földreform „demokratikus” jellege tudatosan felépített politikai konstrukció volt, amelyet a szovjet propaganda alakított ki a megszállt területeken a második világháború után (Ö. Kovács, 2017).

12 Про наділення землею безземельних і малоземельних селян, робітників і службовців Закарпатської України: декрет НРЗУ № 7 від 29 листопа. 1944 р (7. számú dekrétum a föld felosztásáról a földnélküli és a kis földterülettel rendelkező falusiak, valamint Kárpátontúli Ukrajna hivatalnokai között. 1944. november 29.) Visznik Národnoji Rádé Zákárpátszkoji Ukraíné (Вісник Народної Ради Закарпатської України), (1), 5.

2. táblázat. *Törvénytelen földhasználati és tulajdonjogi formák a nagyszőlősi járásban (1946)*
 Table 2. *Illegal Forms of Land Use and Ownership in the District of Nagyszőlős (1946)*

Ügytípus	Ügyek száma	Felderített földterület mérete (ha)
Eltitkolt földek	27	101,1
Bérbe- és felesbe adott földek	379	1987,7
Nem megszüntetett földesúri birtok	2	500,9
Önkényesen elfoglalt és elhanyagolt föld	78	217,7
Vétel és eladás	7	7
Megműveletlen föld		11,2
Egyházi föld		1320,5
Összesen	517	4146,1

Forrás: KTÁL, fond 1, opisz 1, ügyirat 147. 38.

A földosztásnak ebben a második hullámában a járásban összesen 4050,5 ha földterületet koboztak el, amelyből 3430,5 ha-t közösségi célú földtársaságoknak, iskoláknak, egyéni kertészeteknek, valamint földnélküli szegényeknek (430 gazdaság) és törpebirtokosoknak (2340 gazda) osztottak szét (KTÁL, fond 1, opisz 1, ügyirat 147. 38). A nagyszámú igényjogosultnak szétosztott „keves” föld arra utal, hogy a nagyszőlősi járásban – ugyanúgy, ahogy Kárpátalja egész területén is¹³ – a földreform nem vezetett önálló árutermelő paraszti gazdaságok megerősödéséhez: a nagybirtokok felszámolásával és a régi elitek kiiktatásával életképtelen kisparaszti gazdaságokat hoztak létre.¹⁴

A „demokratikus” földosztás ebből a szempontból tehát egy olyan államilag tervezett és ellenőrzött tulajdon- és vagyon-transzformációs intézkedés volt, amelynek célja az volt, hogy a megszállt, „ellenséges” területeken – a parasztság szegényebb, kiszolgáltatottabb rétegeinek megnyerésén keresztül – támogatást szerezzen a helyi lakosság körében a kommunista párt politikai ideológiájának legitimálásához és népszerűsítéséhez. Ezt a szemléletmódot tükrözi az alábbi összefoglaló jelentés is, amelyben a járási párttitkár a régióban elvégzett földelkobzás és földosztás társadalmi hatásait elemezve a következőket írta:

„Jelenleg a körzetben nem maradt egy földnélküli gazdaság sem. Az elvégzett munka következtében jelentősen megnövekedett az osztályöntudata a szegényeknek, a parasztságnak, a középparasztnak, akik erősen belátták, hogy a Bolsevik párt és a szovjet hatalom az ő oldalukon áll, amely védi érdekeiket. Növekedett a szegénység aktivitása a társadalmi és állami ügyek intézése terén. Batár és Salánk falvakban a szegények a középparasztnak által támogatva Szabó és Kvák földesuraknak nem engedték meg szétárulni a vagyont, amely konfiskálás alá esett, hanem védelmük alá vették. Nagypalá-

13 A földosztás alkalmával Kárpátalján az agrártermelésből élők (összesen 145 196 fő) mintegy 37,5%-nak (54 463 fő) 52.737 ha-t osztottak szét, amelynek eredményeként kevesebb, mint 1 ha-os paraszti gazdaságok jöttek létre. Lásd Miscsanyin & Zsulkánics, 2003: 117.

14 Az 1945 után lezajlott földreform kelet-európai országokban megfigyelhető párhuzamait és jellegzetességeit behatóan elemzi Varga, 2015.

don a földtársaság gyűlésén elhatározták, hogy a faluhoz közel lévő jó kulák földeket elveszik és helyettesítik a szegény földekkel igavonó jószág nélkül. Ilyen eseteket, hogy a kulák ellen fellépnek többet is fel lehetne hozni” (KTÁL, fond 1, opisz 1, ügírat 147. 38).

Az elitváltás és a földreform révén a vizsgált tiszaháti települések lokális belső – vagyis eltérő nyelvi, vallási, gazdasági gyakorlatokon, társadalmi státuszon stb. alapuló – hierarchiáját az újraszerveződő szovjet államhatalom külső szempontok (politikai lojalitás, osztály hovatartozás stb.) alapján strukturálta át.¹⁵ Az átalakulás általános sémája az országos tendenciákat követte: a tiszaháti régió falvaiban az új közigazgatási-adminisztratív intézmények (néptanács, ún. „duma”), valamint az 1948 őszétől¹⁶ létrehozott mezőgazdasági artelek („bázák”, „kolhozok”) vezető, irányító pozícióit betöltő személyeket a „gyakorló kommunistákból” (Ö. Kovács, 2008: 99) válogatták ki. Az első két kollektív gazdaságot Kárpátalján 1946-ban hozták létre (a Hruscsov kolhoz Eszenyben, a Dimitrij kolhoz Munkács elővárosában, Oroszvégen), két évvel később azonban már a régióban 191 kolhoz volt, amelyhez összesen 10 543 paraszti gazdaság tartozott (Korszun, 2014: 13, 18). Az erőszakos pártállami intézkedések hatékonyságát mutatja, hogy 1950-ben már valamennyi kárpátaljai településen a szovjet (kollektív) gazdálkodási rendszer működött (Korszun, 2014: 18; Oficiszkij, 2010: 274–283).

Az államilag kontrollált, erőszakos elit- és tulajdon-transzformációs folyamatnak a kezdeti élményét világítja meg az alábbi idézet. Ebben az elbeszélő nagyon plasztikusan ábrázolja, hogy a helyi társadalom korábban elnyomott vagy hátrányos helyzetű tagjai (a „fő kommunisták”, a „nincstelenek”) az államhatalom képviselőiként lehetőséget kaptak többek között egyéni sérelmeik megbosszulására, illetve a fennálló lokális hatalmi viszonyok inverziójára, átalakítására:

„Mikor bejöttek az oroszok ki vót itt a fő kommunista vezér? Márton Jóska, Egressi Pali, Gacs Jóska, a vén Bodó, és akkor elmentek Szabó Gyulánéhoz, az vót a legnagyobb gazda, oszt azt mondja... addig nagyságos asszony vót... letegezte, na Emi, mert Eminek hívták, Zohon Emi. Na Emi, most már mi fogunk dirigálni, te fogol kapálni, érted? Ezek rögtön visszavágtak, meg is tették az oroszok ezeket a jöttment kommunistákat. Mert kommunista nálunk abba az időbe nálunk csak a nincstelenek vótak, érted, a nincstelenek. Várták az oroszokat, hogy majd hozzák a nagy búza-kenyeret. Azt hitték, hogy rögtön... de nem tudtak irányítani. Űköt irányítani kel-

15 Az erdélyi magyar településeken lejátszódó elitrekrutációs folyamat párhuzamait lásd Oláh, 1996; Bottoni, 2006, 2008.

16 Az első (rendelkezésre álló) belépési kérvény dátuma a péterfalvi kolhozba: 1948. október 27. Ennek szövege a következő: „A petrovó izemromáda elnökségének. Kérvény! Alulírott kérem a péterfalva izemromáda elnökséget, hogy fogadjanak engem be az inica csoportba, azaz kolhozba. Ígérem, hogy az alapszabály értelmébe és ennek alapján dolgozni fogok a mezőgazdasági artelebe. Ígérem, hogy beszületesen és odaadással fogok dolgozni úgy a haza mint a saját érdekében. Én kollektivizálni akarok úgy a földbe a mezőgazdasági felszerelésben, szíveskedjék leltárba venni. Mezőgazdasági felszereléselem: 2 ökör, 1 szekér, 3.14 h. föld. Petrova 1948. október 27. Rénei István.” (Lelőhely: Tiszaháti Néprajzi Múzeumi Komplexum (ukrán elnevezése: Затисянський Етнографічний Музейний Комплекс).

lett, érted. Hogy tedd csak ezt ide, tedd csak ezt oda. Hát a gazdának gondolkozni kellett a földnek a műveléséről, a cselédség ellátásáról. Előkészíteni, vetőmagrul, beadásról. Hát azt hitték, hogy csak... hát űk csak harmadába kapáltak addig...”. (K. J., 78 éves, magyar férfi, Tivadarfalva)¹⁷

Az 1944-es szovjet megszállás előtti kommunista mozgalom képviselői azonban az új hatalmi szerkezet személyi állományának csupán kisebb hányadát tették ki. Az állam saját intézményrendszereit a helyi társadalom más mobilizálódni akaró elemeiből (az „új kommunistákból”), illetve a járás központi vezetése által kinevezett káderekből (a helyi közvélemény szerint az „idegenekből”) szervezte meg. Ez utóbbiak struktúráján belül elfoglalt, meglehetősen felértékelte pozícióját megfelelően jelzi, hogy egészen 1983-ig a községnek nem volt helyi származású és/vagy magyar nemzetiségű párttitkára:

„Mikor bejöttek az oroszok, két oldalra tették az embereket, egy pár ember belekerült (az „apparátusba” – B. S.). A vérbeli kommunistákat azonban mind ódalra tették, jöttek az új pártemberek, akiket rögtön beagitáltak, meg akit behoztak a rendszerrel. Ezeket tettek be: katonatiszteket, volt munkaszógalatos zsidóságot... Na, hát ezeknek adták rögtön a hatalmat. Meg osztán rögtön, abba a pillanatba kezdték nyomni befelé a vadságot (az „ukránokat”, „oroszokat” – B. S.) arrunen (onnan – B. S.). Persze azokról az öregekről, a régi kommunistákról azok hallani se akartak” (H. Cs., 82 éves, magyar férfi, Tivadarfalva).

A falusi nomenklátúra tagjainak kiválogatását jelentősen meghatározta az a körülmény, hogy a szovjet állam az új politikai, gazdasági, társadalmi rendszer kiépítéséhez a vidéki társadalmakban egy ellenséges térként percipiált valóság keretei között fogott hozzá. A hatalom „magyarsággépét” ezáltal az általános politikai bizalmatlanság jellemezte, amit jól szemléltet a megyei pártbizottság egyik ukrán nemzetiségű, vezető beosztású tisztviselőjének korabeli jelentése is:

„Nálunk Kárpátalján körülbelül 120 ezer magyar van. Ez a 120 ezer magyar ráteszi a bélyegét a munkánk jellegére. Ezt a lakosságot bolsevik hatás alá kell, hogy vonjuk, növelni kell aktivitásukat a szocialista építésben. Érthető, hogy ezen az úton óriási nehézségekkel találkozunk. Először is nálunk kevés magyar kommunista van, és

¹⁷ Az adatközlők védelme érdekében az interjúalanyok személyes adatait nem közlöm. Jellemzésükre fiktív monogramokat vagy keresztnéveket használok, illetve – ahol az szükséges, és esetleg a szövegkörnyezetből nem derül ki – feltüntetem etnikai hovatartozásukat, nemüket és születési helyüket. A fenti idézetben szereplő „kommunisták” – történeti adatokkal is igazolhatóan – valóban a falu legszegényebb rétegéből rekrutálódtak. Egy 1944-es háztartási census az elbeszélésben említett szereplőkről a következő adatokat tartalmazza: Márton József református, 0–1 hold, 10 gyerek, 1 ház, nagy állata nincs; Egressi Pál görögkatolikus, 0–1 hold közötti gazda; Gacs József református, földnélküli napszámos, 5 gyerek, 1 ház, nagyállata nincs, mellékfoglalkozása a halászat; Bodó Menyhért református, 0–1 hold, 1 gyerek, 1 ház, 3 nagyállat; Özvegy Szabó Gyuláné, született Zohon Emi péterfalvi nemes, 3 cseléd család dolgozik nála, „a falu leggazdagabb asszonya”, 400 kat. holdja, 2 lova, 4 lova, 4 ökre, 6 disznaja, 20 baromfija, 1 cséplőgépe van. Lásd Nagyiványi, Kresz & Göntér, 1943/1944).

azok a kommunisták, akik a magyarok között élnek és dolgoznak, ideológiai értelemben nem eléggé edzettek, keveset dolgoznak a bolsevik párt történelmének elsajátítása érdekében, a politikai, ideológiai szint felemelése terén.

Egyes magyar kommunisták lenézőnek tartják megtanulni az orosz vagy az ukrán nyelvet. Vannak olyan magyar érzelmű ukrán kommunisták, akik nem értik az orosz és az ukrán kultúra fontosságát. Mint például: az ungvári energetikai vállalat párt-szervezetének titkára, Akkerman, lenézőnek tartja megtanulni az orosz és az ukrán nyelvet. Én, mondja ő, nélküle is megvagyok, eddig is éltem, nem ismerve az ukrán nyelvet, halálomig elleszek. Nekem nincs mit tanulni, a saját dolgomat tudom.¹⁸

Nem minden magyar kommunista harcol a nagy állami sovinizmus megnyilvánulásai ellen a magyar lakosság körében. Nekünk nincs jogunk bezárni a szemünket afölött, hogy a fasiszta elemek maradványai végzik a kártékony munkájukat, propagálják Churchill szerepét, mint aki lehetőséget lát arra, hogy megújítsa Nagy-magyarországot és a Kárpát-Ukrajna újból Szent István koronája alá kerüljön. Az ilyen hangulati megnyilvánulásokban nincs semmi véletlenszerűség, mivel országunk kapitalista államokkal határos” (KTÁL, Fond 1, Opisz 1, Iratsomó 75: 44–45).

Az állam és az állampolgárok kapcsolatviszonyának szempontjából lényeges, hogy a szovjet hatalom intézményesítését – más kelet-európai országokhoz hasonlóan – a kárpátaljai magyar településeken is drámai eseménysorozatokat készítettek elő. Az orosz katonák erőszakos felforgató tevékenysége, a szovjet csapatok bevonulásának („megszállásának”) emléke,¹⁹ a magyar férfilakosság 1944-es deportálása,²⁰ a parasztság különböző rétegeit sújtó beszolgáltatások, föld- és vagyonelkobzások stb. mély nyomokat hagytak a közgondolkodásában, ami befolyásolta a hatalomhoz való általános viszonyt is. A szovjet rendszernek ez a „negatív” történelmi előképe egyrészt a falusi társadalom szempontjából a lokális életvilágok jelentős részében kialakított egy morális előítéletet („elutasítást”) az új, kommunista hatalom által kínált életformák, valamint a domináns ideológia internalizálásával szemben.²¹ Ezzel párhuzamosan ugyanakkor megerősödött a szovjet megszálló hatalom elutasító magatartása a magyar nemzetiségű lakossággal szem-

18 A bekezdés teljes egésze a cenzor vagy a szerző által kézzel át van húzva.

19 Az egyik tiszaháti módos gazda („kulak”) család tagja a szovjet csapatok bevonulására a következőképpen emlékezett vissza: „*Ide, 1944. október 23-án jött be a szovjet hadsereg. Ez egy rongyos hadsereg vót, akinek csüngött a kapcája, csüngött a mindene. Rongyosok vótak. Rabló banda vót csak. Itt kizavarták a nagyapámékat, mind a Bikit kizavarta, elfoglalták [a házat], nem is aludtak nagyapámék [otthon], hanem a cselédeknél aludtak. És hát a lovakat, igásjóságot rögtön összeszedték a hadsereg részére. Hát nagyapámnak volt 6 pár lova, mind a hat pár lovat elvitték. Maradt neki csikójai, olyan növendéjóság, abból az maradt, azokkal kezdett gazdálkodni, amit ott meg... egy pár ökröt meghagytak, úgyhogy elvették azt a földet, oda adták. Nahát a földosztást kezdték 46 elején kezdték ugye. 48 végén meg, ősszel kezdték alakítani a kolhozot”. H. Cs., 82 éves, magyar férfi, Tivadarfalva. (Interjú időpontja: 2018. 10. 03.)*

20 A falu népbizottságának vezetői által kiadott 1945-ös dokumentum alapján ekkor a település lakosságából, K. Sándorhoz hasonlóan, összesen 110 férfit deportáltak a szolyvai gyűjtőlágerbe, vagy nyilvánítottak hadifogolyoknak. A sztálinisták által elhurcoltak közül huszonhárman nem tértek vissza. Lásd Dupka, 1993: 129.

21 „*Az hogy kommunizmus, hát lenéztük. Voltak itt abba az időbe is [kommunisták], hát a szüleink elmondták, na látod ez is az, mert lusta, nem akar dógozni, a másé kell neki, tudod. És tudod azt lenézte*

ben, ami a vizsgált térségben a politikai kontroll folyamatos centralizálásához vezetett. Ez utóbbira a péterfalvi kolhoz egyik volt brigadéros a következőképpen emlékezett vissza:

„Nálunk úgy vót beállítva, hallgass ide, hogy akit a csúszó megcsíp, az fél a gilisztától is. Ez az orosz nem bízott a magyarba, mert ellene harcolt a magyarság. Ha itt az elnök magyar vót, feltétlenül egy ukrán párttitkárt kellett mellé tenni. Itt vótak emberek, akik bevótak építve közénk, aki besúgta, hogy te miről beszélsz, hogy beszél-tél, mit beszéltél pártrul, kormányrul, országrul...” (K. J., 78 éves, magyar férfi, Tivadarfalva).

A szovjet államhatalom és a falusi társadalom közötti érdekellentéteket jól tükrözi, hogy a tiszaháti falvakban az 1946-tól kezdődő vagyon- és élelmiszer-elkobzásokhoz a helyi cigány lakosságból neveztek ki megbízottakat („milicisták”-at). Az egyik közismert anekdota szerint arra is volt példa, hogy a falu első számú vezetőjét, a községi tanács elnökét a lokális társadalmi hierarchia alján, perifériáján élő cigányok közül választották ki:

„Cigányokat választottak még bírónak is. Forgolányba Grincel bíró vót, az egy cigány ember vót. [...] Ennek a Grincelnek vót két fia, meg egy lánya... Nagyon szegény világ vót és kimentek az emberek az erdőre lomot szedni. Kimentek és hozták is: azzal tüzeltek. És akkor kiment Grincelnek a két fia, meg egy magyar gyerek is ott vót. És ott vót a két cigány, de hát összeverekedtek a lomon. És akkor azt mondja az egyik cigányfiú a másiknak, te akasszuk fel! Akasszuk fel a magyart! Azt mondja erre a másik, hogy te hát-hát-hát mi lesz akkor? Ah, apám bíró, leírja! – érted? Ez szólásmondás maradt évtizedeken keresztül, de ezt még most van egy élő ember, Bíró Pista Forgolányba, ő élő példa, ő, ha oda nem megy, felakasztják a magyar fiút” (H. Cs., 82 éves, magyar férfi, Tivadarfalva).

A falusi társadalomban – a hagyománytapasztalat szerint – általában alárendelt és kirekesztett (a domináns magyar közösség diskurzusa szerint az „idegen”, a „mocsos”, a „koszos” stb.) cigány lakosság felruházása a hatalom pozitív attribútumaival, tehát az önálló döntéshozatal, a beavatkozás, az irányítás jogával, bizonyos mértékig egyet jelentett a helyi társadalom korábbi ismeretelméleti rendszerének megkérdőjelezésével is; a „megfordult”, „a feje tetejére állított”, a „kizökkent világ” tapasztalatát hordozta magában. Az új vezetői réteg tagjaira – alacsony származásuk, a lakosság föld- és vagyontárgyainak kifosztásában, a parasztság vagyonosabb rétegének erőszakos eltávolításában és nem utolsósorban az államosításban játszott szerepe miatt – a falusi társadalom egy jelentős része megvetéssel tekintett. A korszak emlékezte szerint a település kommunista vezetői „fejletlenek”, „buták”, „hülyék” voltak, „nem volt semmi műveltségjük, felfogásuk az életre”, „nem tudtak gazdálkodni”, „irányítani” stb. – más szóval nagyon erős presztízs- és legitimációs deficittel rendelkeztek, mivel szakmailag képzetlenek, felkészületlenek voltak, nem tudtak bánni a rájuk bízott hatalommal, esetenként durván visszaéltek vele.

mindenki. Hát azért mondom, hogy így neveltek.” E. G., 78 éves, magyar férfi, Tiszapéterfalva. (Interjú időpontja: 2018. 10. 05.)

JUTALMAZÁSI TECHNIKÁK A KOLLEKTÍV GAZDASÁGOKBAN

Ez az új vidéki káderelit (az 1945 utáni párt- és állami intézmények kiépítésének kezdetétől) a vidéki, falusi településeken fokozatosan alakította ki saját előjogainak és kiváltságainak specifikus rendszerét. Az első két évtizedben a csoport privilégiumainak (a magasabb fizetések és munkaerőpiaci pozíciók, a gyakori prémiumok, a jobb munka- és életkörülmények, a könnyebb hozzáférés bizonyos hiánycikkekhez, az üdülőkiutalások stb.) egy része azonban – a rendelkezésre álló adatok szerint – az *informalitás szféráján belül* maradt. A jutalmazással kapcsolatos intézkedéseknek ugyanis a *hivatalos diskurzusban* sokáig nem voltak olyan sokrétű, kifinomult és differenciált technikái, mint a törvénysértéseket szankcionáló büntetéseknek.

Ezt bizonyítják többek között az állami gazdaságok, szovhozok és kolhozok működési rendjét meghatározó különféle szabályzatok, rendeletek szövegei is. A normasértő cselekvések (lopás, gondatlan munkavégzés, távolmaradás) elkövetőivel szemben – már a kollektív gazdálkodás első éveitől – meglehetősen összetett büntetési formákat és módszereket alkalmaztak. A péterfalvi kolhoz 1948-as első minta-alapszabályzata például előírta, hogy a törvénysértő alkalmazottakkal szemben a kolhoz vezetősége kiszabhatja a rossz minőségű munka újbóli elvégzését a munkanapok felszámolása nélkül, figyelmeztetést, megrovást, megdorgálást a közgyűlés nyilvánossága előtt, feltüntetést a feketetáblán, öt munkanapig terjedő büntetést, beosztást alacsonyabb státuszú munkakörökbe, ideiglenes eltávolítást a munkából vagy végső esetben akár a kolhozista kizárását is a kollektív gazdaságból.²² Ugyanez a dokumentum azonban még egyetlen előírást, útmutatást sem tartalmazott arra vonatkozóan, hogy a termelésben jól dolgozó, a hatalom regulatív elvárásait maradéktalanul betartó, annak engedelmeskedő személyeket milyen pozitív módszerrel kellene ösztönözni, megjutalmazni. Ennek látszólag ugyan ellentmond, hogy maga a munkateljesítmény szerinti elosztás és a jövedelem differenciálás elve már a szocializmus klasszikus korszakában²³ is tartalmazott olyan szabályokat, amelyek a hiánygazdaság és a központosított állami újraelosztás keretei között értelmezhetőek voltak egyfajta „jutalmazási” rendszerként is. Az 1948-as alapszabályzat kimondta például, hogyha „... a földművelési brigád a jól végzett munka eredményeként a számára kijelölt földterületről a kolhoz átlagos termésénél magasabb termést takarít be, vagy az állattenyésztő brigád kiváló munkája eredményeképpen biztosítja a nagyobb mérvű tejelést, a jószág jobb táplálását, valamint a fiatal állatok teljes megőrzését, akkor az artel vezetősége az ilyen brigád minden tagjának az általuk elvégzett munkanapok számának 10%-áig, a brigád kiváló rohammunkásai részére 15%-áig, a brigádvezető és a farm vezetője részére pedig 20%-áig terjedő pójtjévedelmet számít fel”.²⁴

A szocialista életformát és az új munkaethoszt követő, annak engedelmeskedő alkalmazottak társadalmi, anyagi elismerését szolgáló, összetettebb jutalmazási rendszer kidolgozására azonban csak később, az 1950-es évek második felében került sor lokális szinten. Ezekben az években a tervgazdaság az állandó tervtúlteljesítési kényszerrel nagyon komoly hatékonysági

22 A mezőgazdasági artel alapszabályzat-mintája..., 1948: 24–25.

23 A „klasszikus szocialista”, „reformszocialista” és „posztoszocialista” korszak fogalmát és legfontosabb jellegzetességeit lásd Kornai, 2012.

24 A mezőgazdasági artel alapszabályzat-mintája..., 1948: 22–23.

problémákat hozott felszínre (Gyekiczky, 1989: 39), melyek kezelésére többféle, a szovjet mintát követő megoldási kísérlet született. Ezek közé tartozott például a sztahanovista mozgalom, a szocialista munkaverseny, a bérrendszer korrekciója stb., egyszerűen azok a termelés fokozását előtérbe állító kampányok és intézkedések, amelyek az 1960-as évek közepére hozzájárultak ahhoz, hogy a változatos büntetési módszerek mellett egy meglehetősen összetett ösztönzési jutalmazási rendszer alakuljon ki. A vizsgált településen 1961-től használt új alapszabályzat 34. paragrafusában már olyan rendelkezések láthatóak, amelyek az elismerés politikájának fokozatos differenciálódásáról, fejlődéséről tanúskodnak. A dokumentum szerint:

„a termelésben elért kiváló eredményért, az ésszerűsítési javaslatok kidolgozásáért, a közösségi eszközök takarékos felhasználásáért, a kolhozi termelésben hosszú éveken át végzett kifogástalan munkáért és a kolhoz előtt szerzett egyéb érdemekért a kolhozisták közgyűlése vagy a kolhoz vezetősége a következő jutalmazásban részesítheti a kolhoztagokat:

- köszönetnyilvánítás;*
- prémium kiadás vagy értékes ajándékkal való jutalmazás;*
- díszoklevéllel való kitüntetés;*
- a dicséretablára vagy a dicséretkönyvbe való beírás;*
- az »Érdemes kolhoztag«, vagy a »Köztiszteltű kolhoztag« cím adományozása.*

A kolhoz tagjai közgyűlésének döntése alapján a jutalmazás más módjai is megálapíthatók” (NJKHLR, 1961a: 35).

A megfogalmazásból jól látható, hogy a legitim („szocialista”) gazdasági magatartásokat elismerő, azt artikuláló és támogató jutalmazási stratégiák között meglehetősen kiegyenlítetlen volt a szimbolikus és anyagi megbecsülést reprezentáló aktusok aránya. Az öt jutalmazási formából négynek – köszönetnyilvánítás, díszoklevél adományozása, beírás dicséretablára és dicséretkönyvbe, érdemes vagy köztiszteltű kolhoztag cím adományozása – a munkások morális elismerése volt a célja, és csupán egy irányult a kolhoztagok gazdasági (anyagi) ösztönzésére. Ennek különösen akkor nagy a jelentősége, ha tekintetbe vesszük, hogy a hatalom nemritkán a legkisebb törvénysértéseket is aránytalanul nagy gazdasági (pénzbeli) vagy fizikai (a munkások testi erejének kizsigerelésére irányuló) szankciókkal büntette, ami tovább növelte a fegyelmező és jutalmazó módszerek közötti amúgy is jelentős minőségi különbséget.

Az 1961-ben érvénybe léptetett alapszabályzaton a következő években még több kisebb módosítást hajtottak végre, a jutalmazás átfogó rendszere azonban a kilencvenes évek végéig lényegében változatlan maradt. Az apróbb változtatások közül figyelmet érdemel egy 1967-ben elfogadott javaslat, amely a „tiszteltbeli” – korábbi „érdemes” vagy „köztiszteltű” – kolhoztagok számára (alkalmi) hozzáférést biztosított a gazdasági, szociális, kulturális, egészségügyi ellátórendszerhez:

„Erre a gyűlésre vár az a megtisztelő feladat – fogalmazott a kolhoz elnöke –, hogy a kommunista életforma egyik komoly intézkedéseit megvalósítsák. Alá kell húznunk ez csak a kezdet. Ugyanis ma történik meg a régebben, tiszteltbeli kolhoztagnak nyilvánított öt idős kolhozistáknak: Kovács Géza forgalányi, Oláh István tivadari, Ari Károly péterfalvi, Molnár Péter farkasfalvi, Illés Gyula bökényi idős kolhozistáknak

– a kolhoz három kulcsának átadása. Első kulcs: – kulcs a kolhoz terményraktáraihoz szükségükre ingyen kap termést, kenyér és abraktakarmányt. Második kulcs: – kulcs a kolhoz garázsaihoz, ingyenes fuvarok élvezése. Harmadik kulcs: – kulcs a szociális, kulturális, egészségügyi jóléthez. A kolhoz által kért újság ingyenes megrendelése, évente egy szanatóriumi üdülés” (NJKHLR, 1967: 33).

A GAZDASÁGI-POLITIKAI ELIT PRIVILÉGIUMAI

Az 1960-as évek második felétől az egyre komplexebb termelési, adminisztratív, pénzügyi, szakmai tevékenységet folytató kollektív gazdaságokban kialakult egy olyan szűk vezetői réteg, amelynek jövedelme, életszínvonala, társadalmi presztízse, cselekvési lehetőségei stb. egyre karakteresebben elkülönültek a falu lakosságának más részétől. A péterfalvi kolhoz fizetési bérlisztái alapján 1970-ben a helyi adminisztratív-gazdasági elithez a következő tisztségeket betöltő személyek tartoztak: 1 kolhozelnök, 1 pártbizottsági titkár, 2 agronómus, 2 állattenyésztési szakember, 3 állatorvos, 7 könyvelő, 1 közgazdász, 1 növényvédő mérnök, 1 munkügyi ellenőr, 6 gépkezelő technikus, 1 biztonságtechnikai mérnök, 2 farmvezető, 8 brigádéros és 31 lánkavezető. Ez a káderelit, a termelés gyakorlati feladatait végrehajtó parasztsághoz képest, számarányát tekintve abszolút kisebbséget alkotott. 1970. január 1-jén – azaz több mint két évtizeddel a szovjet megszállás és a kollektív termelési rendszer bevezetése után (!) – Péterfalván a kolhozban alkalmazott vezetőség mindössze 67 főből állt, amely a kollektív gazdaságban foglalkoztatottak összlétszámának (2729 fő) mindössze 2,4%-át tette ki (NJKHLR, 1970a: 1–14). Figyelemre méltó, hogy ez utóbbi csoportból csupán négy főnek volt felsőfokú iskolai végzettsége, közülük pedig kizárólag három fő (a főkönyvelő, az állatorvos és a biztonságtechnikai mérnök) töltött be szakirányú végzettségének megfelelő pozíciót. A gazdaság elsősorú vezetője, a kolhozelnök történelem szakos tanári diplomával látta el feladatait.

A nomenklatura tagjainak kétharmadát (43 fő) a „munkásosztályból” felemelkedett (azaz többnyire paraszti származású) brigádvezetők, lánkások,²⁵ valamint gépkezelők tették ki, akiknek 69%-a csupán elemi iskolát végzett. A teljes káderosztály egyharmada (26 fő) a kommunista párt tagja volt, 4 fő pedig tagjelölt pozíciót töltött be. A csoport több mint felét (37 fő) kitevő pártonkívüli személyek – szinte kivétel nélkül – a legalacsonyabb tisztségű (brigádvezető, lánkavezető), iskolázatlan káderek közé tartoztak (NJKHLR, 1970a: 1–14).

A kollektív gazdaság szervezeti hierarchiájában különböző pozíciókat betöltő káderek, különösen az adminisztratív-gazdasági elit és az egyszerű kolhozparasztok közötti gazdasági, társadalmi egyenlőtlenségeket, egyéb tényszerű adatok hiányában, jól érzékeltetik a jövedelmi különbségeket szemléltető adatok.

25 A „termelői lánka” (ukránul: ланка виробнича) a kollektív gazdálkodási rendszerben a legkisebb (általában 10-12 főből álló) egységet, munkacsoportot jelölő kifejezés. Ez szervezetenként alá volt rendelve a termelői brigádoknak (rendszerint 4–6 lánkából állt egy brigád). Fő feladata a növénytermesztési – elsősorban kertészeti és zöldségtermesztési – munkálatok megszervezése és gyakorlati kivitelezése, elvégzése volt. A lánkatagok tevékenységét a brigádvezetők és az agrártermelést ellenőrző fontosabb szakemberek irányították (Pogrebnjak, Fedan, & Kolomijec, 1972: 101).

A péterfalvi kolhoz elnökének 1970-ben például 312 ledolgozott munkanap után összesen 5100 rubelt, azaz napi 16 rubelt fizettek ki. Ugyanebben az évben a vezetői-szakértelmiségi munkaköröket (elnökhelyettes, farm- és brigádvezető, könyvelő, agármérnök, közgazdász, nyilvántartó stb.) betöltő személyzet évente 3910–2440 rubelt keresett; jövedelmük naponta tehát 12,5–7,8 rubel közötti összeget tett ki. Ezzel szemben a mezőgazdaságban és az állattenyésztésben dolgozó kolhozparaszrok egy munkanapért járó bérezése 1961-ben 1,82 rubel, 1963-ban 3,2 rubel, 1965-ben 3,24 rubel, 1967-ben 3,42 rubel, 1970-ben pedig 4,35 rubel volt. Az említett, utolsó évben egy szakmunkás éves bére a traktorbrigádban 1196 rubel, az építőbrigádban 1021 rubel volt; az állattenyésztésben egy fejőnő 1323 rubelt, a növénytermesztésben egy mezei munkás 892 rubelt, egy fogatos pedig 713 rubelt keresett, amely kevesebb, mint fele – negyede – volt az adminisztratív-gazdasági elithez tartozó személyek fizetéseinek (NJKHLR, 1970b: 22–23).

A kollektív gazdaság alkalmazottjai között meglévő jövedelmi egyenlőtlenségeket azonban tovább növelték az elit számára a termelés fokozásáért járó fizetési prémiumok is, amelyek mértékét szintén a közülük megválasztott kolhozvezetőségi tanács tagjai határozták meg. A péterfalvi kolhozban – a vonatkozó jegyzőkönyvek tanúsága szerint – a mezőgazdasági termékek éves állami tervének túlteljesítése esetén minden egyes százalék után a kolhozelnök, az elnökhelyettes, a mezőgazdaság szakemberei, a főkönyvelő és a brigádvezető saját havi fizetésének 10%-át, a termékek eladása után pedig 5%-át kapta meg fizetési prémium formájában (NJKHLR, 1968b: 15).

A vezetőség erre az összegre – egy testületi döntés értelmében – abban az esetben is jogosult volt, ha a kolhoz: a) túlteljesítette a legfontosabb államilag meghatározott ágazatok gazdasági mutatóit a szemes termény, a hús, a tej és más termékek terén, b) innovatív termelési technológiákat alkalmazott, amelyek segítségével csökkentette a termékek előállításának költségeit, c) teljesítette a mezőgazdasági termékek éves eladási tervét a brigádokban, a farmon „függetlenül az egész kolhozban a terv teljesítésétől” (NJKHLR, 1968b: 16).

A gazdasági terv túlteljesítését a munkaerő perifériáján elhelyezkedő egyszerű munkások körében is megpróbálták anyagilag ösztönözni, hiszen az állam, termelési ágazatonként és foglalkozási csoportonként eltérő mértékű pótfizetés felszámolását írta elő. E juttatások abszolút és relatív értéke azonban alulmaradt a hivatali elit pótfizetéseivel képest. Ennek egyik oka, hogy a vezetőségi tagoktól eltérően a munkások pótdíjait rendszerint nem pénzben, hanem természetben (az előállított gabona, napraforgó, kukorica stb. terméshezama után) kapták meg, melynek minősége gyakran volt rossz.²⁶

A 3. táblázat Kardos Károly munkakönyvének adatait tartalmazza. Ebből világosan látható az egyszerű kolhoztagok számára évente kifizetett munkabérek és pótdíjak összege és strukturális felépítése. A dokumentum szerint 1960–1965 között az említett személynek 822 munkanapot számoltak fel, amivel összesen 625,7 rubel pénzjövedelemre tett szert. Ezt a kolhoz 6 év leforgása alatt (!) mindössze 6,67 mázsa búza-, 5,95 mázsa kukoricapótdíj felszámolásával égé-

26 „Meghallgatták: Bíró elvtársat, a kolhoz elnökét, aki elmondta, hogy az új búza magas nedvességtartalmú, ezért ajánlom, pótfizetesként kiadni előlegbe a munkanapokra 0,50 kg-ot. Elhatározták: kiadni pótfizetés pótlólag előlegbe a munkanapokra, 0,50 kg-jával búzát” (NJKHLR, 1966: 33).

szített ki, amely – egyéb mutatók hiányában – pl. az éves hektáronkénti termelési mutatókhoz viszonyítva – kifejezetten alacsonynak volt mondható. (Búzából a péterfalvi kollektív gazdaságban egy év alatt, 1960-ban például hektáronként 15 mázsát, 1965-ben 26,9 mázsát, kukoricából pedig 36,2 és 42,2 mázsát állítottak elő.)

Ezeknek a kiegészítő juttatásoknak a jelentőségét azonban leginkább az csökkentette, hogy ezeknek a pótdíjaknak a felszámolására számos esetben egész egyszerűen nem került sor, mivel azok tényleges kifizetését az adminisztratív elit különféle külső tényezőktől tette függővé. Az egyik, 1961-es vezetőségi határozat például kimondta, hogy amennyiben a kolhozban „valakit lopáson kapnak, mindenfajta pótfizetést meg kell vonni tőle” (NJKHLR, 1961b: 64). Ezt az alapvető egy évvel később már kiterjesztették a törvénysértő személyek családtagjaira is.

„Abban az esetben, ha valaki lopást, vagy bármilyen más törvényteleniséget követ el [...] függetlenül attól, hogy az adott személy dolgozik-e vagy sem, amennyiben a lopás bizonyított, vagy el van fogva a helyszínen, pótfizetést nem számolnak fel az adott család egyetlen tagjának sem” (NJKHLR, 1962: 13).

A kollektív gazdaságban elkövetett szabálytalanságok (lopás, hanyagság, károkozás, munkafegyelem megsértése stb.) miatt 1960–1970 között összesen 565 főt büntettek meg, ebből 90 személy esetében az elit fő- vagy mellékbüntetésként a megtermelt javak után járó pótdíjazás teljes megvonását szabta ki. Ugyanezek a szigorú szankciók vonatkoztak azonban azokra az alkalmazottakra is, akik el akarták hagyni az agrártermelést és a távolabbi (belső-ukrajnai) térségközpontokban, ipari nagyvárosokban próbáltak jobb munkakörülményeket és magasabb fizetéseket biztosító munkaköröket keresni. Ennek a munkavállalói csoportnak az elvándorlását korlátozta az az 1962. február 6-án elfogadott határozat, amely előírta, hogy „aki engedély nélkül hagyja el a kolhozban a munkát, ne fizessék ki neki a pótdíjazást” (NJKHLR, 1962: 2).

3. táblázat. *Kardos Károly (szül. 1902) munkakönyvének adatai (magántulajdon)*

Table 3. *Data of the Book of Work Owned by Károly Kardos (DOB: 1902)*

Év	Felszámolt munkanap egy évben	Kötelező munkanapminimum	Pénzfizetés (rubelben)	Búza	Kukorica	Napraforgó	Burgonya
1949	376	120	56,37	564	1428	188	225
1950	351	120	70,38	579	1056	35	141
1951	0	120	0	0	0	0	0
1952	255	120	57,41	207	244	17	0
1953	311	120	67,2	616	280	28	0
1954	455	120	227,5	296	637	0	0
1955	562	120	118	343	955	0	0
1956	448	120	201,6	358	537	0	358
1957	203	120	142,1	304	203	0	203
1958	270	120	175,5	162	189	0	162
1959	210	120	157,5	256	210	0	0

1960	236	120	118	118	189	0	0
1961	90	120	63	45	63	0	0
1962	183	120	164,7	183	183	0	0
1963	86	120	8,8	8	8	0	0
1964	73	120	97,2	81	51	0	0
1965	154	100	174	232	101	0	0

Forrás: a szerző saját szerkesztése, 2018

A kollektív gazdaságot vezető elit hierarchikusan felépített, szegmentált csoportot alkotott, ami meghatározta a csoporton belül kialakult egyenlőtlenségi viszonyokat és jutalmazási gyakorlatokat is. A nomenklatura első számú vezetője a kolhozelnök volt, aki az erőforrások, a földterületek, a munkaalkalmak, a javak termelése és redisztribúciója felett átfogó ellenőrzési jogot gyakorolt. Ezáltal pedig nem csupán a kollektív gazdaságban, hanem az azon kívüli térben, az állami intézmények egész lokális rendszerében a legnagyobb hatalmi, politikai autoritással rendelkező személy volt. A péterfalvi kolhoz traktorbrigádjának egykori vezetője a településen belüli hatalmi viszonyokra és az azt meghatározó társadalmi szereplőkre a következőképpen emlékezett vissza:

„Itt [a faluban – B. S.] tulajdonképpen a községházánál kellett volna lenni a hatalomnak. Nulla vót. Utána a pártnak, nulla vót. Utána jött a kolhoz, na avót az izé, mert ahun vót a pénz, ott vót a hatalom. Amikor Bíró Andor azt mondta, hogy így van, az úgy vót. Ű diktált. Érted? Se pap nem kellett ide, se pártszervezet, se községháza, se szakszervezet, se női tanács, csak ő, „единственно” [ejtsd: ‘jegyinsztvenna’ – B. S.], eyes egyedül” (K. J., 78 éves, magyar férfi, Tivadarfalva).

A gazdaság főkönyvelője, a fentiekhez nagyon hasonlóan, a lokális hatalmi hierarchia kapcsán úgy fogalmazott, hogy

„... a hatalom az vót, amit Bíró Andor mondott, nem amit a községháza. Én dógoztam a községházán is, de mi alárendelt szerepet játszottunk a kolhoznak. A kolhozelnök vót mindenféle a főnök, érted. A pártitkárt az elnök akkor b... meg, amikor akarta, lehülyézte, lemarházta Üveget, közbe fonákul kellett vón lenni: a pártszervezetnek kellett vón felügyelni a gazdasági tevékenységet és irányítani. A járásba, meg a területen ez így is vót. Persze papíron nálunk is, de itt a kolhozelnök irányított mindent” (N. B., 74 éves, magyar férfi, Tiszapéterfalva).

Ennek az erősen szingularizált hatalomnak és presztízsnak a fenntartásában jelentős szerepet játszott, hogy a péterfalvi kolhoz elnöke kiterjedt hálózati tőkével²⁷ rendelkezett a regionális és országos politikai elit tagjai körében is. Bíró Andor 1963-tól 1990-ig (6 cikluson keresztül) az Ukrán Legfelsőbb Tanács tagja volt, ezenkívül megyei képviselő, a járási és falusi tanács tagja,

²⁷ A hálózati tőke fogalmaival kapcsolatban lásd Esser, 2008: 37.

valamint az SZKP XXIV., az UKP XXV. és XXVI. kongresszusának delegált képviselője. Széles körű elismertségét, megbecsültségét megfelelően jelzi, hogy a kollektív gazdaságban végzett munkáját a legmagasabb állami kitüntetésekkel ismerték el: megkapta többek között a Lenin-rendjelet (1971), a Népek Barátsága Érdemrendet, az Októberi Forradalom Érdemrendet, a Munka Vörös Zászlaja Érdemrendet (1973), az USZSZK népoktatásának kiválósága (1956), az SZSZKSZ népoktatásának kiválósága (1980), a Szocialista Munka Hőse (1971) címet. A hidegháború éveiben – a nagyüzemi kukoricatermesztés technológiájának tanulmányozása céljából – többhetes tanulmányúton vett részt az Amerikai Egyesült Államokban, ahol 1974. október 3-án Texas állam díszpolgárává választották.

A kolhoz formális intézményi struktúráján belül a kolhozelnök szűkebb köréhez (a lokális társadalom diskurzusa szerint a „bennfentesek”, „az elnök jobb kezei”, a „fejesek” csoportjához) csupán néhány kulcspozíciót betöltő személy (az elnökhelyettes, a főkönyvelő, a legfontosabb termelési részlegek, mint a téglagyár, a konzervgyár, a műszergyár, az állatfarm és kertészet vezetője) tartozott. Ennek a hivatali elitnek a tagjait különféle informális alkuk és csoportérdekek tartották össze. Ilyen „közös”, pragmatikus cél volt például az államilag meghatározott, irreálisan magas termelési tervek teljesítése, amit elsősorban törvénytelen, manipulatív eljárásokkal (hozzárás, az állatállomány, a földterület egy részének elrejtése, a veszteséges ágazatok költségeinek átvezetése a profitábilis ágazatok számlájára) lehetett elérni.²⁸ Ezek az illegális tranzakciók a hivatali elit különböző szintű összefogásával, aktív együttműködésével voltak csak kivitelezhetőek, amit jól illusztrál a gazdaság vezető tisztségviselőjével készített interjú egyik rövid részlete is:

„Járási szinten jött hozzánk egy ellenőrzés, egy komplex revízió. A növénytermesztésre külön, az állattenyésztésre külön, az iparra külön, a pénzügyre külön, a jogi pápírokra külön. Az ellenőrzést vezető főnök Kiss vót. Az eljött, megírta az aktot, az összes hiányosságot feltárta... de így mint te most, felfirkálta [egy lapra – B. S.] és beülték az irodába. Ott vót a főkönyvelő, meg Bíró Andor is. Beülték a vendégszobába, iszogattak, meg minden, akkor az elnök olvasgatta átalféle a jelentést, és ami nem pászolt neki azt kihúzta, vagy aláhúzta. De ennek az ára tudod mi vót? Egy emeletes házat épített a revizornak az elnök Szőlösön. Össze vót itt játszva mindenkivel. Az öreg mindent elrendezett. És mindig ez vót, sohse vót baj” (N. B., 74 éves, magyar férfi, Tiszapéterfalva).

Az állam kijátszását, ellenőrző funkcióinak kikapcsolását elősegítő informális alkuk – a részletek figyelembevétele nélkül – mind a kollektív gazdaságon belül, mind pedig a lokális és regionális elitnek közötti viszonyban kialakították a korrupciós hálózatok masszív, intézményes rendszerét (Jávor, 2015: 15). Ezeknek a hálózatoknak a működtetési költségeit (az illegális tranzakciókat végző hivatali elit kockázatvállalását, a lebukás elkerülése érdekében kifejtett túlórájukat, idejüket, lojalitásukat stb.) a kolhoz vezetősége a gazdaság erőforrásaiból, végső soron az állami vagyonból állította elő: a nyilvántartás elől elrejtett állatállományból (juh, sertés, szarvasmarha, baromfi) nemcsak az állami célokat (a központilag előírt mennyiségű gyapjú, hús, tej

²⁸ Erről lásd részletesen Borbély, 2015.

stb. termelését) teljesítették illegális eszközökkel, de ezzel egyidejűleg ebből finanszírozták magát a korrupciós rendszert is.

A kolhoz állatfarmjain titokban tartott juh, sertés, szarvasmarha, baromfi, az eltitkolt földterületen megtermelt gabona, az ipari üzemekben előállított termékek (tégla, cserép, építőanyagok; befőtt, konzerv, bor stb.) egy részének feldolgozásából, eladásából és újraelosztásából a falusi, járási, megyei felső vezetés megvesztegetése, más szóval a különböző szervezeti szintű korrupciós hálózatok infrastruktúrájának kiépítése, fenntartása és gazdasági menedzselése zajlott.²⁹ Ezt a folyamatot, a számos idézhető példa közül, az alábbi két kiragadott szövegrészlet megfelelően illusztrálja:

„Bíró Andor mindenütt megcsinálta a fészket. Mert az elnök emberei csak vitték az autóval... az első titkárnak egy disznót, besózva, beizélve, vagy a befőttöt, megilyesmit. És ű ezeket az utakat megcsinálta. Ismeretség vót, tudod, és amikor osztották a fondot, nem adtak mindenkinek, hanem mondták, hogy például most a Szöllősi járás kap 20 traktort, hát nem 20 kolhoz vót itt, hanem vót harminc. Más könyörgött, érted... Másnak írták előbb a számlát, eridj baza, utald átal a pénzt, hozzad a számlát, utána megkapod az árut. Én meg mentem, rögtön, érted. Ilyen előnyünk vót, érted? A téglagyárat szereltük össze fele, elmentünk Kijevbe, présekért, ami préseli össze fele a masszát, érted. Elmentünk, kaptunk. Kolhoz Prikordonyik? Határör, áh, már mássziről köszöntek, mert tudták, hogy... De ez kente is a kereket, hogy ne nyikorogjon. Kente is a kerekeket” (V. J., 65 éves, magyar férfi, Tiszapéterfalva).

„A farmon felesleges disznót tartottak. Kellett az elnöknek, az elnökhelyettesnek, a farmvezetőnek – ha valaki jött, ebből levágták a disznót. Én elvittem a sok húst, mindig menni kellett Ungvárra, jött az újév, vagy valami ünnep, érted, állami ünnep, és akkor behíjt a kolhozelnök, megparancsolta O.-nak a kolbászcgé igazgatójának... Olyan kolbászok, hogy nem láttam életembe olyat, ráncos vót a haja, amikor megszáradt rajta, tiszta húsbul. 5 kilós csomagokba, érted. És akkor vittem: ennek, annak, akinek be kellett adni. És akinek nem én adtam be, annak más vitte be.” (K. G., 68 éves, magyar férfi, Tiszapéterfalva)

Az illegális tranzakciók legalizálásáért és technicizálásáért cserébe (Jávor, 2015) a kolhozelnök szűkebb köréhez tartozó lokális elit tagjai a magas munkahelyi fizetések mellett különféle kiváltságokban részesültek. Az elnök esetenként nagyobb cselekvési lehetőséget, integritást biztosított számukra, szemet hunyt bizonyos vétségeik felett, sok esetben enyhébb büntetéseket szabott ki rájuk. Ezenkívül bizonyos keretek között lehetővé tette, hogy részt vegyenek az állami tulajdon informális reallokációjában:

²⁹ Többek között Ispán Ágota és Chris Hann kutatásai hívják fel a figyelmet arra, hogy az államszocialista korszakban kialakult korrupciós hálózatok (a tanácsi, járási, magasabb szintű vezetőkkel ápoltt szoros kapcsolatok) nem csupán a vidéki elit egyéni érdekeit szolgálták, de nagyon gyakran ez volt az elsődleges feltétele annak is, hogy maguk az érintett falusi települések és a szélesebb értelemben vett lokális közösségek erőforrásokhoz, termékekhez, hiánycikkekhez jussanak, illetve a felső szintű vezetőktől politikai támogatást szerezzenek gazdasági érdekeik érvényesítéséhez (Ispán, 2014; Hann, 2004).

„Akiknek az elnök szabad kezet adott azoktól mindtül bekellett szedni a pénzt. Akinek vót szabad kéz: I. Ö.-nek vót, M. E. bácsinak, de űk pénzelték is az öreget. Fircáknak legjobban, Borisznak, F. K.-nak legjobban, a farmvezetők, raktárnokoknak, ezeknek mindnek. Ebbül nekünk is adtak, érted. Ott a csicskákknak is adtak, nehogt azt hidd, mindenkinek” (V. J., 65 éves, magyar férfi, Tiszapéterfalva).

Az első számú vezető, a kolhozelnök és a hivatali elit közötti függőségi viszonyok, aszimmetrikus hatalmi kapcsolatok azonban ezeknek az informális jövedelmeknek az egyenlőtlen elosztásában is kifejeződtek. A gazdaság elnöke korlátlan hatalmi, politikai autoritása révén az állami vagyonnal kvázi „magánvagyon”-ként rendelkezett: a kolhoz erőforrásait gyakran használta saját céljaira, annak számlájára vett igénybe szolgáltatásokat, vagy jutott (ingyen)munkaerőhöz. Az építőbrigád vezetője munkásokat küldött az elnök háza körüli munkák, felújítások elvégzéséhez, ingyen biztosították számára a házépítéshez szükséges alapanyagokat, a traktor- és autópark brigadérosai – munkaidőben vagy azon kívül – gépjárműveket utaltak ki neki különféle fuvarozási, szállítási feladatokhoz. Arra is volt azonban példa, hogy a „*tővött káposztát, a befőtött konzervgyárban rakták be neki. Olyankor leállt a gépsor és csak neki csinálták. Amíg fel nem dógoztak három-négy disznót, addig nem kezdődött el a munka a kolhozban*” (B. I., 66 éves, magyar nő, Tiszapéterfalva). A nagyobb profitot termelő ipari és agrárüzemek (a téglagyár, konzervgyár, műszergyár, kertészet) vezetői, az adott ágazat bevételeiből minden hónapban egy meghatározott összeget, „járadékot” vettek fel, illetve osztottak szét egymás között:

„Az elnöknek itt vót B. D., a kertészet vezetője, aki pénzelte, F. K. a téglagyár igazgatója, F. a konzervgyár igazgatója, G. P. a varroda vezetője, G. P. a mezőgazdasági brigadéros. Az elnökhelyettesnek vót egy másik csoport, az aztat ízélte, ő paládi bandával intézkedett. Egyszer kihallgattam űköt, jöttek ezek a főnökök és azt mondják, hogy Блять старик, какогo хуя хочет, hogy mi az istent akar, mondja, hát én most adtam neki 15 ezer rubelt, érted? Mit akar már túllünk? Hát nem lehet, jön az ellenörzés, minket is megb.nak. Be vót osztva: a konzervgyár az elnöknek dógozott; a bökényi kertészet, a paládi kertészet, a műszergyár az elnökhelyettesnek. Beosztották egymás között, kapartak űk eleget” (K. J., 78 éves, magyar férfi, Tivadarfalva).

A hivatali elit szintjén megfigyelhető illegális jövedelemszerző stratégiák azonban mennyiségi, minőségi és formai jegyeiket tekintve egyaránt jelentősen különböztek a szervezeti hierarchia legalján elhelyezkedő kolhozparasztkok körében kialakult informális technikáktól.³⁰

A fent bemutatott anyagi, jövedelmi különbségek alapján azonban úgy tűnik, hogy a termelés fő haszonélvezője nem a munkásosztály, hanem sokkal inkább a kollektív gazdaságot vezető elit (kolhozelnök, helyettesek, farm-, részleg- és üzemvezetők, brigadérosok) volt, amely kivéte-

30 A hivatali elit korrupciós hálózatai és az egyszerű alkalmazottak körében kialakult (kényszerszerű) túlélési stratégiák közötti minőségi különbséget a hétköznapi diskurzusok is jelölik, amelyek szerint a nagyberek „kapartak”, „markoltak”, „nagyételbe loptak”, a kisemberek csak „csíptek-loptak”, „elvittek-egy két zsákkal”, „megfotak ezt-azt, amit lehetett”.

lezett helyzeténél fogva monopolizálta a gazdasági javak előállítását és újraelosztása feletti ellenőrzést, ezáltal pedig aránytalanul nagy előnyökre tett szert (Bartha, 2017: 10).

A GAZDASÁG ÉLENJÁRÓINAK PRIVILÉGIUMAI

A kolhoz vezetőségi gyűléseinek 1961 és 1971 között keletkezett irattermése alapján az adminisztratív-bürokratikus elit, a gazdaság mindennapi működésével kapcsolatos kérdések mellett, összesen 243 (93,5%) fegyelmi és 17 (6,5%) jutalmazási ügyet tárgyalt. Ennek keretében hozzávetőleg 566 kolhoz munkás megbüntetésére és legkevesebb 98 személy megjutalmazására, anyagi és/vagy erkölcsi jellegű elismerésére került sor.³¹

Ezekből – a sok tekintetben esetleges és szegényes – településszintű adatokból a kolhozban alkalmazott jutalmazási technikáknak két fontosabb típusa rajzolódik ki. Az elsőbe – külső, formális szempontok alapján – olyan jutalmazási rituálék tartoznak, amelyek legfontosabb célja az új, „szocialista” munkaethosz megszilárdítása és intézményesítése, más szóval a kolhoz munkások *gazdasági* magatartásának szabályozása volt.

1960–1970 között a jutalmak háromnegyedét (72,2%-a) a munkaversenyek győzteseinek, a termelési láncok, brigádok és üzemszervek roham- és élmunkásainak osztották ki. Az elismerések, kitüntető címek és privilégiumok további negyedét (21,7%-át) az új termelési forma regulatív szabályait követő, annak maradéktalanul engedelmessé – a hivatalos diskurzus szerint „becsületesen”, „kitartóan”, „tisztességesen dolgozó” – kolhozistáknak és idősebb dolgozóknak ítélték oda.³² Ilyen cselekedetekért a vizsgált 10 éves periódusban mindössze három alkalommal (3,6%) osztottak ki jutalmat a kolhoz alkalmazottainak.

Az elismerés politikájának másik – a fentiekől eltérő – csoportjához sorolhatjuk a dolgozók szűkebb értelemben vett politikai-ideológiai nevelését, kommunista identitásának megerősítését szolgáló eljárásokat, illetve szimbolikus gesztusokat. A kolhozelnök javaslatára a vezetőségi ta-

31 Az 1960-as években kiállított jegyzőkönyvekben nagyon gyakran előfordul, hogy a megbüntetett vagy megjutalmazott személy(ek) kiléte nem tisztázott, másrészt az elkövetők száma, adatai sok esetben nem kerültek rögzítésre, ami lehetetlenné teszi e korabeli gyakorlatok pontos kvantifikációját. A kérdéses szöveghelyeknél a megbüntetett/megjutalmazott személyek számát mindig eggyel (tehát a konkrét eset számával) növeltem. Ezáltal az elemzésben használt faktikus adatok pontatlanok. Reményeim szerint azonban – mindentől függetlenül – a vonatkozó adatok az általánosabb tendenciák ábrázolására így is alkalmasak.

32 A kolhoz vezetőségi ülésének tagjai elhatározták, hogy „a *tiszteletbeli kolhoztagoknak* ki kell adni ingyen évente 3 mázsa szemes terményt, két teherautót a tüzelő beszállításához, 2 újságot (egy területi és egy járási), egy beutalót a pihenőotthonba, ingyen belépőt a kolhoz fürdőjébe” (NJKHLR, 1968b: 6). Ritkábban fordult elő, de esetenként megjutalmazták az új jogi normák védelmét (pl. munkahelyi lopásokat, a rossz minőségben végzett munkát, a károkozást stb. megakadályozását) végző személyeket is. „Meghallgatták: Demjén József mezei őr jelentését, aki elfogta Ocskai Istvánt 6 kg almával. Elhatározták: Ocskai Istvánt figyelmeztetni, és az őrnek Demjénnek két munkanap jutalmat adni a jó őrségért” (NJKHLR, 1961b: 27). A kolhozvagyton megőrzéséért „kiadni Gődény Ferencnek az egyszeri pénzjutalmat 5 rubel értékben” (NJKHLR, 1968b: 7).

gok elhatározták: „Beerősíteni az ajándékok kiadását a komszomol³³ esküvőkre. Székely Gábornak 90 rubel értékben és Balogh Árpádnak 52 rubel 72 kopek” (NJKHLR, 1962: 43). Vagy:

„Meghallgatták: Bíró elvtársat a kolhoz elnökét, aki mondta, hogy ki kell utalnunk a meghalt kommunisták, Egressy Pál és Bodó Lajos sírjának rendbehozatalára szánt összeget. Elhatározták: kiutalni a pénzt a sírok rendbetételére. Egressy Pálnak és Bodó Lajosnak 20 rubelt/fő, azaz 40 rubelt” (NJKHLR, 1965: 22).

Ezek a ritkábban előforduló gyakorlatok a jutalmazási ceremóniáknak elenyésző részét, mindössze 2,4%-át tették ki.

A következőkben – a fent bemutatott kedvezményezett csoportok közül – csupán a szocialista munkaverseny-mozgalom résztvevőivel: a vidéki élmunkásokkal, pontosabban azok előjogaival és kötelezettségeivel foglalkozom részletesebben.

A megszállt kelet-európai országokban, ennek megfelelően Kárpátalján is az újonnan kialakított politikai, gazdasági rendszer működési zavarait különféle kampányokkal próbálták ellensúlyozni. Az egyik ilyen, a termelési kvóták teljesítését, az előállítási költségek csökkentését, a munkamorál és munkafegyelem javítását, valamint az új munkaszervezeti formák megszilárdítását szolgáló technika a rohammunkás-, később élmunkásmozgalom („ударник”) volt, amely a munkaszombat, a közmunka, a munkásversenyek rendszerével együtt a lakosság mobilizálásának általánosan elterjedt szerepmoделlje volt minden egyes kommunista országban (Siegelbaum, 1990). Ukrajnában a szocialista munkaverseny és rohammunkás-mozgalom az 1920-as évek végén bontakozott ki az ország keleti, nehézipari övezeteiben (Donyeck, Luhansz, Zaporosze, Herszon), és fontos szerepet játszott az első öt éves terv (1928–1933) termelési terveinek megvalósításában (Referyer, 1950). Tömegmozgalommá azonban csak 1935-től, a sztahanovizmus bevezetésétől vált, ami az ország nyugati felében és Kárpátalján csak a térség 1944 utáni szovjet megszállását követően kapott nagyobb lendületet.

Az általam vizsgált térségben, Kárpátalja Nagyszőlősi járásában 1961-ben összesen 4331 fő vett részt egyéni és csoportos munkásversenyben (4. táblázat). Ennek a munkáselitnek több, mint háromnegyede (82%-a) az iparban, kevesebb, mint negyede a mezőgazdaságban (15,8%-a), elenyésző része (2,1%-a) pedig a terciér szektorban dolgozott.

33 A „komszomol” orosz eredetű jövevényszó, amely eredetileg a «Комуністичний Союз Молоді» kifejezés (magyarul: „Kommunista Ifjúsági Szövetség”) betűszavának átvételéből származik.

4. táblázat. „A kommunista munka kollektívái” és „A kommunista munka élenjárói” címért folyó munkaverseny a Nagyszőlősi járásban (1961. 09. 01.)

Table 4. A Work Competition for the Awards of „Collectives of Communist Work” and „Leading-edge Workers of Communist Work” in the District of Nagyszőlős (09. 01. 1961)

GAZDASÁGI SZEKTOROK	„A KOMMUNISTA MUNKA KOLLEKTÍVÁI” CÍM					„A KOMMUNISTA MUNKA ÉLENJÁRÓI” CÍM		ÖSSZESEN
	Versenyeznek a címért		Ebből: már megkapták ezt a címet		Verse- nyeznek ezért a címről	Ebből: már megkapták ezt a címet		
	kollektívák száma	a bennük részt vevő személyek száma (fő)	kollektí- vák száma	a bennük részt vevő személyek száma (fő)				
I. IPAR								
a) brigádok	38	310	11	109	0	0	0	468
b) munkarészlegek	0	0	0	0	117	40	0	157
c) cégek	20	513	5	204	0	0	0	742
d) egész üzemek	7	2071	1	107	0	0	0	2186
Összesen (a, b, c, d sorok)	65	2894	17	420	117	40	40	3553
II. MEZŐGAZDASÁG								
e) lánkcsoportok	11	213	2	30	0	0	0	256
f) brigádok	6	87	1	23	0	0	0	117
g) farmok	10	206	2	48	0	0	0	266
h) munkarészlegek/osztályok	1	7	0	0	33	5	5	46
Összesen (e, f, g, h sorok)	28	513	5	101	33	5	5	685
III. SZOLGÁLTATÁSOK								
i) közétkeztetés és kereskedelem	12	51	2	14	13	2	2	94
ÖSSZESEN (I., II., III.):	105	3458	24	535	163	47	47	4332

Forrás: saját szerkesztés a KTÁL, fond 454, opisz 11, ügyirat 127. 29. alapján, 2018

Ugyanebben az évben, 1961. december 29-én a péterfalvi kolhozban összesen 40 élmunkást tüntettek ki; kiemelkedő gazdasági tevékenységükért cserébe a gazdaság vezetőitől az alábbi ajándéktárgyakat kapták:

„1) Férföltöny: *Molnár Lászlónak, idős Szajnik Mihálynak, Ungi Pistának, Csapóci Pálnak, Kádár Menyusnak, Sárközi Zoltánnak, id. Matuz Andrásnak, Vincze Andrásnak, Hadady Gábornak, Molnár Péternek, id. Bartha Jóskának, Dolinszkij Jánosnak, Bodó Lajosnak*

2) Ruhaanyag: *Kormos Máriának, Urbán Ilonkának, Csoma Saroltának, Magyar Emmának, Bocskor Ágnesnek, Tóth Irmának, Farkas Elzának.*

3) Férfi ing: *Derbák Lászlónak, Szarka Miklósnak, Pák Sándornak, Csele Pálnak, Tárkányi Józsefnek, Mondics Pálnak, Kocsis Imrének, Cigus Mihálynak, Sándor Lajosnak, Sárközi Kálmánnak, Homoki Gyulának, Lakatos Mihálynak*

4) Téli sapka: *Kabai Bélának, Badanovics Mihálynak, Fóris Károlynak*

5) Ébresztő óra: *Balogh Ferencnek, Seres Zsigmondnak*

6) 6 db töltőtoll: *Váradi Vilmosnak és Papp Zsigmondnak.*

7) Borotvakészlet: *Virág Istvánnak. Az összes ajándék értéke rubel.*

8) *Ezen kívül cukorkát szétosztani 15 kislány között, akik a dohány lánkáiban dolgoznak, összesen 4 kg-ot”* (NJKHLR, 1961b: 45).

Az említett személyek döntő többsége a munkaerő-problémákkal és alacsony produktivitással küzdő gazdasági ágazatokban dolgozott (Horváth, Majtényi, & Tóth, 1997: 30). A péterfalvi kolhozban ilyen problémás területnek számított például az agrártermelésen belül a nagyüzemi dohánytermesztés, ahol az alacsony munkabérek és állami felvásárlási árak, a nehéz kézi (fizikai) tevékenységek és a rossz munkakörülmények stb. miatt a termelés az 1960-as évek elejétől az 1970-es évek közepéig mindvégig veszteséges maradt. Ezekben az években az adott ágazaton belül a munkások változatos informális technikákkal – lopás, színlelt munkavégzés, igazolatlan hiányzás, önkényes kilépés, munkaerő-visszatartás stb. – adtak hangot gazdasági elégedetlenségüknek, amiről több korabeli forrás is tanúskodik.

Az egyik, 1967-es jelentésben például több ellenőrző bizottsági tag a munkafegyelem terén kialakult tarthatatlan állapotokról számolt be:

„*Papp elvtárs szerint az 1. sz. brigádban nem tartják be a munkafegyelmet. [A munkások csak] néznek egyik a másikra, ha ő nem megy dolgozni a dohányba, akkor én se megyek. [...] A lánkáknak minden nap át kell mérni a megkapált területet, hogy ki mennyit teljesített. Egyes kolhoztagok nem mennek ki rendszeresen a munkába, csak azokban az esetekben, amikor jól lehet keresni. Felszólalt: Demeter János lánkás. Én nem akarom ismételni azt, amit a brigádéros elmondott. Az én lánkámban úgy, mint a több lánkába a munka csak 50%-ra van teljesítve”* (NJKHLR, 1967a: 32).

Egy másik szöveghelyen a kolhoz agronómusa szintén hasonló problémákat említett, elmondása szerint:

„... gyakran van a mezőn, a kertekben és látja, hogy a fegyelem nagyon rossz. A munkások kimennek a mezőre 9 órától fél 10-ig, meggondolják, ki hol fog dolgozni, úgyhogy a munkát 10 órakor kezdik csak el. Aztán ebédszünet, amely náluk 1 órától 5 óráig tart. Mikor dolgoznak? [...] Már ültetni kell a paprikát, de a lánkasok várják, mit mond a brigadéros. A brigadérosok nem tudom mit várnak?” (NJKHLR, 1969b: 2).

A kolhoz alkalmazottai körében kialakult munkaerő-elvonási technikákat a gazdaságot irányító elit különféle fegyelmező eljárással próbálta mérsékelni: a) intézkedéseket hoztak például a termelés gépesítésének fokozása érdekében, b) igyekeztek bevonni a munkaigényes növénykultúrák termesztésébe a lakosság inaktív (nyugdíjas, kiskorú) tagjait,³⁴ c) növelték a dolgozók körében végzett ideológiai munkát, d) valamint számos egyéb megszorító intézkedést hajtottak végre. Ez utóbbira példa, hogy 1967-ben mindenhol bevezették a „fekete táblát”, ahová a rosszul dolgozó munkások nevét jegyezték fel (NJKHLR, 1968b: 23), szigorították a munkaidő szabályait és felemelték a heti munkaidőt,³⁵ az egyéni munkahelyi vétségekért kiszabott büntetéseket kiterjesztették a lánka és brigádcsoportok minden tagjára is stb.).³⁶

Az agrártermelés fejlesztését a büntetésekkel párhuzamosan természetesen különféle „pozitív”, jutalmazási gyakorlattal is megpróbálták ösztönözni. A kolhoz elnöke 1966. október 28-án arra kérte a vezetőségi tagokat, hogy „értékes ajándékot vásároljanak a kolhoz lánkasának, Balogh Dániel elvtársnak, aki elsőként fejezett be a kolhozban minden betakarítási munkálatot, elsőként adta le a dohányt az államnak magas minőségben, 14 rubel 86 kopejkájával mázsánként. Elhatározták: megajándékozni arany karórával 150 rubel értékben (NJKHLR, 1966: 58). Két évvel később, 1968. február 9-én ezt a gyakorlatot már általánosabb érvényű szabályként fogalmazták meg. Ettől az évtől azoknak „a lánkasoknak, akik a kolhozban az első három helyet kapták a szocialista versenyszerződés teljesítése terén, a kolhoz számlájára a következő értékes ajándékokkal kell kitüntetni: az első helyért arany karórát, a második helyért egyszerű karórát, a harmadik helyért tranzisztoros rádiókészüléket” kell számukra adományozni (NJKHLR, 1968b: 13). Az elvégzett munka minőségének javítása érdekében ugyancsak 1968-ban az elnök

34 Például határozatot fogadtak el arról, hogy: „... felvilágosító munkát kell végezni a nyugdíjasok, az öregek körében, be kell vonni őket a mezőgazdasági kultúrák megművelésébe (NJKHLR 1967a: 36), ezenkívül „... be kell tanítani 10 kislányt, hogy gépesítve tudják elültetni a dohányt két váltásban. Terv szerint gépesítve 50–60 ha-t kell elültetni” (NJKHLR, 1968b: 23).

35 Az egyik, 1967-es határozat szerint: „A munkát meg kell kezdeni nem később, mint reggel 9 óra és befejezni nem korábban, mint este 9 óra. [...] Amikor pihennek az emberek az ebédidő alatt, ne aludjanak a kolhoz burgonyavetésén és így tovább, ki legyen téve a tábla a felirattal: „megtöltve”. Egy másik, 1969. május 4-ei ülésen a falu kolhozelnöke már azt ajánlotta a vezetőség tagjainak, hogy „az egyszerű kolhozisták számára, a munkafegyelem megjavítása érdekében ajánlja felhatalmazni a könyvelőiséget, hogy levegye a pótfizetést azoknak a kolhozistáknak, akik megszegik a munkafegyelmet. Elhatározták: szigorúan betartani a munkafegyelmet és a munkarendet. 2. A munkát a mezőn 9 órától kezdeni /”moszkvai idő”/ dolgozni 14 órát. 12 órától 12.30-ig szünet, 14-től 16-ig ebédszünet és 16-tól 20 óráig dolgozni” (NJKHLR, 1969a: 8).

36 „A minőségtelen munkáért levonni a pótfizetést nemcsak az egyes kolhoztagoktól, hanem az egész lánkától, felhatalmazni erre a könyvelőiséget. A munkafegyelem megsértéséért szigorú intézkedéseket foganatosítani” (NJKHLR, 1969a: 9).

javaslatára felállítottak egy bizottságot, amelynek egyebek mellett az volt a feladata, hogy elemezze a munkacsoportok tevékenységét és „a három legjobb lánknak egy-egy teherautót utaljon ki a Kárpátokba kirándulásra” (NJKHLR, 1968b: 10).

A dolgozók munkateljesítményét és munkavégzésének minőségét értékelő (analitikus) büntető és jutalmazó gyakorlatok exponenciális növekedése ellenére, a mezőgazdasági munkák rossz eltartóképessége és alacsony bérszínvonala miatt, a kolhozparasztnak egy jelentős része azonban továbbra sem dolgozta le a kötelező munkanapminimumot (a nők esetében általában évente 100, a férfiaknál 120 napot), illetve távol maradt a kollektív termeléstől. 1966-ban 38, 1967-ben 62, 1968-ban pedig 194 fő nem teljesítette a mezei és zöldségtermesztő, valamint a traktor- és gépkocsivezető brigádokban a központilag meghatározott minimális munkanapot (NJKHLR, 1968b: 62).

A dohánytermesztés területén mutatkozó nehézségek, a hektáronként és brigádonként is alacsony terméshozamok kapcsán a péterfalvi kolhoz elnöke 1967-ben kifejezett elégedetlenségének adott hangot, amikor arról beszélt, hogy a kialakult jelenségre

„nincs elfogadható magyarázat, mint ahogy nincs elfogadható magyarázat arra sem, hogy egyes csoportok hamar leadták a megtermett dohányt, másoknak még januárban is volt mit leadni. Ez azzal magyarázható, hogy egyes csoportvezetők, mint Balogh Dani, Szabó József, Szakadáti, Demeter és mások kihasználták a megfelelő időt, okosan, serényen, míg mások elkényelmeskedtek, pató páloztak, s nem szedték le megfelelő időben a dohányt. De legalább, ha belátták volna hibájukat, belátnák, hogy elaludtak, ahelyett mindenféle csúfsággal szidalmazták Danit, hogy Daninak azért vették be a dohányját, mert a beváltó tiszteteknek tyúkot, kakast, tojást, dugotgacsit, meg egyebeket hordott. Természetes ez rágalom, de ha így is volna, a haszon kedvéért ki akadályozza meg a többi csoportot, vagy a csoportvezetőt, hogy egy-egy dugott liba máját áldozná a dohány javára. Azt hiszem, ezt nem tiltja az alapszabály” (NJKHLR, 1968c: 9–10).

Amint az az idézetből is látható, a központilag meghatározott termelési és állami eladási terveket az élmunkások a dohánytermesztés területén más ágazatokhoz hasonlóan többnyire csak manipulatív eljárásokkal, csalással tudták teljesíteni. Erre közvetlenül utal egy másik élmunkás, Szakadáti László esete is. A nevezett személyt 1968. február 6-án a kolhoz vezetősége egy arany karórával jutalmazta a dohánytermesztésben elért gazdasági teljesítményéért, ennek ellenére néhány hónappal később az általa elért eredmények azonban már kifejezetten diszkreditáló kontextusban jelentek meg. A kolhozelnök a dohánytermesztőknek írt körlevelében arról számolt be ugyanis, hogy „egyes csoportok munkásai a becsületes munka helyett csalással, az állam becsapásával próbálkoznak”. Ennek kapcsán negatív példaként említette, hogy 1968. augusztus 16-án

„Szakadáti László és csoporttagjai felelőtlenül be akarták csapni a »dohányváltót«. Kilenc bál dohányt szállítottak be, s mind a kilencet vissza is hozták. Az ok az, hogy a bedolgozandó dohányból a zöld kacskukat nem válogatták ki. Természetesen csalafintaságukat leleplezték, s az összes dohányt visszautasították” (NJKHLR, 1969d: 33).

A több évig tartó sztahanovista és élmunkásmozgalom ellenére, a dohánytermesztés alacsony produktivitása jelentősen nem változott. Az 1970. évi beszámolóban a kolhozelnök csatlódottságának adott hangot, és szomorúan jegyezte meg, hogy továbbra is

„határozott nehézségeink vannak a dohánytermelés terén. A múlt évben 150 ha területen termeltünk dohányt és erről leadtunk az államnak mindössze 498 mázsát. Ez azt jelenti, hogy hektáronként 4,2 q-t termeltünk. Hogy még teljesebb legyen a kép meg kell mondanunk, hogy egy mázsa dohány önköltségi ára 257.19 rubel volt, míg az értékesítéskor 203.70 rubelt kaptunk. Tehát a január 1-ig leadott 395 mázsa dohányra is ráfizettünk 23.721 rubelt. Hol a nem megtermelt hektároknak a ráfordított költsége? És ez így megyen az utóbbi időben évről évre” (NJKHLR, 1970c: 8).

A gazdasági sikertelenség miatt a kolhoz vezetősége az ágazatban alkalmazott termelési és munkaszervezeti formák átfogó reformjára kényszerült. Az 1960-as évek második felétől kísérleti jelleggel bevezették a kolhozba a részes művelést (lokális szóhasználat szerint: a „feles dohányt”), aminek hatására a településen minden évben nőtt az önállóan gazdálkodó, családi munkaszervezetben végzett dohánytermesztés jelentősége: 1967-ben még csak 7, 1968-ban 19, 1969-ben pedig már több, mint 200 család termelt feles dohányt (NJKHLR, 1969b: 10).

A részes műveléssel gondozott dohányföldeken a kolhoz 15,4 q/ha átlagos terméshozamot ért el, ami 5,3–8,4 mázsával haladta meg a kollektív módszerrel végzett termelést, így 1974-től a gazdaság teljes egészében áttért az új művelési módszerre (NJKHLR, 1973: 11). Mindebből úgy tűnik, hogy a kolhozparasztok nem pusztán elszenvedő, passzív alanyai voltak az erőszakos, centralizált nagyüzemi termelésnek, hiszen bizonyos technikákkal (a munka szabotálásával, a termelési eredmények rontásával, rossz minőségű munkával, a munkahely és/vagy a termelés elhagyásával) módosításokat eszközöltek az egész rendszeren: az 1945 előtti magántulajdon, a tradicionális családi kisüzemi termelés részleges visszaállításával változtatásokra kényszerítették az államot.

A helyi elit ezt a változást természetesen nagyon hamar beépítette a kialakult gazdasági egyenlőtlenségek rendszerébe, és felhasználta az új termelési formát meglévő anyagi előnyeinek növeléséhez. 1969-ben, miután a részes művelés bizonyította eredményességét, a kolhoz vezetősége saját anyagi érdekeinek megfelelően módosította a dohánytermesztésért járó pótdíjazás szabályait. Ezek szerint

„... ha teljesítették a tervet a szerződéses dohányból, pótfizetést kell felszámolni a kolhoz elnökének 600 rubel értékben. A kolhoz elnök helyettesének, a fő szakembereknek, a főkönyvelőnek és helyettesének pótfizetést számolni fel a dohányért, fizetésük %-os arányában a kolhoz elnök havi fizetéséhez viszonyítva. A kolhoz dohánytermesztése vezetőjének felszámolni pótfizetést 300 rubel értékben és a mezei brigád brigádosainak 200 rubelt a havi fizetésükhöz mérten” (NJKHLR, 1970d: 65).

A szocialista munkaversenyből és a különféle aktivitási mozgalmakból – ahogy azt a fent kiragadott példák is bizonyítják – a kolhozvezető elit jelentős hasznot húzott: a gazdasági tervek informális vagy tényleges túlteljesítésével, a termelési mutatók fokozásával, az új munkamódszerek alkalmazásával stb. a vezetőség tagjai komoly anyagi előnyökre (pótfizetési előlegekre,

fizetésemelésekre) tettek szert. Ezek a gazdasági érdekek egyszersmind magyarázatot szolgáltatnak arra is, hogy a kolhoz mindennapi működését irányító személyek (kolhozelnök, gyár- és üzemvezetők) miért igyekeztek nagyon gyakran a végtelékig fokozni a szocialista versenyt a termelés különböző szintjein: a kolhozparasztok, a láncák és brigádok, az ipari üzemek és az egyes kollektív gazdaságok között.

Az élmunkások a tárgyi ajándékokon kívül különféle anyagi juttatásokban részesültek, bár ez az előbbinél kevésbé volt jellemző. A vizsgált 10 éves periódusban kitüntetett 98 kolhozmunkás között összesen 1725 rubel egyszeri fizetési prémiumot osztottak szét. Ezenkívül 1968-ban – a kolhoz megalakulásának 20. évfordulója alkalmából – azoknak a kolhoztagoknak, akik a legutolsó 3 évben ledolgozták a kötelező munkanapminimumot (a nők esetében 210 munkanapot, a férfiaknál 300 munkanapot) a kolhoz vezetősége 20 ezer rubel értékben vásárolt ajándékot. A jegyzőkönyv szerint „az ajándék kollekciójába tartozik a kolhoz albuma is”, amelyből a gazdaság számára 6000 darabot vásároltak. Ezenkívül határozatot fogadtak el arról, hogy az ünnepségre „meg kell rendelni az ungvári népi énekkart koncert céljából, továbbá két zenekart. Az ünnepi gyűlés után nov. 17-én fogadást kell adni az élenjáró kolhozistáknak és a meghívott vendégeknek a bökényi kultúrházban kb. 200 személy részére” (NJKHLR, 1968a: 21).

Az élmunkások számára a vezető elit bizonyos előjogokat biztosított a munkamegosztás területén is. Az 1960-as évek közepétől a termelési folyamatok gépesítése, valamint a fizikai munka szerepének csökkenése a településen foglalkoztatási válság kialakulásához vezetett. Ezt a problémát a péterfalvi kolhozban a kiegészítő ágazatok fejlesztésével próbálták mérsékelni, aminek fontos elemét képezte a kézműipari termékeket előállító szuvenirgyár, kosár- és korsófonó üzem kapacitásának fejlesztése is. A vezető elit kezében ez komoly zsarolási potenciált jelentett: a kiegészítőüzemekben csupán azok („a becsületes”, „jó” kolhozisták) kaphattak munkát, akik a hatalom normáit követték és legitimálták a kollektív termelési rendszert. Erről tanúskodik az egyik 1968. december 8-án hozott vezetőségi határozat is, amely szerint a téli hónapokban a gazdaság kosárfonó üzemében „elsősorban azokat a kolhozistákat kell [’munkával’ – B.S.] lekötöni, akik becsületesen dolgoztak egész évben”, azoktól a kolhoztagoktól pedig „akik már bekezdtezték maguknak a vesszőt és megkapták előre az üvegeket, el kell venni tőlük részben vagy egészben olyan mértékben, ahogyan részt vettek a kolhozi termelésben nyáron” (NJKHLR, 1966: 61). Az elit a munkásság pozitív viszonyát, támogató attitűdjét a kollektív gazdálkodással szemben azonban nem csupán anyagilag, hanem bizonyos jóléti fogyasztási cikkek, presztízsjavak segítségével is megpróbálta serkenteni. Az élmunkásoknak, pontosabban „azoknak a kolhoztagoknak, akiknek a családja becsületesen dolgozott a kolhozban” 1962-ben ingyen, másoknak ellenben 3 rubel 50 kopekért vezették be a rádiót (NJKHLR, 1962: 1).

A kollektív gazdaságban dolgozó élmunkások informális és formális díjazásának ez a rendszere – a részletek figyelembevétele nélkül – fokozatosan alakította ki a *munkahelyi behízselgés kultúráját* (*culture of adulation of work*), és létrehozta azokat a besúgó hálózatokat, amelyeken keresztül a termelést irányító vezetőségi tagok, gyár- és üzemvezetők, valamint a gyakorlati tevékenységért felelős brigadérosok, csoport- és láncavezetők bizonyíthatták az új rendszer iránti lojalitásukat, illetve részt vehettek annak kiépítésében és megszilárdításában (Baković, 2015: 37). Mindezt alátámasztják a korszakra vonatkozó narratívák, visszaemlékezések is. Ezek szerint a gazdaságot irányító elit az élmunkásokkal szemben az 1960-as években két fontosabb elvárást támasztott.

Az egyik az extraloyalitás, pontosabban a hatalom céljait és normáit maximálisan elfogadó, azt legitimáló hozzáállás keretei között elvégzett munka (a hatalom „kiszolgálása”, illetve a teljes körű „engedelmesség”). Az egyik interjúalany megfogalmazása szerint:

„Aki az elnököt szolgálta: M. Endre, E. Gabi, V. László, H. Csaba – ezek mind szívvel-lélekkel dolgoztak. Másképp nem maradhattak meg. Nem lehetett csak úgy, immel-ámmal. Ha valakit föbe kellett vón baszni, akkor föbebsztak vón. Nem is egyszer vót, hogy meg kellett verni valakit és megverték. Ajaj, B. Pista, farmvezető... Az, ha kellett vóna, vért ivott vón akárkiből. Először is ezeknek minden utasítást végre kellett hajtani. Nem szabotálták munkával, hogy fogok ezt meg azt. Olyan nincsen. Az vót az első része: munka orrvérzésig. A munka...” (B. F., 65 éves, magyar férfi, Tiszapéterfalva).

A másik, a hatalom érdekében alkalmazott tudástermelés:³⁷ a gazdaság hatékonyságát ellehetetlenítő, azt akadályozó cselekvésformákkal, magatartásokkal és az ezeket megvalósító személyekkel kapcsolatos információk összegyűjtése, megosztása, közlése és azok felhasználása a kollektív gazdaság büntetési-fenyítési technikáihoz:

„És ezt [„az orrvérzésig” végzett munkát – B. S.] még megtették azzal, hogy igen, én vagyok a fasz fia, én elmondom azt, aki csinált vagy nem csinált valamit, vagy valami. Meg rá vót bízva: figyelj csak arra a faszra, hogy ottan miért kevesebb a tej vagy valami... hogy lopják, vagy mit csinálnak. Hát beárulta. Ha kávéztunk, vagy ittunk valamit, ha valamit mondtál nekik, hát képesek vótak éjszaka bemászni az elnökhöz, vagy az elnökhelyetteshez, mert nekik szabad bejárásuk vót. És azok már másnap tudták... Ha éjjélkor mentél haza, reggel már tudták” (B. F., 65 éves, magyar férfi, Tiszapéterfalva).

Egy másik interjúrészlet szerint:

„Vótak neki besúgói, nem is egy... Andor az már reggel tudta, hogy az, meg a másik ember mit csinált és akkor már hivattatott. Te-te-te tegnap mit csináltál? Fennakad a szeme, hát honnan tudja, mikor senki nem vót ott? Tudták-látták. Sohse tudta az ember, hogy honnan fázik” (B. B., 75 éves, magyar férfi, Tiszapéterfalva).

E szolgáltatásokért cserébe az elit az élmunkásoknak különféle informális előnyöket biztosított. A kollektív emlékezet szerint ilyen volt:

37 Foucault szerint a hatalom és a tudás kölcsönösen feltételezi és konstituálja egymást, a szerző megfogalmazása szerint: „... a hatalom kitermeli a tudást (és nem egyszerűen azért részesíti előnyben, mert hasznosságánál fogva alkalmazza); hogy a hatalom és a tudás közvetlenül feltételezi egymást; hogy nincs hatalmi viszony anélkül, hogy ne képződne a tudás korrelatív területe, s nincs olyan tudás sem, amely ne feltételezné, egyszersmind ne képezne hatalmi viszonyokat (Foucault, 1990. 40).

a) a „kivételezés” gyakorlata: a munkahelyi szabály- vagy törvénysértések (lopás, munkahelyelhagyás, hiányzás, színlelt munkavégzés stb.) alkalmával a munkáselittel szemben csupán formális vagy – más alkalmazottakhoz viszonyítva – enyhébb büntetéseket szabtak ki;³⁸

b) A „munkakönnyítés” módszere: az élmunkásokat magasabb jövedelmű munkakörökbe osztották be, előnyösebb munkafeltételeket biztosítottak számukra („feltették őket”, „kiemelték könnyebb munkára”). Az élenjáró fejjönőknek összeválogatták a kolhoz legjobban tejelő teheneit, több takarmányt adtak az általuk gondozott állatoknak, máskor egyszerűen csak hozzáírtak papíron a munkateljesítményükhöz („attúl elhúztak, ennek oda írtak”). Az élenjáró gépkocsivezetőknek, sofőröknek és kombájnosoknak adták oda a legjobban fizető feladatokat és utakat; az „egyszerű” kolhoz munkásokhoz képest gyakrabban kaptak új munkagépeket és alkatrészeket;³⁹

c) A nyilvános elismerés és megbecsülés technikája is: az élmunkások megjutalmazásának fontos rituális, szimbolikus eleme volt a nyilvános felmutatás, az „egyéni” munkateljesítmények heroizálása és a lokális faluközösség előtt *példaként* történő beállítása. A munkaversenyek győzteseinek adományozott dísz tárgyak, zászlók, oklevelek, kitüntető címek átadására leggyakrabban a különféle állami ünnepeken (március 1., április 22., május 1., május 9., november 7.) került sor. Előfordult azonban az is, hogy konkrét gazdasági tevékenységek (a fejesi, ültetési, aratási, betakarítási stb. munkák) közben (1. és 2. kép.) tüntették ki őket a saját munkacsoportjuk, illetve a szűkebb munkahelyi közösségük tagjai előtt. A falu főterén dicsérőtáblát állítottak fel számukra, ahol a munkaverseny aktuális eredményeit ábrázoló grafikonok mellett a legkiválóbb dolgozók arcképei egész évben megtekinthetők voltak (3. kép). A nyilvános agitáció és demonstratív megjelenítés efféle formáit a falusi közvélemény egy része megvetéssel fogadta (főleg „magamutogatás”-nak tekintette), ami nemritkán magukban a kitüntetett, megjutalmazott személyekben is a szégyen érzését váltotta ki.⁴⁰

38 „A parasztra ránézett, másokra meg túlnézett”, „... Meg vót neki engedve több minden, nem látta, hogy mit csinál”. „Úgy csináltak, hogy hát behívták az irodába suttyomba, többet ez ne forduljon elő, mehetsz. Mint a milíción: elől beengedik, hátul kiengedik, oszt isten megáldja, megvan a büntetés.” (B. B., 75 éves, magyar férfi, Tiszapéterfalva)

39 „Ha például két söfőr vót, ugyanannyi munkanapja vót mindkettőnek, V. Vilmos kapott ezer rubel, M. Sanyi kapott kétszázat. Hasonlítsd össze. Az is ott dógózott, ez is. Aki az elnök embere vót az évente új autót, traktort kapott. Mit gondolsz, azért mert nagy lumen vót? A többi, például G. Károly a szar autóján dógózott le 40 évet.” (B. F., 65 éves, magyar férfi, Tiszapéterfalva)

40 „Kidicsérték úköt, hogy milyen jó munkások, meg ilyenek. Hát nekem is ott vót egy ilyen nagy fénykép a dicsérő táblára téve, hát mit értem vele? Hát én röhögtem, a többi meg azt mondta te, hát mutogatód magad? Hát mondom, mit csináljak, kitették, hátha tudom, hogy engem azért küld Gergely Pali fényképezni, hogy kitegyenek, nem is mentem vón.” (B. B., 75 éves, magyar férfi, Tiszapéterfalva)

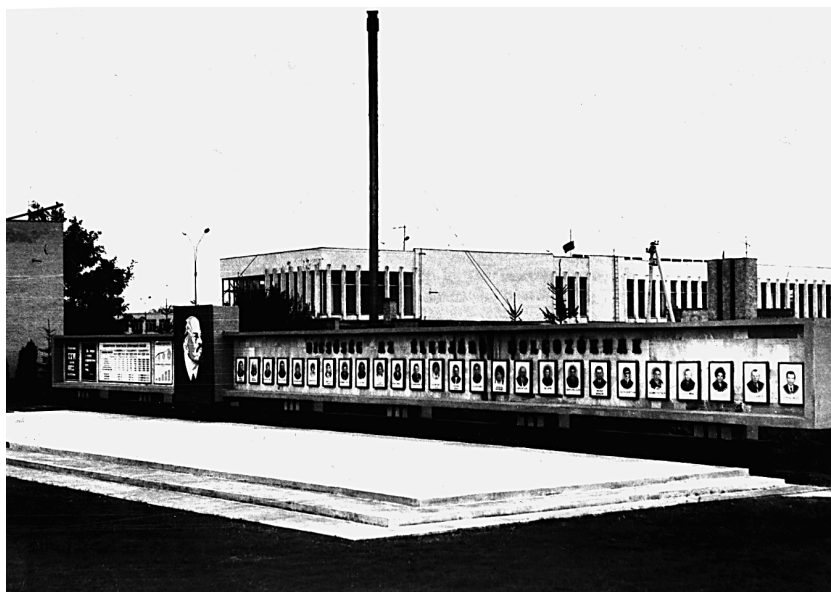
1. kép. *Élenjáró fejőnő kitüntetése a péterfalvi kolhozban*
Picture 1. *Award for the Best Milker Woman Worker in the Collective Farm*
(*Kolkhoz*) in Tiszapéterfalva

Forrás: Tiszaháti Néprajzi Múzeumi Komplexum

2. kép. *A mezőgazdasági brigádverseny győztese (az „ültetőbrigád” élmunkása)*
Picture 2. *The Winner of the Competition for Agrarian Brigades*
(*the Best Worker of the Planting Brigade*).

Forrás: Tiszaháti Néprajzi Múzeumi Komplexum

3. kép. Az élenjáró dolgozók dicsérőtáblája (Tiszapéterfalva, 1970).

Az emlékmű felirata: „Dicsőség az élenjáró dolgozóknak”

Picture 3. Plate for the Laudation of Leading-edge Workers.

Inscription on the Memorial: „Glory to the Leading-edge Workers”

Forrás: Tiszaháti Néprajzi Múzeumi Komplexum

Összegezve az elmondottakat és az adott témára vonatkozó korábbi kutatási tapasztalatokat, a hatalom mikroszintű működésének az államszocializmus éveiben egy olyan átfogóbb modellje rajzolódik ki, amelyben a kolhoz munkások túlélési stratégiái (az ellenállástól az aktív együttműködésig terjedő ideáltipikus szerepek) és az azokat minősítő, értékelő és elemző fegyvelmezési és jutalmazási rituálék a mindennapi élet különféle (gazdasági, társadalmi, politikai) szférájában egymás hatásait kölcsönösen korlátozó rendszert alkotnak.

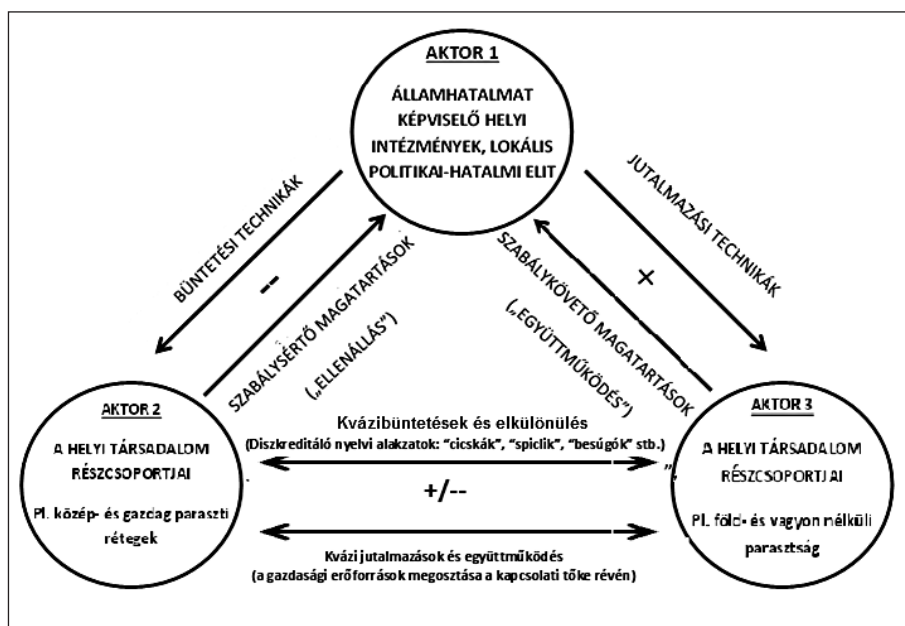
Ebben a rendszerben, amint azt a 2. ábrán is láthatjuk, a lokális társadalmon belüli viszonyokat egyfelől különféle társadalmi aktorok (állami intézmények, vezető beosztású politikai-gazdasági elíttek, a helyi közösség különféle érdekl- és részcsoportjai), másfelől az adott szereplők által kialakított stratégiai magatartásformák (pl. együttműködés, ellenállás ideáltipikus formái), harmadrészt pedig az ezeket értékelő, osztályozó, megerősítő fegyvelmezési eljárások (jutalmazási technikák, büntetési mechanizmusok) határozták meg. Az említett komponensek közötti viszonyok és azok együttes, gyakorlati működése leírható egyfajta ökológiai szisztémaként is, amelyben a rendszermodell egyes elemei, vagyis az állam formális és a helyi társadalom informális (népi) intézményei kölcsönösen befolyásolták egymást, illetve szabályozták a diktatórikus

politikai rendszer sajátosságaiból eredő kontrollmechanizmusok túl- és alulműködését, továbbá kiegyenlítették alapvető működési zavarait.

A tanulmányban bemutatott empirikus példákból láthattuk, hogy az államhatalom és annak képviselőiben a helyi gazdasági, politikai elit bizonyos jutalmazási technikákkal konceptualizálta a legitim módon alkalmazható gazdasági, társadalmi, politikai cselekvések körét; analitikus hatalomként osztályozta, értékelt az egyéni magatartásformákat: bizonyos viselkedéseket felmagasztalt, míg a büntetés különféle eljárásaival más cselekvésformákat leértékelt vagy elnyomott. A kommunizmus egalitárius retorikája mögött ezáltal az államilag szervezett egyenlőtlenségek sok tekintetben egy feudális, rendies jellegű rendszere alakult ki, amelynek intézményes fenntartását és funkcionális működtetését az egyik „oldalon” a megbecsülés, az *elismerés politikája*, a különféle kitüntető címek, ajándékok, kedvezmények, privilégiumok adományozása tette lehetővé, a másik „oldalon” ellenben a *lebecsülés, megvetés, a lefokozás különféle hatalmi gyakorlatai* (stigmatizáló címkék, büntetések stb.) teremtették meg.

Ezekre a hatalmi-politikai akciókra a helyi társadalom egyes részcsoportjai eltérő módon reagáltak. A rendszer haszonélvezői (a hivatali nomenklatúra tagjai, a politikai elit, a parasztkáderek, az élmunkások) különféle gazdasági javakhoz és társadalmi erőforrásokhoz (mobilitási lehetőségek, pluszjövedelmek, presztízstárgyak, értékcikkek, kiegészítő jövedelmet biztosító munkák, előkelő társadalmi rang és erkölcsi tőke) jutottak hozzá. Ezek egy jelentős részét normakövető magatartásokkal (gazdasági tervtúlteljesítés, politikai lojalitás, feljelentés, besúgás stb.), más részét illegális eszközökkel (hivatali korrupció, megvesztegetés, visszaélés, lopás stb.) érték el. Ezek egyfelől – a nem piaci gazdasági feltételek között – konstitutív módon járultak hozzá a tervgazdaság stabilitásának fenntartásához, másfelől folyamatosan akadályozták az állami tulajdon monopóliumára épülő gazdasági rendszer működését: ellentmondtak az uralkodó ideológiának, az informalitás intézményein keresztül folyamatosan aláásták a központi államhatalom legitimitását és eredményességét.

A kolhoz szervezeti hierarchiájában alacsonyabb pozíciókat betöltő, kiszolgáltatottabb társadalmi cselekvők (a „kolhozparasztok”, a „munkások”, a „nép”, az „egyszerű kolhozisták”) körében ezek a támogató és normasértő cselekvések (besúgás, feljelentés, túlteljesítés vagy épp ellenkezőleg: lopás, szándékos károkozás, munkafegyelem megsértése, színlelt munkavégzés, hanyag munkavégzés, munkahelyi hiányzás) szintén jellemző szokásgyakorlatok voltak, és lehetővé tették számukra a gazdasági javak informális redisztribúcióját és a magántulajdonhoz való jog szimbolikus kifejezését. Az államhatalom, illetve az azt képviselő helyi bürokratikus-gazdasági elit ezeket a stratégiákat azonban nagyon gyakran a kolhozparasztok egyéni anyagi és humán erőforrásának csökkentésével (a dolgozók pénztőkéjének, munkaerejének kisajátításával) próbálta mérsékelni és ellehetetleníteni. Ennek érdekében különféle szankciókkal (fizetés-, munkanap-, százalék- és pótdíjlevonással, a dolgozók munkakörülményeinek és pénzkereseti lehetőségeinek megnehezítésével: fizetett szabadság megtagadása, alacsonyabb munkára történő átvezetés, elbocsátás) és bizonyos jutalmazási technikákkal időről időre „megvédte”, illetve szimbolikusan visszaállította az új tulajdon- és birtokjogi viszonyokat.

2. ábra. A hatalom mikropolitikájának szerkezeti modellje
Figure 2. Structural Model For the Micropolitics of Power

Forrás: a szerző saját szerkesztése, 2018

FORRÁSOK ÉS RÖVIDÍTÉSEK RESOURCES AND ABBREVIATIONS

- NJKHLR = Nagyszőlősi Járás Közigazgatási Hivatalának Levéltári Részlege
- 1961a USZSZK Kárpátontúli terület, Vinohrádovói körzet, Petrovo község „Határőr kolhoz”. A mezőgazdasági artel alapszabályzata. Petrovo.
- 1961b A kolhozvezetőségi tagok határozatainak és kolhozisták általános gyűlésének jegyzőkönyve az 1961. évben. „Határőr” mezőgazdasági artel (kolhoz). Péterfalva. Nagyszőlősi járás.
- 1962 A kolhozvezetőségi tagok határozatainak és kolhozisták általános gyűlésének jegyzőkönyve az 1962. évben. „Határőr” mezőgazdasági artel (kolhoz). Péterfalva. Nagyszőlősi járás.
- 1965 A Beszámoló jelentés a „Határőr” kolhoz vezetőségének 1965. évi munkájáról. „Határőr” mezőgazdasági artel (kolhoz), Péterfalva, Nagyszőlősi járás.
- 1966 A kolhozvezetőségi tagok határozatainak jegyzőkönyve. „Határőr” mezőgazdasági artel (kolhoz). „Nagyszőlősi járás.
- 1967a Beszámoló jelentés a kolhoz vezetőségének munkájáról az 1967-es évben és a kolhozisták közös állásfoglalása. „Határőr” mezőgazdasági artel (kolhoz), Péterfalva, Nagyszőlősi járás.

- 1967b A „Határőr” kolhoz gazdasági adatai az 1961–1967. évre.
- 1968a Beszámoló jelentés a „Határőr” kolhoz vezetőségének 1968. évi munkájáról.
- 1968b A kolhozisták általános közgyűlésének jegyzőkönyve az 1968. évre. „Határőr” mezőgazdasági artel (kolhoz). „Nagyszőlősi járás. Kárpátalja megye,
- 1968c Összesítő jelentés a kolhozvezetőség 1967. évi munkájának elemzéséről és az általános közgyűlés határozatairól. 1968. 9–10.
- 1969a Kolhozvezetőségi tagok határozatainak jegyzőkönyve az 1969. évben. „Határőr” mezőgazdasági artel (kolhoz). Péterfalva, Nagyszőlősi járás, 8.
- 1969b Beszámoló jelentés a „Határőr” kolhoz vezetőségének 1969. évi munkájáról.
- 1969d Levelezés a nagyszőlősi végrehajtó bizottsággal és a területi vezetőséggel és másokkal az építkezésről, a terv teljesítéséről és egyéb kérdésekről az 1968. évben. „Határőr” mezőgazdasági artel (kolhoz). „Nagyszőlősi járás.
- 1970a. Összeírás a káderek számáról és minőségi összetételéről az 1970. évre. „Határőr” Kolhoz. Nagyszőlősi járás. Kárpátalja megye.
- 1970b A „Határőr” kolhoz 1970. évi számviteli jelentése.
- 1970c Beszámoló jelentés a „Határőr” kolhoz vezetőségének 1970. évi munkájáról. 8.
- 1970d Kolhozvezetőségi tagok határozatainak és a kolhozisták általános gyűlésének jegyzőkönyve az 1970. évben. I. kötet. „Határőr” mezőgazdasági artel (kolhoz). Péterfalva, Nagyszőlősi járás, 65.
1973. Beszámoló jelentés a „Határőr” kolhoz vezetőségének 1970. évi munkájáról. „Határőr” mezőgazdasági artel (kolhoz), Péterfalva, Nagyszőlősi járás.
1973. Beszámoló jelentés a „Határőr” kolhoz vezetőségének 1973. évi munkájáról. Határőr” mezőgazdasági artel (kolhoz), Péterfalva, Nagyszőlősi járás.

TtREL = Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár

I.8.C.6-7 – A tiszapéterfalvi református egyház rövid története

KTÁL =Kárpátaljai Területi Állami Levéltár

Fond 1, opisz 1, ügyirat 75 – Az UKP KB különleges osztálya, jegyzőkönyvi részlege. Gyorsirat. 6. számú jegyzőkönyv a kárpátaljai területi pártaktíva gyűléseiről.

Fond 1, opisz 1, ügyirat 121 – Az UK(b)P statisztikai kimutatása a pártszervezetek számbeli összetételéről és mozgásáról, a felvett tagok és tagjelöltek összetételéről, társadalmi helyzetük és foglalkozásuk szerinti mellékletekkel.

Fond 1, opisz 1, ügyirat 147 – Szervezés-irányítás (információs részleg). Információk, igazolások az UK(b)P Szolyvai, a Nagyszőlősi, Técsői és a Huszti körzetében a tömegszervezeti és a belső pártmunka állapotáról.

Fond 454, op. 11, ügyirat 127– Az UKP Nagyszőlősi Járási Bizottsága. Szervezési osztály. Adatok a kommunista munka élenjárói címet viselő kollektívák versenyéről.

Nagyiványi-Fekete M., Kresz M.&Göntér Zs. (1943–1944). *Tiszabáti települések háztartási adatlapja* (kézirat). Budapest: Néprajzi Múzeum Etnográfiai Adattár, EA 4588.

A mezőgazdasági artelel alapszabályzat-mintája. Elfogadta a rohammunkás kolhozisták második össz-szövetségi kongresszusa, jóváhagyta 1935. év február hó 17-én az SZSZKSZ Népbiztosainak Tanácsa és a SzK(b)P Központi Bizottsága. (1948). Uzshorod: Területi könyv- és újságkiadó.

A Munka Vörös Zászló Rendjeles Határőr Agrárcég Kolhoz (Ism.) (1988). Ungvár: Kárpátontúli Területi Agráripari Bizottság.

Про наділення землею безземельних та малоземельних селян, робітників і службовців Закарпатської України : декрет НРЗУ № 7 від 29 листоп. 1944 р (7. számú dekrétum a föld felosztásáról a földnélküli és a kis földterülettel rendelkező falusiak, valamint Kárpátontúli Ukrajna hivatalnokai között. 1944. november 29.) Visznik Národnoji Rádé ZákárpátszkojiUkráiné (Вісник Народної Ради Закарпатської України), (1), 5.

FELHASZNÁLT IRODALOM REFERENCES

1. Apor B. (2008). Hagiógráfia és kommunista vezérkultusz. Rákosi Mátyás életrajzai. In Horváth S. (szerk.), *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában* (132–153. o.). Budapest: Nyitott Könyvműhely.
2. Baković, N. (2015). “No One Here is Afraid of Blisters or Work!” Social Integration, Mobilization and Cooperation in Yugoslav Youth Brigades. The Example of Čačak Region Brigades (1946–1952). *The Hungarian Historical Review*, 4(1), 29–55.
3. Bartha E. (2017). A munkástörténet-írás új perspektívái. Bevezető. In Bartha E. & Bezsényi T. (szerk.), *Egy másik Kelet-Európa. Munkás- és társadalomtörténeti tanulmányok Mark Pittaway emlékére* (7–25. o.). Budapest: ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék.
4. Bódy Zs. (2004). Struktúrák és tapasztalatok. Politikai hatalom és társadalom az NDK társadalomtörténet-írásában. *Századvég*, 9(32), 3–36.
5. Boldizsár M. (1993). *Zákárpátyá mizs dvomá szvitovimi vijnámi: Mátériáli do isztoriji szuszpilno-politicsnih vidnoszen.* (Закарпаття між двома світовими війнами: Матеріали до історії суспільно-політичних відносин.) Ungvár: Boldizsár M. (magánkiadás).
6. Borbély S. (2015). Informális gazdasági stratégiák a magyar–ukrán határvidéken. In Turai T. (szerk.), *Hármas határok néprajzi értelmezésben* (217–245. o.). Budapest: MTA BTK Néprajztudományi Intézet.
7. Borbély S. (2016). A szovjet politikai diktatúra által konstituált történeti múlt – a lokális időtapasztalat intézményes átalakítása Kárpátalján, az 1960–1980-as években. *Múltunk*, 2, 187–224.
8. Borbély S. (2018). Fegyelmezési technikák és adaptációs mechanizmusok Kárpátalja határvidéki régiójában. *Korall*, 19(71), 149–174.
9. Bottoni, S. (2006). Integrálódó kisebbség? In Simon A. & Bárdi N. (szerk.), *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében* (385–404. o.). Somorja–Samorin: Fórum Kisebbségkutató Intézet.
10. Bottoni, S. (2008). *Sztálin a székeleykénél.* Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó.

11. Boym, S. (1994). *Common Places: Mythologies of Everyday Life in Russia*. Cambridge: Harvard University Press.
12. Davies, S. & Harris, J. (szerk.) (2005). *Stalin: A New History*. Cambridge, Cambridge University Press.
13. Dupka Gy. (1993). *Egyetlen bűnük magyarságuk volt. Emlékkönyv a sztálinizmus kárpátaljai áldozatairól (1944–1946)*. Ungvár–Budapest: Patent–Intermix.
14. Esser, H. (2008). The Two Meanings of Social Capital. In D. Castiglione, J. W. Van Deth, & G. Wolleb (szerk.), *The Handbook of Social Capital* (22–49. o.). Oxford: Oxford University Press.
15. Fedinec Cs. (2009). Milyen legyen a ruszin autonómia? A kárpátaljai vajdaság ügye. *Magyar Kisebbség: Nemzetpolitikai Szemle*, 14(1–2), 106–120.
16. Fedinec Cs. (2010). Magyar nemzeti pártok és társadalmi egyesületek Kárpátalján. In Fedinec Cs. & Vehes M. (szerk.), *Kárpátalja 1919–2009, történelem, politika, kultúra* (79–90. o.). Budapest: Argumentum–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete.
17. Fitzpatrick, S. (1979). Stalin and the Making of a New Elite, 1928–1939. *Slavic Review*, 38(3), 377–402.
18. Fitzpatrick, S. (1996). Signals from Below: Soviet Letters of Denunciation of the 1930s. *The Journal of Modern History*, 68(4), 831–866.
19. Fitzpatrick, S. (1999). *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. Oxford: Oxford University Press.
20. Foucault, M. (1990). *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
21. Gross, J. T. (1984). Social Control under Totalitarianism. In D. Black (szerk.), *Toward a General Theory of Social Control II*. (114–122. o.). London: Academic Press.
22. Gyáni G. (2003). Paraszt: mit jelent és mi jelentésének a határa? *Századvég*, 3(29), 71–76.
23. Gyekiczky T. (1989). *A fegyelem csapdájában: munkafegyelmi kampányok társadalmi hatásának elemzése*. Budapest: MTA Szociológiai Intézete.
24. Hann, C. (2004). Két tudományág összemosódása? Néprajz és szociálintropológia a szocialista és posztoszocialista időszakokban. In Borsos B., Szarvas Zs., & Vargyas G. (szerk.), *Fehéren, feketén. Varsánytól Rititiig. Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére I.* (45–63. o.). Budapest: L'Harmattan.
25. Harcsa I. (2003). Paraszttalanítás – egy fogalom születése. *Századvég*, 3(29), 77–85.
26. Hessler, J. (2004). *A Social History of Soviet Trade: Trade Policy, Retail Practices, and Consumption, 1917–1953*. Princeton: Princeton University Press.
27. Horváth S. (2004). *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet.
28. Horváth S. (2006). A mindennapi szocializmus és a jelenkortörténet. Nézőpontok a szocialista korszak kutatásához. *Századvég*, 11(40), 3–30.
29. Horváth S. (2009). *Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a hatvanas években*. Budapest: Nyitott Könyvműhely.
30. Horváth S. (2015). Life of an Agent: Re-Energizing Stalinism and Learning the Language of Collaboration after 1956 in Hungary. *Hungarian Historical Review*, 4(1), 56–81.

31. Horváth S., Majtényi Gy. & Tóth E. Zs. (1997). A magyarországi élmunkás- és sztahanovista kitüntetés. *Turul*, 70(1–2), 29–42.
32. Horváth S. (szerk.) (2008). *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Budapest: Nyitott Könyvműhely.
33. Ispán, Á. L. (2014). „Ha nem segítenek, Kádárnak írunk!” A Népi Ellenőrzési Bizottsághoz írt közérdekű bejelentések és panaszlevelek. *Ethno-Lore* 31, 145–200.
34. Jávor I. (2015). Szervezeti hatalmi struktúrák – korrupciós rendszerek. Empíria és elmélet. *Szociológiai Szemle*, 25(1), 2–38.
35. Kornai J. (2012). *A szocialista rendszer*. Pozsony: Kalligram Kiadó.
36. Korszun, O. M. (2014). *Kolektivizacija v Zakarpattyi: politichnyta administrativnyi zahodiprimusovogovplivu na seljan. 1944–1955.* (Колективізація в Закарпатті: політичні та адміністративні заходи примусового впливу населення. 1944–1955.) Ungvár: Kárpáti Kiadó.
37. Kovách I. (2003a). A magyar társadalom „parasztalanítása” – európai összehasonlításban. *Századvég*, 2(28), 28–41.
38. Kovách I. (2003b). Parasztalanítás: kérdőjelek és válaszok. Válasz Harcsa Istvánnak, Laki Lászlónak, Gyáni Gábornak és Benda Gyulának. *Századvég*, 4(30), 105–108.
39. Körösenyi A., Tóth Cs. & Török G. (2003). *A magyar politikai rendszer*. Budapest: Osiris Kiadó.
40. Laki L. (2003). Törés és folyamatosság. *Századvég*, 3(29), 87–92.
41. Levi, G. (2000). A mikrotörténelemről. In Sebők M. (szerk.), *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok* (127–146. o.). Budapest: Replika Kőr.
42. Lüdtke, A. (2003). Anyagiség, hatalom-vágy és a felszín varázsa. Az „Alltagsgeschichte”-perspektíváról. *Aetas*, 18(1), 147–156.
43. Lüdtke, A. (szerk.) (2016). *Collusion and Evasion: Mass Dictatorship and Everyday Life*. New York: Palgrave Macmillan.
44. Makara, M. P (2003). Vsztanovlennyáná Zakarpattyi Rágyánszkoj politicsnoi szisztyemi (Встановлення на Закарпатті Радянської політичної системи). In Prihogyko, V. P., Makara, M. P. & Lengyel, M. A. (szerk.), *Náriszi istoriji Zakarpattyá (1946–1991)* (35–72. o.). Ungvár: Vid-vo „Zákárpátyá”.
45. Majtényi Gy. (2003). Ön-fejűség. A másik Németország történelme. *Aetas*, 18(1), 142–148.
46. Majtényi Gy. (2005). *A tudomány lajtorjája. „Társadalmi mobilitás” és „új értelmiség” Magyarországon a II. világháború után*. Budapest: Gondolat Kiadó–Magyar Országos Levéltár.
47. Majtényi Gy. (2015). „De elmehet a Kádár Jani a picsába!” Reziliencia az államszocializmusban. *Replika*, 94, 92–112.
48. Miscsanyin, V. V. & Zsulkánics N. M. (2003). Pocsátok vidrodzsennjá ágrárnoho szektoru oblásztyi: kollektivizácijá tá jiji szociáljno-ekonomicsnyi naszlidki. (1945–1950). (Початок відродження аграрного сектору області: колективізація та її соціально-економічні наслідки [1945–1950]). In Prihogyko, V. P., Makara, M. P. & Lengyel, M. A. (szerk.), *Náriszi istoriji Zakarpattyá (1946–1991)*. Ungvár: Vid-vo „Zákárpátyá”.
49. Nagy N. (2013). *A cserevilágtól a padlásöprésig: falusi hétköznapiak a beszolgáltatás éveiben*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság.

50. Oficiszkiy, R. (2010). Mezőgazdaság. In Fedinec Cs. & Vehes M. (szerk.), *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra* (274–286. o.). Budapest: Argumentum–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete.
51. Oláh S. (1996). Elitrekrutáció a szocializmusban. A falusi adminisztratív elit. *Társadalmi Szemle*, 51(12), 21–33.
52. Ö. Kovács J. (2003). A társadalomtörténet németországi útjai. In Bódy Zs. & Ö. Kovács J. (szerk.), *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek* (167–186. o.). Budapest: Osiris Kiadó.
53. Ö. Kovács J. (2004). Egy politikai diktatúra társadalmi korlátai. Jelenkor-történeti kutatások az NDK-ról. *Korall*, 5(15–16), 179–204.
54. Ö. Kovács J. (2008). Az erőszak történelmi értelmezéséről. *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica*, 13(1), 97–108.
55. Ö. Kovács J. (2012). *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete*. Budapest: Korall Kiadó.
56. Ö. Kovács J. (2017). Földindulás. A lepezett kommunista diktatúra társadalmi gyakorlata a vidéki Magyarországon 1945-ben. In Csikós G., Kiss R. & Ö. Kovács J. (szerk.), *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon a második világháború végén* (19–68. o.). Budapest: MTA BTK–NEB.
57. Papakin G. V. (2014). Dzserlá z isztoriji OUN rágyánszkocho pohodzsennya: chemá klászifikáciji, zmisztová sztoroná. (Джерела з історії ОУН та УПА радянського походження: схема класифікації, змістова сторона.) *Український історичний журнал*, 5, 174–190.
58. Papp, J. (2015). Forradalom vagy szovjetizáció? Magyarország a II. világháború után (1944. szeptember–1947. szeptember). *Eszmélet*, 27(107), 94–108.
59. Pogrebnjak, P. L., Fedan, V. I. & Kolomijec J. P. (szerk.) (1972). *Primirne polozsennja pro osnovni funkciji kerivnih pracivnikov i specialistiv kolgospu*. Kijev.
60. Refergyer J. (1950). Szocialista munkaverseny Ukrajnában az első sztálini ötéves terv idején. *Történettudományi Értesítő*, 1(10–12), 1–36.
61. Revel, J. (1996). A mikroszintű vizsgálat és a társadalmi jelenségek konstruálása. *Aetas*, 11(4), 217–237.
62. Scott, J. C. (1985). *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven–London: Yale University Press.
63. Scott, J. C. (1989). Everyday Forms of Resistance. *Copenhagen Journal of Asian Studies*, 4(89), 33–62.
64. Siegelbaum, L. H. (1990). *Stakhanovism and the Politics of Productivity in the USSR 1935–1941*. Cambridge: Cambridge University Press.
65. Szekeres A. (1999). Mikrotörténet és általános történeti tudás. *Századvég*, 15(4), 3–16.
66. Szijártó M. I. (2014). *A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata*. Budapest: L'Harmattan.
67. Szöllősy Z., Jánki Gy. & Thirring L. (szerk.) (1939). *Az 1938. évi felvidéki nép-, földbirtok- és állatösszeírás. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal*. Budapest: Atheneum Nyomda.

68. Tóth E. Zs. (2010). *Kádár leányai. Nők a szocialista időkben*. Budapest: Nyitott Könyvműhely.
69. Valuch T. (2006). *Hétköznapi élet Kádár János korában*. Budapest: Corvina.
70. Valuch T. (2013). *Magyar hétköznapiak. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig*. Budapest: Napvilág Kiadó.
71. Varga Zs. (2015). Földreformok a II. világháború után Közép- és Kelet-Európában. *Történelmi Szemle*, 57(4), 583–605.

ET

MASZKULIN ALAKZATOK
FIGURÁCIÓS MEGKÖZELÍTÉSBN

2

Hadas Miklós¹

A *burgerlijk* apoteózisa: hegemón férfibeállítódások a holland aranykorban²

Kivonat

Az Erdélyi Társadalomban közölt korábbi fejezetekben a középkortól a 16. századig terjedő időszakban vizsgáltam a nyugati maskulinitások átalakulásának folyamatát. A jelen fejezet célja, hogy alátámassza Norbert Elias ama tézisét, miszerint a kora újkorban egy új, pszichológiai szemléletmódon alapuló társadalmi integrációs forma jön létre. Az első alfejezetben azt vázolom föl, hogy hogyan és milyen belső és külső társadalmi kényszereknek köszönhetően születik meg a nyugati típusú kapitalizmus első, páratlanul sikeres állama. A második alfejezetben előbb röviden összehasonlítom a középkori sűrű város és a holland aranykor városának főbb sajátosságait, majd a korszak egyik jellegzetes foglalkozási csoportjának, a festő cébbe tömörült mesterembereknek a tevékenységét vizsgálom. Végül összefoglalom, hogyan változtak a középkor és a 17. század között a hegemón maskulinitás diszpozicionális mintázatai, majd rámutatok arra, hogy a holland aranykorban egy új, plurális hegemón maskulin habitus kristályosodik ki.

Kulcsszavak: Holland Köztársaság, plurális maskulin habitus, 17. század, festők, városok

Abstract. The *Burgerlijk's* Apotheosis: Hegemonic Masculine Dispositions in the Dutch Golden Age

In the previous chapters published in "Erdélyi Társadalom", I have studied the long-term transformation of Western masculinities between the Middle Ages and the 16th century. In this chapter, it is intended to confirm the Eliasian thesis according to which a new form of social integration based on psychological sensitivity emerges in Early Modernity. First, it is concentrated on the historically conditioned internal and external factors that explain the rise of an exceptionally successful modern economy and bourgeois society. Next, after comparing the differences and similarities between the medieval thick cities and the Dutch cities in the Golden Age, the activities of the members of the painters' guilds are put under scrutiny. Finally, the characteristics of the transformation of hegemonic masculine dispositional patterns from the Middle Ages until the end of the 17th century are outlined. It is emphasised that a new, plural hegemonic masculine habitus is crystallised in this period.

Keywords: Dutch Republic, plural masculine habitus, 17th century, painters, cities

- 1 A szerző szociológus, egyetemi tanár a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia és Társadalompolitika Intézetében. E-mail: miklos.hadas@uni-corvinus.hu
- 2 Kétszeresen is köszönettel tartozom Andor Mihálynak: egyrészt, hogy fölhívta a figyelmemet Simon Schama (1997) kiváló könyvére, másrészt, hogy vette a fáradságot, hogy ezt a hétszáz oldalas munkát 2012-ben lefordítsa. Hozzátenném: remekül! Sajnálatos, hogy a könyv mindmáig nem jelent meg magyarul.

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Hadas, Miklós (2018). *A burgerlijk* apoteózis: hegemon férfi-beállítódások a holland aranykorban. *Erdélyi Társadalom*, 16(2), 157–178. <https://doi.org/10.17177/77171.220>

A tanulmány ingyenesen letölthető a CEEOL-ról: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=928> és a GESIS adatbázisából: <http://www.da-ra.de/dara/search?lang=en&mdlang=en>.

Az *Erdélyi Társadalom*ban közölt korábbi fejezetekben a középkortól a 16. századig terjedő időszakban vizsgáltam a nyugati maszkulinitások átalakulásának folyamatát. A jelen fejezet alapproblémája, hogy a kora középkori hibrid beállítódási mintázatok hogyan alakulnak át plurális maszkulin habituális mintázatokká. A 17. századi holland világot – hasonlóan a korábbi fejezetek történeti megközelítéséhez – madártávlatból szemlélem. Az *első alfejezetben* azt vázoló föl, hogyan és milyen belső és külső társadalmi kényszereknek köszönhetően születik meg a nyugati típusú kapitalizmus első, páratlanul sikeres állama. A *második alfejezetben* előbb röviden összehasonlítom a középkori sűrű város és a holland aranykor városának főbb jellegzetességeit, majd némileg részletesebben vizsgálom a korszak egyik jellegzetes foglalkozási csoportjának, a festőcéhbe tömörült mesterembereknek a tevékenységét. A célom az, hogy meggyőzően alá tudjam támasztani Norbert Elias ama tézisének, mely szerint a kora újkorban egy új, pszichológiai szemléletmódon alapuló társadalmi integrációs forma jön létre. A *harmadik alfejezetben* lényegre törően összefoglalom a középkortól a kora újkorig terjedő maszkulin diszpozicionális mintázatok átalakulásának főbb jellegzetességeit.

A KONTEXTUS

„Hollandnak lenni azt jelentette, hogy valaki lokális, provinciális, hagyomány- és szokásörző. Jelentette a ragaszkodást ahhoz, hogy a hatalom a helyi közösségtől a magasabb hatóságokhoz csak speciális időszakokban és feltételek között emelkedik át. (...) A Holland Köztársaság függetlensége az egyedülálló – politikai, vallási és hadi – történelmi véletlenek és körülmények terméke, amelyek semmiképpen sem szabták meg jövőendő jellegét. Identitása sem tulajdonítható valamiféle vastörvényeket követő társadalmi és gazdasági fejlődés eredményének. Mihelyt megszabadult a császári hatalomtól, ráhagyták, hogy – a nemzeti öntudat kritériumának tartott – területi, törzsi, nyelvi vagy dinasztikus védjegy nélkül alkossa meg magát. A monarchia összeomlása után keletkező vákuumba betört a kálvinizmus, a humanizmus és a kereskedelmi pragmatizmus egymással versengő (de egymást nem kizáró) hatása.” (Shama, 1997: 67)

Kiváló könyvében így jellemzi Simon Schama a 17. századi holland aranykor meghatározó sajátosságait. Arról a korszakról van szó, amikor ez a köztársaság lesz a világ legeredményesebb országa, amennyiben a kereskedelmi, gazdasági, tudományos és művészeti teljesítményt, valamint a társadalmi élet demokratikusságát és a gyarmati hódítások eredményességét vesszük figyelembe. Más szóval: ekkor jön létre a nyugati kapitalizmus első, páratlanul sikeres állama.

Ebben az évszázadban a hollandok nem csupán az európai és a nemzetközi kereskedelmet uralják, ők tekinthetők a legfejlettebb, leggazdagabb, leginkább kifinomult kulturális szokásokkal és intézményekkel rendelkező európai nemzetnek. S noha a Holland Köztársaság megszületésének és társadalmi viszonyaitának kontextusa az európai történelemben járatos olvasók előtt többé-kevésbé ismert, úgy gondolom, néhány bekezdés erejéig ajánlatos fölleveníteni az e tárggyal kapcsolatos legfontosabb háttérismereteinket.

Több, rövidebb-hosszabb háború körülményei közepette alakul ki a független holland állam. 1568-ban kezdetét veszi a nyolcvanéves háború, melynek során a református holland tartományok föllázadnak a katolikus spanyol hatalom ellen.³ 1579-ben hét északi tartomány létrehozza az Utrechti uniót, majd 1581-ben, kinyilvánítva II. Fülöp spanyol király trónfosztását, megalakítja a Holland Köztársaságot. 1585-től 1604-ig tart az angol–spanyol háború, melynek köszönhetően a spanyolok lemondani kényszerülnek az északi holland városok és kikötők ellenőrzéséről, viszont megtartják maguknak Antwerpent, az akkori Európa legfontosabb kikötővárosát. Ily módon 1585-ben a németalföldi tartományok kettéválnak a túlnyomóan protestáns északi Hollandiára, valamint a katolikus-protestáns déli Belgiumra. 1618 és 1648 között zajlik a harmincéves háború is, mely a Habsburg Birodalom valamennyi koronátartományára kiterjed; becslések szerint 8–11 millió ember veszíti életét a harcok során. S noha 1609-ben a Spanyolországot uraló Habsburgok Antwerpenben megkötik a 12 éves tűzszünetet a hollandokkal, 1648-ig, a háborúknak véget vető vesztfáliai békéig kell várni, hogy a Holland Köztársaság spanyol koronától való függetlensége általánosan elfogadottá váljék.

1585-ben a spanyolok négy évet biztosítanak Antwerpen, illetve a Habsburg-korona fennhatósága alá kerülő egyéb települések protestáns lakosságának arra, hogy amennyiben nem hajlandók áttérni a katolikus hitre, távozzanak. Ezért a 16. század végétől egy fél évszázadon keresztül nagy népvándorlás kezdődik: gazdag és jól képzett protestáns kereskedők, üzletemberek és szakemberek tízezrei áramlanak az északi városokba. A protestánsok mellett más vallási üldözöttek is észak felé tartanak: közülük mindenekelőtt a Portugáliából és Spanyolországból érkező szefárd zsidók, valamint a Franciaországból menekülő hugenották említendőek. E migráció társadalmi következményeként az 1630-as évekre Antwerpen helyét Amszterdam veszi át mint a korabeli világgazdaság legfontosabb kikötője és kereskedelmi központja. Természetesen ellentétes irányú népmozgások is beindulnak: az északi katolikusok közül sokan (de korántsem mindannyian!) a déli tartományokba költöznek.

Az aranykor létrejöttének okait keresve valamennyi elemző (Huizinga, 2001; Schama, 1997; Prak, 2005) hangsúlyosan utal az ország földrajzi elhelyezkedésére, kiemelve, hogy Hollandia

3 Persze, mint mindig, a történet egy kicsi bonyolultabb: „A holland forradalom nem csak II. Fülöp valláspolitikájának igazságtalanságai ellen irányult, hanem azoknak a tendenciáknak – pénzügyi centralizáció, szakértő bürokrácia, pártatlan közigazgatás, dinasztikus abszolutizmus, a városi és hűbéri kiváltságok elvétele – a többsége ellen is, amelyek a nagy reneszánsz államot jellemezték. Hollandnak lenni azt jelentette, hogy valaki lokális, provinciális, hagyomány- és szokásörző. Jelentette a ragaszkodást ahhoz, hogy a hatalom a helyi közösségtől a magasabb hatóságokhoz csak speciális időszakokban és feltételek között emelődik át, mint például a testületi hozzájárulás (például a katonaság beszállásához és az új adókhoz), a küldöttek visszahívásának joga, és a jogosulatlan szavazatok el nem ismerése” (Schama, 1997: 62).

félúton található a Vizcayai-öböl és a Balti-tenger között. Mindez ideális lehetőséget jelent számukra a Földközi-tengeri és az északi-tengeri városok közötti kereskedelem lebonyolítására. Az elhelyezkedésükből adódó lehetőségeiket példaértékűen ki is használják: sót, bort, ruhaneműt, fűszereket, ezüstöt és egyéb gyarmati termékeket szállítanak az északi Hanza-városokba, míg onnan búzát, halat, élelmiszereket és alapanyagokat hajóztatnak a déli országokba. Ennek köszönhetően az európai tengeri kereskedelem több mint ötven százalékát bonyolítják: a 17. század vége felé évente már mintegy ezer holland hajó járja a Balti-tenger vizeit! Különösen kedvező számukra, hogy az Északi-tengeren gyakorlatilag szabadon hajózhatnak, mivel ebben a korszakban sem a lengyelek, sem a svédek, sem a dánok nem képesek megvédeni és monopolizálni a tengeri útvonalakat. Sikereiket elősegíti a versenytársak hiánya is, hiszen a többi nagy tengeri nemzet – mindenekelőtt a franciák, az angolok és a spanyolok – az egymás elleni háborúskodással vannak elfoglalva. Ráadásul a Rajna lehetőséget biztosít számukra, hogy a szárazföld belsejében található területekkel is kereskedjenek (Huizinga, 2001: 25–27).

Ám a hollandok nem érik be annyival, hogy csak Európán belül kereskedjenek. 1602-ben létrehozzák a Holland Kelet-indiai Társaságot, mely az első multinacionális cég a világon; nem csupán egyfajta állam az államban (saját kormányzattal, hadsereggel, flottával és külpolitikával), hanem befektetései finanszírozására képes részvényeket kibocsátani, vagyis az első modern tőzsdét is létrehozni. A Társaság révén alapítják meg Batáviát (Jakartát), majd foglalják el Jávát, Szumátrát, Celebeszt, Nyugat-Borneót, Ceylont és Malajziát; hatalmas profitot termelve monopolizálják a keleti fűszerkereskedelmet. Emellett – egyedül az európai tengeri hatalmak közül – kizárólagos jogot szereznek a Japánnal való kereskedelemre, s ily módon az európai tudományos és technikai forradalom eredményei és különleges termékei (az órától a léggömbön át az elektromosságig) a hollandokon keresztül jutnak el Japánba – egészen a 19. század közepéig. Hangsúlyozandó, hogy a tengeri kereskedelemben és a gyarmatosításban elért sikerek gyakorlatilag állami beavatkozás nélkül valósulnak meg.

Az elemzők rámutatnak, hogy a tengerrel folytatott küzdelem fontos integráló erőt jelent a hollandok számára. Schama (1997) fölhívja a figyelmet arra, hogy a nemzeti függetlenség érdekében, illetve a tenger ellenében folytatott harcok időben egybeesnek, vagyis a nemzeti egység megteremtésében nem csupán annak van jelentősége, hogy mit szeretnének közösen megvalósítani, hanem annak is, hogy mit, illetve kit gyűlölnék közösen:

„Az árvíz a társadalmat egyszerre fölszabadította, és rettegésben tartotta. Ugyanis az árvíz olyan funkcionális szükségletet és történelmi igazolást jelentett a társadalmi alárendeltség alátámasztásában, aminek szerepét Európa többi részén más játszotta. Ha a társadalmi szabályok iránti tisztelet a fizikai biztonság érdekében teremtett kölcsönösségen alapult, akkor a gát-felügyelő, és a helyi választott heemraadschappen, vagyis a vízörtség minden hűbérúrnál jobb helyzetben volt ahhoz, hogy kikövetelje be-tartásukat” (Schama 1997: 40).

Huizinga (2001: 18) szerint a belvizek még fontosabbak, mint a tenger, hiszen az így létrejött csatornarendszer infrastruktúrájának meghatározó jelentősége van a belső hajózási kereskedelem létrejöttében, melyet elősegít a rendelkezésre álló tőzeg, valamint – a híres-nevezetes szélmalomok révén – az olcsó szélenergia fölhasználása is. És akkor a közhelyszámba menő sajá-

tosságokról, a feltöltött területekről, a tulipánt termesztő és a különböző tejtermékeket termelő parasztgazdaságokról említést sem tettünk.

A köztársaság kikiáltásával tulajdonképpen a jelentős autonómiával rendelkező városok és tartományok ligája jön létre, ahol az egyes részek politikai függetlenséggel és hatékony helyi önkormányzatisággal rendelkeznek. Vagyis a köztársaság a legékesebb és legközvetlenebb példája annak, hogy a nemzetállam modellje a városból fejlődik ki. A függetlenségét elnyert országban tulajdonképpen nincs központi hatalom, mely egy hatékony állami bürokráciát működtetne. A holland állam a föderalizmusból nyeri az erejét egy olyan korban, amikor egész Európában az abszolutista központosítás a norma. A holland világ középpontjában a város és a városi polgár, a *burgerlijk*⁴ áll. A társadalom struktúrája tojás alakú: a duzzadó közép (*brede middenstand*) kiterjedt rétege a meghatározó, amelyet alulról, illetve fölülről egy viszonylag kis méretű alsó- és felsőosztály vesz körbe (Schama, 1997; Huizinga, 2001; Prak, 2001). Nehéz és kényes a mindenkor hatalmi egyensúly fönntartása, ám a szükséghelyzetekben a józan belátás arra készíti a helyi vezetőket, hogy – a külső és belső politikai kényszerekre reagálva – képesek legyenek a katonai együttműködésre. Jellemző, hogy a harmincéves háború periódusában egyedül a Holland Köztársaság tudja önerőből megoldani a hadsereg finanszírozását, annak köszönhetően, hogy az amszterdami bankárok fél Európát ellátják olcsó hitelekkel, melyeknek kamataiból elegendő összeg jut a köztársaság hadi kiadásaira. (Emellett, az 1640-es évektől fogva, a helyi bevételken alapuló angol (hadi) adórendszer tekinthető még sikeresnek [Asch, 1999: 63, 67]).

Más európai országokhoz képest Hollandiában kisebb az arisztokrácia társadalmi súlya, és szerényebb a jövedelme. A városi, polgárosult közösség lenézi, és sokszor gúnyosan viszonyul a dologtalan udvar tagjaihoz és az arisztokratikus jó modor képviselőihez. A helyi arisztokrácia viszonylag egyszerű körülmények között él, és a patriarchális erkölcsöket követi. A német nemesekhez hasonlóan nem rendelkezik címekkel, legföljebb a „*heer van*” (valaminek az ura) megkülönböztetés dukál neki. Figyelemre méltó, hogy csak a 18. századtól kezdődően fordul elő, hogy a bécsi császár grófi címet adományozzon holland nemeseknek (vö. Huizinga, 2001: 21). Emellett – az angol arisztokráciával szemben – a holland arisztokráciából hiányoznak az udvari és katonai allűrök (Huizinga, 2001: 65–66). Jellemző módon a 17. században – Európában egyedülálló módon – a párbaj is tilos már az országban, és a politikai zavargások is kivételesnek számítanak – mindenekelőtt a „jó kormányzás” (a „*goede bestier*”-nek) „áldásainak” köszönhetően (Schama, 1997: 52).⁵

Az országban a „legjelentéktelenebb parasztcsoha is úgy utazhatott a maga lélekvesztőjén, mint másutt a legnagyobb úr. (...) A lovat megülő férfiember, mégha lovag volt is, legföljebb a mezőkön vadászgathatott, a közlekedésben való részvétele szempontjából azonban semmit sem jelentett, a nemesség társadalmi súlya itt már csak ez okból is kisebb volt, mint más országokban” – írja Huizinga (2001: 19).

4 A *burgerlijk* (főnévi és melléknévi alak) szótári jelentései: 1. polgári, azaz nem katonai; 2. világi, azaz nem egyházi; 3. középosztály, burzsoá; 4. városlakó; 5. udvarias, formális, kimért, jól nevelt, lovagias, úriemberi, tiszteletré méltó; 6. polgári jog, azaz nem büntető jog.

5 E kontextusban említendő, hogy Hollandiában a boszorkányüldözés is száz évvel korábban szűnik meg, mint a környező országokban (Huizinga, 2001: 68).

Ebben a hatalmi konstellációban a vállalkozók, a kereskedők és a helyi önkormányzatokat irányító tehetős polgárok mellett meghatározó súllyal bírnak a jelentős erkölcsi és életvitel-szervezési befolyással rendelkező református lelkészek. Az egyházi és világi intézmények ugyanis megtanulnak együttműködni, együtt létezni. Ennek sajátos példája, hogy a városi önkormányzatok egyetértésére van szükség az egyházi költségvetések elfogadásához. Mi több, a református lelkészeket a civil önkormányzatok költségvetéséből fizetik (Prak, 2005: 208)! Ily módon a tulajdonképpeni államvallásként funkcionáló református egyház képes áthidalni a patríciusok és a polgárok közötti különbséget, hiszen a lelkész ugyanúgy jelen van a kastélyban, mint az üzletben és a műhelyben. A többnyire kis- és középpolgári származású, demokratikus nézeteket valló lelkészek a református egyház szellemiségét kifejezetten antiarisztokratikussá teszik. A polgárok mindenekelőtt az egyházi intézményekben sajátítják el a műveltséget és a morálisan kívánatos viselkedési elvárásokat, s ezáltal még a legtekintélyesebb urak is követik és tiszteletben tartják a lelkész által hirdetett értékeket. Ezek a lelkészek, akik inkább prédikátorok, mint pásztorok, a nép nyelvén hirdetik isten igéjét, nagy hangsúlyt fektetve a moralizálásra, a dolgok meg- és elítélésére, bármiről is legyen szó: politikáról, művészetről, étkezésről, házastársi kötelezettségekről vagy éppenséggel a szexualitásról (Huizinga, 2001: 55–56).

A holland nemzeti identitás és önkép visszatérő elemei közé tartoznak az erasmusi „arany középút” klasszikus humanista erényei, melyekre szervesen épülnek rá a református egyház által hirdetett értékek: a türelem, az állhatatosság, a találékonyság, a szerénység, a mértékletesség, a szorgalom, a fegyelem, a tisztesség, a becsület, az őszinteség, a bátorság, az éberség, a tisztaság, a takarékoság, a jámborság, a hitbuzgalom, a józanság és a szókimondás. Alapvető holland hiedelem – mely később mint az *American dream* válik ismertté (!) –, hogy bátorsággal, kemény munkával, vakmerőséggel és elszántsággal lehetséges a társadalmi ranglétrán a gazdagok és a híresek közé emelkedni. A jó holland nem halmoz föl adósságot, becsületesen betartja szerződéses kötelezettségeit, és többre értékeli a józan kereskedő polgárt a hatalmát fitogtató nemesnél. Asszonya szorgalmas, erényes, házas és szemérmes (Schama, 1997: 54; 230; 249).

A holland modell sajátossága az is, hogy más vallások követőit engedik létezni. Az Utrechti Unió alaptörvénye kimondja, hogy „minden személy szabadon választhatja meg vallását, és senkit nem lehet vizsgálat alá vonni és elítélni vallása miatt” (Prak, 2005: 208, az én fordításom: HM)⁶. E toleranciának köszönhetően igazi vallási sokszínűség alakul ki a Köztársaságban: a zsidókat is befogadják, akik zömmel Portugáliából, Spanyolországból, Törökországból és Olasz-

6 Jellemző adat, hogy 1620-ban, Haarlemben a lakosság húsz százaléka református, 14%-a mennonita, 12%-a katolikus, egy-egy százaléka pedig lutheránus, illetve vallon református, vagyis a lakosság fele hivatalosan nem tartozik egyik vallásfelekezethez sem. Ugyanakkor a század második felében a három északi tartomány lakosságának 80–90%-a református, míg a déli tartományokban túlnyomórészt katolikus (vö. Prak, 2005: 209; 211). Schama így ír: „Azokról, akikre a tipikus holland táblaképfestészet művelőiként tekintünk, gyakran kiderült, hogy vallási életükben elhajlók. Vermeer nagyszerű szalonjai, valamint Steen harsány konyhái mind katolikusok művei voltak. Rembrandt olyan családból származott, amelyben az apa kálvinista volt, az anya gyakorló katolikus. Ő maga élete különböző szakaszaiban hol a remonstránsokhoz, hol a mennonitákhoz vonzódott, hol pedig olyan nagyon is liberális szellemű szektákhoz mint a kollegiánsok és a waterlanderek. (...) Rembrandt egyforma hittel és rokonszenvvel tudott rabbikat, lelkészeket és laikus mennonita prédikátorokat festeni és karcolni” (Schama, 1997: 121–122).

országból érkeznek. Amszterdam, Rotterdam, Haarlem, Utrecht állampolgárságot ad nekik, jöllehet a céhes kereskedelemből kirekeszti őket, és előírja számukra, hogy csak nagykereskedélemmel foglalkozhatnak (Prak, 2005: 217).⁷ A vallási tolerancia mögött elsősorban megint a józan belátás keresendő: a köztársaság hivatalosan nem hirdeti a vallási toleranciát, ám rájönnek arra, hogy annak érvényesítése tűnik a leginkább racionális döntésnek. Következésképpen a városok nyitottá válnak a menekültek előtt, és a közöttük lévő rivalizálás, mely adott esetben a menekültek befogadásában is megnyilvánulhat, egyfajta kulturális olvasztótégellyel teszi az országot – és ezáltal nagymértékben hozzájárul az aranykor kultúrájának kialakulásához (Prak, 2005: 4–5).

Tehát a városok túlsúlya, a bevándorlás, az egészséges társadalmi klíma, a vallási pluralizmus, a növekvő gazdaság, a nagykereskedelem – ezek együttesen növelik a toleráns társadalmi klíma kikristályosodásának esélyét. Figyelemre méltó, hogy 1550 és 1650 között, vagyis abban a periódusban, amikor a többi európai állam népességszáma stagnál vagy visszaesik a pestis, a háborúk és a polgárháborúk következtében, a holland lakosság száma a háromszorosára növekszik (Schama, 1997: 223). Miképpen például Amszterdamban a 17. század elején a személyközi gyilkosságok mértéke is szignifikánsan csökken. A történeti kriminológusok szerint mindez annak köszönhető, hogy a templomban hallottak alapján a gazdagabb polgárok egyre inkább elutasítják az erőszakot, jöllehet az alsóbb osztályok tagjai még továbbra is előszeretettel késelik meg egymást (Spiereburg, 1996).⁸

Ebben a világban, sajátos módon, a katonák többnyire alulértékelték, és gyakran gúny tárgyai: a képzőművészeti ábrázolásokban inkább a meghittség, a családiasság és a magánszféra pozitív vonatkozásai kerülnek túlsúlyba a közéletiséggel, a heroizmussal és a hazafissággal szemben. Jellemző módon a *schutterstukken* városi milícia ábrázolásakor sem a katonai rang, hanem a patríciusrangsorban elfoglalt hely a meghatározó.⁹ A közvélekedés szerint a gyarmatosító a társadalom selejtjének számít (Boxer, 1965: 70–73).¹⁰ Kétségtelen, állítja Schama, hogy a hol-

7 1615-ben 164 szefárd zsidó család él Amszterdamban, 1640-re számuk megkétszereződik. 1700-ra 3000 főre növekszik a szefárd zsidó közösség létszáma, miközben nagyjából ugyanennyi askenázi zsidó is érkezik Amszterdamba Kelet-Európából (akik sokkal szegényebbek, és gyakran koldulásból élnek) (Prak, 2005: 219).

8 A gyilkosságok hosszú távú csökkenése egész Európára jellemző folyamat: az idő múlásával párhuzamosan az elkövetők között mindenhol egyre kisebb a magasabb társadalmi csoportba tartozók hányada. (A középkorban az interperszonális fizikai erőszak még nem osztálysajátos jelenség.) A 16–17. század környékén, a vallásháborúk és a harmincéves háború közötti periódusban azonban a halálos kimenetelű agresszió „moralizációs” és „civilizációs” kampányok tárgyává válik. Mindez érzékelhető a büntetőjog fejlődésében, a jogi kategóriák árnyaltabbá válásában, valamint abban, hogy a gyilkosságokat halálbüntetéssel kezdik szankcionálni (vö: Eisner, 2003: 108; 115; 127).

9 „Az olyan grafikusok, mint Goltzius és Jacques de Gheyn a háború korai éveiben ha nem is hősiezen, de legalább dekoratívan ábrázolták a fegyveres férfit. Ám ez az ábrázolás a század közepére nagyjából eltűnt, hogy átadja a helyét valamiféle alpári burleszeknek. Hendrick Pot műveiben például egyértelműen a bordélyházak törzsvendégeiként ábrázolják a katonákat. Még a körletüket ábrázoló Pieter Codde és Jacob Duck képek is kérlelhetetlenül deheroizálóak voltak” (Schama, 1997: 244).

10 Mindez alátámasztani látszik, hogy a kegyetlenkedéseket is főleg az alsóbb néposztályokból származók követik el a holland gyarmatokon. Tehát ajánlatos figyelembe venni az erőszak távolításának osztálydimenzióját is.

landok birodalomépítő erőfeszítéseit erősen korlátozza a letelepedéstől való közismert vonakodásuk: csak a társadalom leghátrányosabb helyzetben lévő csoportjaiban van hajlandóság arra, hogy a gyarmatokon telepedjenek le (vö. Schama, 1997: 389). Huizinga egyenesen a holland nép „kevésbé katonai jellegéről” beszél. S noha a tengerészet még viszonylag elfogadott nemzeti intézménynek tekinthető, a szárazföldi hadsereg sohasem szabadul meg a civilekkel szemben elkövetett bűnök szégyenétől és stigmájától (Huizinga, 2001: 40–41).

MESTEREMBEREK ÉS MŰVÉSZEK

Korábban részletesebben foglalkoztam a sűrű középkori várossal (Hadas, 2017a), és amellet érveltem, hogy a társadalmi praxis differenciálódása a szakértelem mélyüléseként, ha tetszik, a „szakszerű kölcsönösség” és a „szokásszerűség kényszereként” értelmezhető. A középkori urbánus maszkulinitást példaértékűen inkorporáló kereskedők, mesteremberek, kézművesek és hivatalnokok a munkaszervezetbe beilleszkedő, racionális, elmélyült és szakszerű munkafolyamat fegyvelmezett elvégzésére szocializáltak. Tevékenységük esszenciája az önmegtartóztatás: életük valamennyi dimenziójában erőszakos késztetéseik elfojtására kötelezettek. Ebben a világban a kereskedők és a kézművesek érdekeit és céljait védeni hivatott céheknek van meghatározó szerepük az életvitel szabályozásában. Működésük magán viseli az egyházi alapítású vallásos testvériségek és testvériségi férfiegyesületek hagyományait. A céhek biztosítják a termékek szigorú minőségkontrollját, gondoskodnak a piacvédelemről, emellett vallási, szociális, politikai, sőt, katonai tevékenységet is végeznek: szentet választanak, templomba járnak; ha telik rá, kápolnát is építenek maguknak, ha pedig a szükség úgy hozza, részt vesznek a város katonai védelmében is. A középkori városi polgár habituális centruma és ez alapján szerveződő életvitele a fegyvelmezett teleologikus racionalitás, az önfegyelem, a takarékoság, az előrelátás, az alkalmazkodási és együttműködési készség, a közösségi felelősségérzet belsővé tétele, a korporatív szellem, azaz a közös célok érdekében kifinomult módon és szakszerűen együtt munkálkodó férfikötődések köre épül. Vagyis az erőszakkontroll már a középkori városokban szükségessé válik, mivel a sokféle lakosból álló, rétegzett társadalmi térben rafináltabb érdekérvényesítési és konfliktusmegoldó stratégiákat kell alkalmazni; a közösség szigorúan szankcionálja, ha valaki az archaikus libido dominandi késztetése alapján, erőszakkal kívánna megnyilvánulni.

A városi polgár praxisa a középkorban is magában hordozza a modern társadalom megteremtésének föltételeit. Lényegében az akkor kezdődő folyamatok bontakoznak ki néhány évszázaddal később.¹¹ A holland aranykor világát is a szakracionális fokozatos térnyerése jel-

11 A 15. századi olasz reneszánsz városi világával kapcsolatban írja Burke, hogy „Giovanni Rucellai azt tanácsolta családjának, hogy ’bánjon takarékosan az idővel, mert az a legértékesebb tulajdona’... A szobrász Pomponio Gaurico azzal kérkedett, hogy gyerekkora óta úgy be tudta osztani az idejét, hogy egy perct se fecsérelt tétlenségre” (Burke, 1999: 208). A jó holland sem fecsérelheti az időt. Huygens verset is ír az alvás ellen két évszázaddal később: „Az alvást nem sorolom az ember szórakozásai közé: És ha választhatnék, sem álmoságot, sem alvást nem kívánnék magamnak. Pfuj, mindennapi halál, pfuj, vízszintes párnasír; pfuj, pazarló időpocsékolás, ha lemondhatnál róla, mily hosszú lehetne az élet!” (id. Huizinga, 2001: 74).

lemzi, csakhogy a 17. századi viszonylatok már nagyságrendekkel komplexebb interdependencia-szövevényeket hoznak létre. E komplexitás egyrészt a foglalkozások további differenciálódását, másrészt az egyes szakterületek és szakemberek számának növekedését, harmadrészt a közeletben részt vevő intézmények szaporodását, negyedrészt a nemzetállami szintű (városok közötti) integrációk mélyülését, ötödrészt a globális világgazdaságot befolyásoló struktúrák láncolatának meghosszabbodását, hatodrészt pedig az intim szféra életvitelbeli súlyának növekedését jelenti – hogy csupán a legfontosabb különbségeket említsük. A kora újkori holland városokban nagyobb súllyal vannak jelen az állampolgári részvétel világi és egyházi intézményei: a presbiteri testületek, az önkormányzatok, a lövészegyletek, az éjszakai és nappali őrszolgálatokat bonyolító, civil őrző-védő paramilitáris egységek, a szociális és jótékonykodó egyesületek, az alapítványok, a retorikai kamarák, a művelődési egyesületek és így tovább. Következésképpen a céhek strukturális súlya, jelentősége csökken. Ebben a világban a szellemi produktum előállítására és fogyasztására már kevésbé egyértelműen kötődik társadalmi pozíciókhoz és rangokhoz: egy viszonylag egységes műveltség alakul ki, amelyben a patríciusok és a széles középosztály tagjai egyaránt részt vesznek, legyenek akár jogászok, orvosok, prédikátorok, kereskedők, cipészek, tanítók vagy gátőrök (Huizinga, 2001: 49).¹²

Hangsúlyozandó az is, hogy a középkori város mérete jóval kisebb: általában néhány ezer fő él egy-egy átlagos méretű településen. A városokat akkor még többnyire várfal veszi körül, ami pontos indikátora annak, hogy ellenséges környezetben létesülnek, és komoly veszélyeknek vannak kitéve – legyen szó a külső támadásokról vagy a bevándorlókról, akiknek beáramlását erősen korlátozni igyekeznek. Az elköltözést nehezíti a városhálózat hiánya is: ebben az időszakban a népesség túlnyomó többsége falvakban él, illetve főúri vagy fejedelmi udvarokban csoportosul. Kétségtelen, a városok kereskednek egymással, háborúkat is folytatnak egymás ellen, de abban az időszakban még nem létezik a városok ligája alapján létrejövő nagyobb egység, a nemzet – ami a Holland Köztársaság esetében az intézményes létezés keretét biztosítja. A köztársaság polgára elsősorban nemzeti identitással rendelkező honpolgár, és csak másodsorban homo oeconomicusként létező, gazdálkodó lény. A 17. századi holland világban a lakosság fele már városlakó, aki számára a költözködés joga biztosított. Ez már egy hatalmas és bonyolult társadalmi tér, százezres városokkal és csaknem kétmillióssal lakossággal. Emellett a holland modellben sokkal bonyolultabb érdekérvényesítési mechanizmusok vannak, kifinomultabb a jogrend, jobb a közbiztonság, nagyobb a jólét, jobbak az egészségi mutatók, pontosabbak a tűzvédelmi előírások, és jelentősen csökken a bűnözési ráta. Ebben a világban – szemben a középkori észak-olasz városokkal – már nem jellemzőek a testvérgyilkos háborúk.

¹² Egy részletesebb történelmi elemzésben ki kellene térni a tudományosság kibontakozására is, mely természetesen szorosan összefügg a nyomtatás fölhaladásával (vö. Hadas, 2017b). Míg 1600-ban 68 nyomda van az országban, 1650-ben már 34 város rendelkezik legalább egy nyomdával és kiadóval, így összesen 247 ilyen üzlet van Hollandiában. Itt említhető a Leideni Egyetem megalapítása is 1575-ben. Ez egy világi intézmény, amelyre már nem nehezedik a középkori egyházi múlt súlya. És akkor egy szót sem szoltunk arról, hogy a köztársaságban a korabeli tudományos életben olyan hírességek alkotnak, mint René Descartes, Christiaan Huygens, Hugo Grotius, Baruch Spinoza, Pierre Bayle vagy John Locke. Következésképpen a köztársaság nem megalapozatlanul tekinthető kozmopolita olvasztótégelynek (Prak, 2005: 226–227).

Hogy pontosabb képet alkothassunk erről a világról, vegyük közelebből szemügyre a holland aranykor egyik sokat emlegetett, jellemző foglalkozási csoportját, a festők, nyomatkészítők és metszők szakmáját! Miképpen néhány évszázaddal korábban, a 17. században is mesterembereknek tekintik őket. A festők, hasonlóan a középkori városokhoz, területi alapon létrehozott, egymással versenyző városi céhekbe szerveződnek; gyakran a kereskedők, a műgyűjtők, sőt, olykor a művészetkedvelők is csatlakoznak hozzájuk. A céhtagság lehetővé teszi a tagok számára, hogy tanítványokat fogadjanak (általában három-öt évre), és műhelyeket hozzanak létre, továbbá hogy a céh helyiségeiben állítsák ki és adják el alkotásaikat. Céhtagság híján a mesterségüket nem gyakorolhatják (megjegyzendő, hogy a nők és a zsidók általában nem lehetnek céhtagok; komoly konfliktusok vannak továbbá a céhek és az uralkodók által alkalmazott festők között¹³). Idővel aztán az egyre anakronisztikusabbá váló céhek mellett megjelennek a művészeti akadémiák (illetve a céhek átalakulnak művészeti akadémiákká vagy ún. retorikai műhelyekké). Ez a változás alapvetően azzal a folyamattal függ össze, melynek során a festészet immár nem kézműves munkának, hanem művészeti tevékenységnek számít. Ezeken az akadémiákon már nem csupán a mesterségbeli tudást, hanem művészetelméletet, művészettörténetet, irodalom- és drámatörténetet, filozófiát és esztétikát is tanítanak.

E foglalkozási csoport nagyságrendjét jól érzékelteti, hogy 1650-ben 650–750 festő és metsző dolgozik a Köztársaságban, vagyis ezer főre másfél-két alkotó jut (Prak, 2005: 241).¹⁴ Mindazonáltal, szemben a középkori gyakorlattal, a művek megrendelői nem hercegek, püspökök és nemes urak, hanem cipészek és gátőrök, orvosok és parasztok – esetleg városi előljárók. Nem csupán a festészet, hanem a nyomatkészítés is fontos a hétköznapi ember számára, hiszen egy-egy nyomat tökéletesen alkalmas arra, hogy könnyen érthető módon ábrázolja a környezetet. Hatalmas mennyiségben készülnek metszetek a kastélyokról, épületekről, népviseletekről, nem beszélve a kalendáriumokról, portrékról, emblémákról, vignettákról és könyvillusztrációkról (Huizinga, 2001: 100–101). A holland vásárló a polgárosult környezetét és otthonát kívánja díszíteni. Nem kellene az életnagyságú szentek, az antik jelenetek, a fenségség, a pompázatos és monumentális barokk ünnepélyesség, a hivalkodó elegancia, miképpen nincs szükség az átélt misztérium szenvedélyes kifejezésére sem. Allegóriát sem igényel a holland ember, legföljebb a városháza mutathat érdeklődést az ilyen rafinériák iránt (Huizinga, 2001: 94–95). Ezek helyett többnyire olcsó és kisméretű alkotásokat kívánnak vásárolni, amelyek jól fölismerhető, beazonosítható mindennapi jeleneteket, életképeket ábrázolnak. Realista elvárásokat fogalmaznak meg: a festménynek a lehető legtökéletesebben hasonlítania kell az átélt, megélt, megtapasztalt valóságra.

A megrendelő nagyra értékeli a mesterségbeli tudást, ám – és ez a lényeg számunkra! – az esetek túlnyomó többségében nem alkotót választ, hanem a hely és az alkalom megkívánta témát, illetve a témának megfelelő műfajt. Nem egy Vermeerre vagy Frans Halsra vágyik, hanem a szüleiről készült élethű portréra, esetleg a nappali szobába illő, sárga és piros színekben pom-

13 Rubens a szabályt erősítő kivétel, mivel ő tagja az antwerpeni Szent Lukács-céhnek, és egyúttal Albert herceg és Izabella hercegnő udvari festője is Brüsszelben.

14 Delft huszonnégyezer lakosára például 30 festő jut a 17. század közepén. Prak adatai szerint egyébként összesen mintegy nyolcmillió festmény készül Hollandiában a 17. században (Prak, 2005: 241)!

pázó tulipános virágcsendéletre vagy éppen hajókat és szélmalomokat ábrázoló téli tájképekre.¹⁵ És ezek a fogyasztói igények nem maradnak kielégítetlenül, mivel mindenhol festményeket lehet találni: a városházák termeiben, a lövészegyletekben, a hivatalokban, az iskolákban, a retorikai kamarákban, az árvaházakban, az öregotthonokban, a patríciusházak szalonjában, a polgárházak nappali szobájában. Mi több, kiváló festményekre lehet bukkanni a rotterdami vásári bódékban csakúgy, mint a paraszti otthonokban (Huizinga, 2001: 52–53). Csak éppen a templomokban nincsenek képek, hiszen a protestáns világban ez nem megengedett (Huizinga 2001: 90). És szobrokat is hiába keresnénk, megrendelők híján sehol sem találunk.

A festők túlnyomórészt (kis)polgári származásúak, viszonylag tanulatlanok és műveletlenek; kevésbé érdeklik őket az elvont, akadémiai, művészet- és stíluselméleti kérdések. Jellemzően nem jártak Itáliában (e tekintetben Rembrandt sem kivétel), viszont, és ez volna a lényeg, kitűnően értik és magas szinten művelik a mesterségüket: Jan van Eyck jelmondata: *als ic can*, vagyis „ahogy tudom” (Huizinga, 2001: 97). Ugyanakkor a kezük rendkívül ügyes.¹⁶ A közvélekedés szerint Vermeer is azért tekinthető „igazi hollandnak”, mert „nem ismer sem tézist, sem eszmét, sem pedig a szó legszorosabb értelmében vett, meghatározott stílust” (Huizinga, 2001: 99). Emellett az alkotók szégyentelenül és gátlástalanul másolnak, ismételnék, és sorozatgyártásra specializálódnak. Az egyik mester virágot, a másik állatot, a harmadik hajót, a negyedik tengeri ütközetet, az ötödik téli tájat, a hatodik ruhafodrokat (stb.) tud magas szinten festeni. Így egy-egy műhelyben, ahol számos specialista együttműködésével készülnek a képek, bármilyen fogyasztói igényt ki tudnak elégíteni – ráadásul igen gyorsan és hatékonyan. A műhelyek ugyanis versenyt futnak az idővel, és folyamatos versenyben állnak egymással is, hogy ki tud minél gyorsabban, minél tökéletesebben, minél több képet elkészíteni. Az ár ugyanis a befektett munkaidővel korrelál (Prak, 2005: 236–240).¹⁷

Főntebb úgy fogalmaztam, hogy a 17. századi átlagos holland vásárló nem alkotót, hanem témát és a témához illő műfajt keres. Ugyanakkor a mesteremberi lét – akárcsak a reneszánsz korszakban – nem zárja ki, mi több, valószínűsíti a művész pozíciójának intézményesülését, és ezáltal a szakmai erőter további differenciálódását. Lényegében, mint arra már érintőlegesen utaltam, a céhek hanyatlása és a művészeti akadémiák és retorikai műhelyek megjelenése ennek a folyamatnak az indikátora. A 16. századtól kezdődően ugyanis már akadnak olyan tehetősebb vevők, akik nem elégednek meg azzal, hogy a legkülönbözőbb témákban és műfajokban rendelkezzenek minőségi képekkel, hanem egy komolyabb gyűjtemény vagy „kabinet” létrehozására vállalkoznak. A tehetős műgyűjtő pedig már nem csupán témákra és műfajokra, hanem szer-

15 Az utókor által fölfedezett és nagyra tartott Vermeert például alig ismerik a 17. századi Hollandiában. Nem csupán azért, mert életműve viszonylag szerény: mindössze harminc alkotásból áll. Ám jellemző módon ő nem is festőként, hanem műkereskedőként volt a delfti Szent Lukács-céh tagja, aki saját kocsmájában árulta a műveket – mivelhogy elsősorban kocsmáros (na jó, fogadós) volt... (Prak, 2005: 243–244).

16 Huizinga írja Frans Halsról, hogy „pillantása és keze erősebb volt, mint amennyire ennek ő maga valamennyire tudatában lett vagy lehetett volna” (Huizinga, 2001: 97).

17 Huizinga szerint az építészetben nyilvánul meg az igazi „holland karakter és zsenialitás”: a városházák, árvaházak, lőterek, kereskedelmi épületek, raktárak létrehozásakor az építés a középületekre alkalmazta a lakóház építészeti elveit (Huizinga, 2001: 108–110).

zőkre is koncentrálnak. Egy elsőrangú kabinetben „illetett, hogy legyen egy Dürer, egy Holbein” (Huizinga, 2001: 92–93).¹⁸ A 17. század második felében pedig – tehetjük hozzá – már egy Rembrandt is. Más szóval: létrejönnek annak föltételei, hogy a mesterek, iparosok közül a kortársak számára is nyilvánvaló módon egyesek kiemelkedjenek, és művésszé váljanak.¹⁹

És itt álljunk meg egy pillanatra! S noha a jelen kontextus nem alkalmas arra, hogy árnyalt művészettörténeti és esztétikai fejtegetéseket folytatva merüljünk el a részletekben, Rembrandt kapcsán néhány számunkra is fontos állítást tehetünk. Ő ugyanis az az alkotó, akit már saját idejében is megkülönböztetett figyelem és tisztelet övez, és akinek halála utáni recepciója is azt bizonyítja, hogy a holland aranykor festői között nem csupán jó mesterek és jó iparosok vannak, hanem olyan alkotók is, akiket teljes joggal művésznek, vagyis önálló esztétikai univerzumot létrehozni képes individuumnak tekinthetünk. Rembrandt persze számos tekintetben hasonlít kortársaihoz: ő is a Szent Lukács-céh tagja; nem csupán festő, hanem rézmetsző, kereskedő és gyűjtő is egy személyben. Ő is a piacról él, és megrendelésre bárkit lefest – főleg kisebb méretű képekben: polgármestereket és nemes urakat, tanítómestereket, prédikátorokat, hajóépítőket, zsidó orvosokat, rézmetszőket és ötvösmestereket is. Abban viszont már rendhagyónak számít, hogy a legkülönbözőbb műfajokban is otthonosan mozog, ráadásul folyamatosan megújít, kísérletezik, változik, fejlődik. És miközben elsősorban református, más vallások felé is nyitott.

A legjelentősebbek között nincs még egy festő ebben a korszakban, aki annyi önarcképet készített volna, mint ő. A nagy kérdés, ami máig foglalkoztatja az utókort, hogy vajon Rembrandt egy par excellence individualista, önelégült alkotó-e vagy sem. Schama – számomra meggyőző módon – amellet érvel, hogy Rembrandt nem önelégült és nem exhibicionista alkotó, ugyanis teljesen föloldódik ezekben az alakokban, legyen az katona, polgár, koldus, herceg vagy bármi más. Szerinte – szemben Dürerrel, aki objektív kíván maradni, valamint Rubensszel, aki mindig humanista patríciusként ábrázolja önmagát – Rembrandt a különböző karakterek bőrébe bújlik. Vagyis egy modern Proteus, egy *everyman* ő, aki szerepet alakít, bohóckodik, pózol, idézőjelbe tesz. Olyan alkotó, aki képes bárkinek a személyiségét magára venni. Nem véletlenül tartják a romantikusok inkonzisztens, shakespeare-i alkatnak (Schama, 1999: 296–301). Schama szerint Rembrandt önreflexív művész, aki gyakorlatilag saját magán kísérletezik: a szerepjátszó önarcképek a szakmai-technikai fejlődését szolgálják.²⁰

18 Később aztán kiderült, hogy ezek többsége hamisítvány volt – teszi hozzá Huizinga...

19 Az más kérdés, és a jelen fejtegetéseknek nem tárgya, hogy a romantikától kezdődően számos korábbi mester – a már említett Vermeer, Frans Hals, Ruisdael, Jan Steen, Claesz, stb. – a művész rangjára emelkedik, és műveik mára a legjelentősebb köz- és magángyűjtemények legértékesebb alkotásai közé tartoznak. Egyébként Rembrandt megítélése sem volt mindig egyértelmű: a 20. század közepén ép-penséggel komoly kételyek merültek föl az őt övező zsenikultuszról (vö. Schama, 1999: 24).

20 1631-es önarcképét, melyen puha kalapban ábrázolja magát, Schama a Rembrandt–Rubens-hibridizáció jellegzetes példaként fogja föl. Érvelése szerint e képével a fiatal Rembrandt nem egyszerűen másolja Rubens puha kalapos önarcképét, hanem beleáll, azonosul vele, kisajátítja, vagyis „eljátssza a rubensi maximatúra lehetőségével a rembrandti miniatúra helyett”. Egyáltalán: „a *pictor doctus* Rubensszel szemben inkább *pictor vulgaris* ő; inkább cigány, mint egyetemi ember, inkább protestáns, mint katolikus. Mindez persze nem zárja ki, hogy Rubensszel versengve alkalomadtán rubensi lovagpózba vágva is ábrázolja önmagát” (Schama, 1999: 37. A saját fordításom: H. M.).

A jelen gondolatmenet kontextusában a legfontosabb állítást Jan Białostocki, a neves lengyel művészettörténész fogalmazza meg, amikor Rembrandt kapcsán emellett érvel, hogy a 17. századi holland protestantizmus történelmi körülményei között már megteremtődnek az ábrázolt ember tragikus élményvilága iránti együttérzésnek, illetve „az erkölcsi világ individuális fölfogásának” vallási, kulturális és *pszichológiai* föltételei (Rényi é. n. – Az én kiemelésem: H. M.). Białostocki Huygens-t²¹ idézi állítása alátámasztására:

„Mert állítom, hogy egyetlen Protogenésznek, Apellésznek vagy Parrhasiosznak sem juthatott volna eszébe – vagy ha ma visszatérnének, ma sem jutna eszükbe – az, ahogyan – s ezt bámulattal mondom – ennek a szakálltalan molnárlegénynek sikerült egyetlen alakban különböző érzelmi állapotokat egyesítenie és kifejeznie. Bravó, Rembrandt!” (id. Rényi, é. n.).

Majd hozzáfűzi:

„Huygens reflexiója amellel szól, hogy ez a „pszichológiai” értelmezés nem valami modern esztétikai fikció. Még nem a modern bensőség irányába tett festői fordulatról van itt szó, hanem a hagyományos retorikus formák tárgyilagos alkalmazásának elvéről, arról, hogy a valódi emberi érzelmek csak konkrét élethelyzetek, emberi viszonyok összefüggésben ragadhatók meg” (id. Rényi, é. n.).²²

Hangsúlyozandó, hogy *Huygens*, az *udvari ember* méltányolja Rembrandt érzelmkifejezési, azaz pszichológiai kvalitásait.

És itt érkezünk el gondolatmenetünk egyik fő téziséhez. Korábban (Hadas, 2017b) úgy fogalmaztam, hogy az udvari társadalomban kristályosodnak ki a reneszánsz kori hegemon maskulinitás mintázatai. Vagyis ennek a formának az udvari ember lesz a par excellence megtestesítője, a humanista pedig a közvetítője. Ehhez alkalmazkodik, ezt teszi belsővé az udvari művész (legyen az festő, zeneszerző vagy színpadi szerző), amikor a nagyság, a szépség, a pompa, a magasztosság, az emelkedettség és az elegancia elvárásai, mintázatai és értékei köré szervezi alkotótevékenységét.²³ Vagyis esztétikai beállítódásainak középpontjában azok az értékek áll-

21 Sir Constantijn Huygens (1596-1687), Zuilichem lordja, költő, zeneszerző, diplomata. Két holland herceg személyi titkára. A latinon és a görögön kívül franciául, németül, olaszul és spanyolul is írt verseket. A francia és az angol király is lovagga üti.

22 Rényi a kiváló német–holland művészettörténészre, Christian Tümpelre is hivatkozik a pszichológiai értelmezés kapcsán: „Tümpel tematikus csoportokban végigvizsgálja az egész életművet és úgy találja, hogy Rembrandt leggyakrabban grafikai bibliailusztrációkból indult ki: ilyen sorozatok a 16. század óta nagyszámban készültek és terjedtek Európa-szerte, de legfőként a Németalföldön, s Rembrandt maga is gyűjtötte őket. Saját munkáiban e konkrét képi mintákat »az intencióból, a *pszichológiai szituációból* és a történet összefüggéséből kiindulva« módosította, alkalomadtán kiegészítve vagy redukálva a készen talált ikonográfiai tényállást. Nem ritka például, hogy a főalak(ok) csoportját kiemeli az előképben adott motivikus-szimbolikus értelem-összefüggésből és önállóan illeszti saját képébe: *pszichológiailag összesűriti*, új hangsúlyokat ad neki” (Rényi, é. n. Az én kiemelésem: H. M.).

23 Ebben a kontextusban jól látható a különbség Rubens és Rembrandt között. A katolikus Rubens, az önmagát mindig úriemberként ábrázoló, par excellence barokk udvari festő, hatalmas méretű, drámaian mozgalmas, patetikus képeket alkot. Megbecsült és gazdag udvari ember, aki egyszerre mű-

nak, amelyeket az udvari elit (a „dologtalan osztály”) a hivalkodó fogyasztás révén középpontba állít. Ez az a mintázat, amellyel kapcsolatban Elias így fogalmaz:

„Erasmusnál a parancsok és a tiltások közvetlenebbül ágyazódnak be a tapasztalatba. (...) Annak a szemléletmódnak a kezdetei ezek, melyeket egy későbbi időszakban 'pszichológiainak' fognak nevezni. A legszorosabban és fokozatosan egyre jobban összekapcsolódik vele az udvariasság új szintje és annak bemutatása, melyet a 'civilitè' fogalma foglal össze. Hogy valóban a 'civilitè' értelmében lehessen 'udvarias' az ember, ahhoz bizonyos fokig megfigyelőnek kell lennie, körül kell néznie, az emberekre és intézkéseikre kell figyelnie. Ebben az embernek emberhez való új viszonya, egy új integrációs forma nyilvánul meg” (Elias, 1987: 197).²⁴

Ez a „későbbi időszak”, illetve az „új integrációs forma” ideje egy évszázaddal később jön el. Schama hamis történelmi közhelynek tartja a hollandokkal kapcsolatos ama föltételezést, hogy ez a kultúra zord és örömtagadó lenne. Épp ellenkezőleg – állítja: miután a tőke meghökkentő könnyedséggel szüli a tőkét, az aranykor hollandjai kifejezetten tehetősek és gazdagok, ily módon a korszak fogyasztási mintázataiban szükségképpen megjelennek a fényűzés és a hivalkodó fogyasztás mintázatai. Mindez jól megragadható az ízlés kifinomultságában, a kultúra finom distinkcióiban és abban, hogy ízlésük érzékeny a rafinált és bonyolult részletek iránt (Schama, 1997: 304).²⁵ Vagyis a holland aranykor virágzó fogyasztói kultúráként és gazdaságként ragadható meg, mivel a takarékoskodás és a költekezés nem zárja ki egymást. A hollandok – nem tagadva meg maguktól a tőke gyümölcseit – szinte tobzódnak az élet megvásárolható örömeiben.

vész, lovag és diplomata. Rómában ismerkedik meg a klasszikus hagyománnyal, és a mantuai herceg, majd a holland királyi udvar alkalmazásában áll; viselkedése egyszerre formális és relaxált (azaz a Castiglione-féle „sprezzatura” két lábon járó inkorporációja); tökéletes udvari ember, aki minden nap lovagol, vadászik, és kifinomult társasági életet él (Schama, 1999: 466–467).

24 Lényegében ugyanezt állítja Huizinga is, amikor arról ír, hogy „a protestáns szigor olykor föllángoló indulatai ellenére a holland élet tónusa sokkal inkább hasonlít Erasmus hangjára, mint a genfi reformátoréra” (Huizinga, 2001: 62), illetve, hogy Erasmus szelleme olyan mélyen meghonosodott a németalföldi társadalomban, hogy Kálvin tanai szinte maguktól értetődő módon diadalmaskodhattak (Huizinga, 2001: 58).

25 „A kálvinista erkölcsprédikációk szemmel láthatóan nem tartották vissza őket attól, hogy bőségesen költsenek a testüket díszítő szép ruhákra és ékszerekre, házaikban a díszítő művészetre és bútorokra – bár az utóbbi később olcsóbb lett, mint a ruha és ékszer. 1612-ben például a delfti festő, Pieter Stael, aki a város harcosabb gomarista kálvinistái közé tartozott, beleegyezett, hogy egy paszománnyal díszített korálvörös, csíkos térdnadrágért cserébe fest egy *Szodoma és Gomorát*. Egy évszázaddal később egy amszterdami kereskedő, Remmert Clundert házi leltára, amit a csődbiztosoknak készített, legdrágább tételként egy kék damaszt köntöst jelölt meg, amit kilencvenöt guldenre értékelt. (...) Németalföldön mindig gazdag hagyománya volt az ünnepi pazarlásnak, amit aztán a tizenhetedik és tizenötödik század burgundiai kultúrájának hatására tovább csiszoltak. A tizenhatodik századi Antwerpen – ahol az ünnepi látványosságoknak ez a németalföldi stílusa a szentek napjain tartott *omneganen* körmenetekben és a szónoki kamarák *landjuueel* versenyein bomlott ki teljes pompájában – hivalkodása semmilyen sem különbözött déli megfelelőitől.” (Schama, 1997: 311) „A holland középosztálybelieknek talán a konyháik és a társalgóik voltak a legbőkezübben felszerelve. A fazekak és lábosok nagyon drágák voltak, és gyakran a menyasszony hozományának fontos részét képezték.” (Schama, 1997: 317)

Ugyanakkor számottevő különbségek is vannak az Elias által leírt udvari társadalomban és a 17. századi holland társadalomban kikristályosodott társadalmi gyakorlatok között. Míg az első esetben – az intézők minden igyekezete ellenére – az arisztokrata urak általában képtelenek megfelelő módon takarékoskodni a pénzüikkel, és ezért előbb-utóbb többnyire eladósodnak, majd sokan el is veszítik vagyonukat, a holland világban a gazdagság és a hivalkodó fogyasztás összeegyeztethető. Kétségtelen, és erre utal Schama 1997-es könyvének címe (*A gazdagok zavarra*), hogy a humanista eredetű kálvinista szociális tanítás az önmérsékletet, a jámbor józanságot és a takarékoságot hirdeti, vagyis ördögtől valónak tartja a profitot. Hivatalosan mind a kálvinizmus, mind a humanizmus egyetért abban, hogy a profit valójában erkölcstelen, és ha valaki a haszon kultuszának szenteli magát, akkor a szennyes bálványimádás bűnébe esik. Ugyanakkor van megoldás: a tőkefelhalmozás és a profitbálvány imádásának bűnét enyhítheti a költekezés, hiszen így kivédhető a pénzéhség gyanúja (Schama, 1997: 334). Ám ez még mindig nem elég: a humanista világszemlélet és a protestáns etika biztosít egy morálisan legitimált cselekvési alternatívát is. Nevezetesen, a gazdagság nem szégyen, nem elítélendő, amennyiben jótékonyág révén igazolódik. Más szóval: *a költekezésnek adakozással kell párosulnia*. Ez egy morálisan is védhető, optimális kompromisszum, ami nem kívánja a gazdagság megtagadását, amennyiben az összeegyeztethető a közösség által vallott értékekkel és célokkal, valamint elősegíti a társadalmi integrációt és szolidaritást (vö: Schama, 1997: 576–577).

A Németalföldön kifejlődött, humanista behatásokkal telített, protestáns szellemű bibliai nyelvezet alapvetően erkölcsi fogalmakban értelmezi és rendezi el a világot – legyen szó az elfogadható gazdasági viselkedésről, az állam sorsáról, az étkezésről, a társasági jómodorról, a családi viszonylatokról vagy éppen az esztétikai preferenciákról.²⁶ Ez épp úgy igaz a 16. századi antwerpeni humanistákra, mint a 17. századi leideni kálvinistákra. A „moralista befurakodása a konyhába és a szalonba” – állítja Schama – régi németalföldi tradíció, melynek már a tizenhatodik század elején nyoma van a rajzművészetben és az erkölcsi tanításokban:

„Még azok a törvények is, amelyek a hollandoknak feltűnő felmosási rítusokat parancsoltak, inkább erkölcsiek voltak, mint materialisak. És mélyen összekapcsolódtak a büszkeség és szégyen, a szolidaritás és az idegenség szélsőséges eseteivel kapcsolatos kollektív mentalitással. Tisztának lenni: hazafias tett, a szülőföldnek, az otthonnak a betolakodó szennyezők, és a szennyezett betolakodók elleni védelmében tanúsított éberség” (Schama, 1997: 378).

26 Erasmus a középkori „barbarizmussal”, „obszurantizmussal” és „konzervativizmussal” szemben áll ki a bonae literae, vagyis a jó ügy mellett. Eme ethosz és szellemiség középpontjában az antikvitás eszenciája áll (melynek fő referenciái: Cicero, Horatius és Plutarkhosz), valamint az olyan értékek, mint a szabadságvágy, az egyszerűség, a komolyság, az igazság, a természetesség, a természetszeretet, a nyugalom, a puritán tisztaság, az észszerűség és az udvariasság. Ennek a harmóniát és komolyságot kereső életideálnak megvannak az esztétikai preferenciái is, mint például az díszítés igénylése, a kedvesség és az udvariasság, a gyengéd és segítőkész viszonyulás, a kulturált és elegáns modor, mely gyűlöl mindenféle erőszakot és extravaganciát, és emellett zsigerileg idegenkedik a merev hierarchiáktól, a kötelező templomba járástól, a zarándokutaktól, a szentek imádásától, a szentképek csókolgatásától és az egyházi miszticizmustól. Jelszava: „vissza a tiszta forráshoz” (vö: Huizinga, 1984).

Ebben az átmoralizált világszemléletben kiemelt jelentőséggel bír a család. Úgy is lehetne fogalmazni, hogy a 17. századi holland világban a hatalom forrása és eredete a családi tűzhely – mind morális, mind társadalmi értelemben. Ezen a legkisebb sejten, legkisebb egységen nyugszik a társadalmi fölépítmény. Az állandó lakóhely biztosítja a polgári státuszt, mely alapján valaki vallási gyülekezethez tartozhat, és céhnek, polgárőrségnek vagy jótékonyági egyesületnek stb. lehet a tagja. Az otthon, a család, a háztartás egyfajta *gemeenschap*, vagyis társadalmi közösség, saját kollektív személyiséggel. Ez az egészség forrása is: a házas erények – a józanság, a mértékletesség, a jámborság, a szelídség és a hűség – legyőzik a falánkságot, a nemi gerjedelmet, a tunyaságot és a hiú fényűzést: „Mihelyt átlépte küszöbét, a legviharedzettebb, legdörzsöltebb kereskedő is felfedezhette a papucs morális egyenértékét: a makulátlan erény kényelmét – noha a lakóhelyet és a munkahelyet szigorúan különválasztják a középosztályi háztartásokban” (Schama, 1997: 391).

A középosztálybeli családban a nők is komoly jogokkal rendelkeznek: mert igaz ugyan, hogy kizárják őket a politikai-hatalmi pozíciókból, ennek ellenére számos egyéni és kollektív jogot sikerül kivívniuk. Így például vezető szerepet játszanak a karitatív intézményekben (árvaházakban, kórházakban, öregotthonokban). A jogrend azt is biztosítja számukra, hogy férjük halála esetén visszakapják hozományukat; és ha nem születik gyermek a házasságból, saját vagyona mellett a közös vagyon fele is az özvegynek jár. Emellett a bántalmazott nők beperelhetik bántalmazójukat, lányanyaként apasági pert indíthatnak, házasságtörés esetén pedig követelhetik a házasság semmisnek nyilvánítását. Továbbá kereskedelmi szerződéseket is köthetnek, okmányokat hitelesíthetnek, vagyis rendelkeznek az üzleti tevékenység végzéséhez szükséges valamennyi formális jogosítvánnyal (Schama, 1997: 400–407).

Figyelemre méltó az is, hogy a holland kálvinista prédikátorok nem rendelik alá a szerelmet az engedelmességnek, hanem inkább fölmagasztalják azt – mintegy az istenfélő egyesülés nélkülözhetetlen föltételeként. A férj és a feleség kötelességeként előírják, hogy „kedves és gyengéd házastársi szeretetben forrjanak össze”, illetve hogy a „szerelem fellángolásán át mindenfajta barátságban és gyengédségben egymás szívét kell melegíteniük házastársi érzésekkel és szeretettel” (Schama, 1997: 421). Ebben az érzelmetli családi közegben megváltozik a gyerek és az apa szerepe is. Ennek pontos indikátora a gyermekjátékok megjelenése a festményeken, metszeteiken, sőt, még a fali csempéken is. A 17. századi holland polgár szeretettel viszonyul a gyermekéhez: nemcsak az anya, hanem az apa is örömet leli utódaiban; érzelmeit nem szégyelli, és adott esetben nyilvánosan is kifejezi gyermeke elvesztése miatt érzett fájaldmát:

„1632-ben, majd 1633-ban a nagy holland költő, Vondel elvesztette először egy-éves kisfiát, aztán nyolcéves lányát. Mindkét esetről verset írt, ami legalább annyira szolgált önmaga és felesége gyógyítására, mint a gyerekek emlékének megőrzésére. Mindkettőt figyelemre méltóvá teszi a bennük megnyilvánuló közvetlen érzelmi heveség és gyötrődés. A második Vondel vers, az „Uitvaert van mijn dochterken” (Kislányom temetése) még lehangolóbb. Egyáltalán nem akarja elfojtani kislánya jóságának és egyéniségének emlékét, és még kevésbé viseli megadással elvesztését, sőt pontosan az ellenkező érzelmi stratégiát alkalmazza: a totális felidézéssel való katarzist. A vers nagy-részt a gyerekkacagás, az ugrándozás, az utcai játékok és a babázás hű és realisztikus felidézése. (...) A szinte elviselhetetlenül szívbemarkoló olvasmány érzélgőssége a halott

homlokán elhelyezett zöld és arany levelek koszorújának eleven képében tetőzik”
(Schama, 1997: 520–521).

Mindezt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy az Elias által említett új pszichológiai érzékenységen alapuló integrációs forma kialakulása alapvetően összefügg az intim szféra átalakulásával.²⁷ Mindezzel kapcsolatban Edward Shorter, a családtörténeti kutatások egyik vezető képviselője úgy fogalmaz, hogy „a jó anya(ság) a modernitás szülötte. A hagyományos társadalmakban az anyák még nem törődnek két évnél fiatalabb gyermekeik fejlődésével és boldogságával. Ugyanakkor a modern társadalmakban kisgyermekeik jólétét minden más tényező elé helyezik” (Shorter, 1976: 168. Az én fordításom: H. M.). A családméret csökkenésével és a gyermeket nevelő anya fontosságának növekedésével a családi élet centruma – Mary Ryan találó megfogalmazásával – „az atyai autoritástól az anyai gondoskodás felé tolódik el” (Ryan, 1981: 102. Az én fordításom: H. M.). A „gyermekkor” és az „anyaság fölhalálása” (Ariès, 1987; Dally, 1982; Badinter, 1999), vagyis a gyermek jelentőségének növekedése, valamint az anyai tevékenységnek a nőiség lényegével való azonosítása és idealizálása azt eredményezi, hogy a nő – paradox módon – éppen e „titokzatos”, „természeti” és „irracionális” különbözőségeiből adódóan tesz szert egyre növekvő társadalmi legitimációra. E folyamat részeként az intim szféra jelentősége fölértékelődik: a férfiak mind több időt töltenek otthonukban feleségük társaságában. „Ami a nukleáris családot alapvetően megkülönbözteti a nyugati társadalom egyéb létszféráitól – írja Shorter (1976: 205) –, az a sajátos szolidaritásérzés kialakulása, amelynek köszönhetően az egy háztartásban élők elkülönülnek környezetüktől” (az én fordításom: H. M.).²⁸ E folyamat azt eredményezi, hogy a női ágens hatalma növekszik, míg a maszkulin erőszak-monopólium fokozatosan erodálódik. A férfi ugyanis olyan diszpozicionális elemeket kénytelen inkorporálni, amelyek korábban a nőkhöz kötődtek. Az interdependencia-szövevény bonyolódásának köszönhetően tehát az intim szférával együtt a dzsenderrend is radikálisan átalakul.

A PLURÁLIS MASZKULIN HABITUS INTÉZMÉNYESÜLÉSE

Mint tudjuk, Bourdieu (1979) szerint a habitus nem tudatos, nem reflektált, tartós beállítódások inkorporált rendszereként értelmezhető, mely rendszer a létfeltételek struktúrája által meghatározottan alakítja a társadalmi gyakorlatokat. Más szóval: a habitus strukturált strukturáló struktúra, amely anélkül hozza létre a beállítódási mintázatokat, hogy azok társadalmi kondi-

27 Ugyanakkor, miközben Elias rendkívül plasztikusan és meggyőzően tárja föl a civilizáció folyamatának számos kulcselemét, bizonyos meghatározó tényezőknek nem tulajdonít kellő jelentőséget. Így, amellet, hogy alulinterpretálja a protestantizmus és az alsóbb népcsoportok e folyamatban játszott szerepét, azt sem tárja föl kellő mélységben, hogy a pacifikált és átpszichologizált intimszférában bekövetkező hatalmi kiegyenlítődés, vagyis a nő/anya fokozatos térnyerése, milyen további változásokat gerjeszt a társadalom életében (minderről részletesebben ld. Hadas 2014).

28 Megjegyzendő, hogy az angolszász családtörténészek – zömmel angolszász referenciák alapján – a 18. századra teszik ennek a folyamatnak a fölpörgését (minderről részletesebben: Hadas, 2014). Mint a fentiekben láthattuk, a holland körülmények egyértelműen bizonyítják, hogy – pontosan kijelölve a későbbi változások irányát – az intim szféra jelentősége már a 17. századi Hollandiában meghatározó.

onáltságával az ágensek tisztában lennének, illetve hogy életvilágukat egy racionális-teleologikus finalitással rendelkező univerzumként konstruálnák meg. Jóllehet kiindulópontként elfogadom e habitusdefiniációt, a nyugati maszkulinitások hosszú távú átalakulását vizsgálva kétféleképpen kívánok túllépni a bourdieu-i szemléleten.

A habitusokat – egyrészt – nem homogén, hanem nyitott vegyértékekkel rendelkező, heterogén beállítódási mintázatokként fogom föl, vagyis azt föltételezem, hogy ezek a tartós diszpozíciók a mindenkori jelen kontextusában relacionálisan beágyazottak. Ebben az értelemben beszélek a habitus relacionális (vagy kontextuális) pluralitásáról (Hadas, 2016b). E fogalom révén válik például megragadhatóvá az a társadalmi gyakorlat, amelynek megfelelően a középkori lovag más és más beállítódási mintázatoknak engedelmeskedik a csatatéren (itt nem kell érvényesítenie az erőszakkontrollt, vagyis szabadon és örömmel gyilkol); a fejedelmi udvarban (itt érvényesítenie kell az erőszakkontrollt, és udvariasan kell viselkednie) vagy az alacsonyabb rangúakkal szemben (itt sem kell érvényesítenie az erőszakkontrollt: a parasztot büntetlenül megölheti, a parasztlányt büntetlenül megerőszakolhatja). Miképpen más mintázatokat érvényesíthet nőtlen fiatalemberként, mint nős férfiként (az előbbi esetben nem kell korlátoznia szexuális vágyait, az utóbbi esetben viszont már általában rákényszerül erre). Más szóval: az egyes relációk kondicionálják azokat a diszpozicionális elemeket, amelyek egy adott szituációban működésbe hozhatók.

Elias nyomán – másrészt – azt föltételezem, hogy nem elegendő csupán a mindenkori jelen kölcsönös függőségeivel foglalkozni, hanem kitüntetett jelentőséget kell tulajdonítunk a differenciálódó társadalmi erőterek hosszú távú, évszázados ciklusidejű változásainak is. Ha így járunk el, megragadhatóvá válik, hogy az archaikus libido dominandi fogalmával jelölt habitusmagra számos habitusréteg rakódik (Hadas, 2016a). Vagyis hosszú távon vizsgálódva egyértelművé válik, hogy a társadalmi struktúra folyamatos átalakulásának köszönhetően a habitusok is folyamatosan átalakulnak. S miután a társadalmi viszonylatrendszer az interdependencia-szövevény bonyolódásának irányába tolódik el – vagyis egymástól egyre nagyobb távolságra lévő emberek csoportjai kerülnek egymással függő viszonyba –, az „embereknek minden korábbinál nagyobb területen kell összehangolniuk viselkedésüket, és *minden korábbinál több láncszemet kell előre látniuk* a cselekvési sorokban” (Elias, 1987: 699–700. Az én kiemeléseim: HM). E bonyolódó viszonylatrendszer egyik legfontosabb következménye az erőszakkontroll belsővé tétele, és ezáltal a habitusok pacifikálódása. Másképpen fogalmazva: a nyugati maszkulin habitus hosszú távú átalakulásának fő sajátossága, hogy az évszázadok alatt a fizikai erőszak szimbolikus erőszakká válik. Ez volna a civilizáció folyamatának a lényege, amit, sajnálatos módon, Bourdieu egyáltalán nem vesz figyelembe (Bourdieu, 2000). Ugyanakkor a szimbolikus erőszak további differenciálódásának vizsgálatát ezzel az állítással még egyáltalán nem oldottuk meg. Tulajdonképpen a jelen fejezet, a korábbiakhoz hasonlóan, a fizikai erőszaktól a szimbolikus erőszak felé tartó folyamat sajátosságainak megragadására tett kísérletként olvasható.

A hosszú távon kikristályosodó, maszkulin beállítódási mintázatok átalakulásának vizsgálata során eddig hatféle maszkulin hegemon diszpozicionális alakzatot különböztettem meg. Az első határeseti típus – *a középkori lovag* – stratégiái a libidó kiélésére, az örömszerzésre és az evilági hatalom megragadására irányulnak, mégpedig az erőszak érvényesítése és kiélése révén. A második határeseti típus – *a klerikus* – stratégiái a túlvilági üdvözülésre irányulnak, mégpedig az erőszakkontroll és a fegyelmezett aszkézis internalizálása révén (2016b). A harmadik határeseti

típus – *a középkori városi polgár* – tevékenységei a vagyon, az anyagi haszon és a nyereség megszerzésére irányulnak, mégpedig a racionális életvitel internalizációja révén (Hadas, 2017a). A negyedik határeseti típus – *az udvaronc* – tevékenységei a hatalmi szférán belüli szimbolikus státusz- és presztízsharcok megnyerését célozzák, mégpedig a megfigyelőképesség és az empátia internalizációja révén. Az ötödik határeseti típus – *a humanista szakértelmiségi (vagyis a művész és a tudós)* – tevékenységei sajátos szellemi reprezentációk megalkotására, illetve az emberen kívüli természeti összefüggések szisztematikus megismerésére és ellenőrzésére irányulnak, mégpedig az udvari társadalom értékeinek internalizációja révén (Hadas, 2017b). A hatodik határeseti típus – *a katona* – stratégiái a mindenkori ellenség legyőzésére, és ezáltal az evilági hatalom megragadására irányulnak, mégpedig az erőszak instrumentalizált és racionális érvényesítése révén. Ami korábban, a lovag esetében presztízsnövelő férfibravúrnak minősült, az a kora újkori hadseregben hősködésnek, azaz fegyvelmetlenségnek számít: a fizikai erő, a bátorság, a kockázatvállalás helyébe az önfegyelem, a hidegvér és a kitartás diszpozicionális mintázatai lépnek: a lovag katonatisztté válik (Hadas, 2018).

A bonyolódó függőségi viszonyrendszer kialakulása azt eredményezi, hogy a differenciálódó erőterekben a másikat megsemmisíteni igyekvő, zéróösszegű harc és erőszak helyébe fokozatosan a szerződéses módon szabályozott versengés és együttműködés kényszerei lépnek. A (szak)tudások differenciálódása és intézményesülése alapján kialakuló és egyre jelentősebb relatív autonómiát kivívó társadalmi erőterekben lezajló változások kölcsönös függésben állnak, amennyiben egy valamennyi társadalmi erőteret átható habitustranszfer megnyilvánulásai. A 15-16. századtól kezdődően, az inderdependencia-szövevény bonyolódásának köszönhetően a perspektíva tágul, és ezáltal növekszik a kalandorhajlandóságú férfiak tevékenykedésének területi és társadalmi rádiusza. Az erőszak expanzióját strukturált struktúráként szolgáló, bonyolódó és hosszabbá váló interdependencia-szövevény új típusú habituselemek (vagyis strukturáló struktúrák) kikristályosodását segíti elő. Ezekben a kora újkori mintázatokban egyre nagyobb jelentőségre tesznek szert a racionális, fegyvelmett és teleologikus viselkedést kondicionáló elemek, amelyek a modern(izálódó) embert arra készítetik, hogy az élet valamennyi területén az expanziós késztetéseit érvényesítse, vagyis – Braudellel (1985) szólva – az „újdonságok és a hasznos alkalmazások hatékony fölhasználási lehetőségeit keresse” (Hadas, 2018).

Ez a folyamat teljeseedik ki a holland aranykorban. Simon Schama finom elemzéseiből az derül ki, hogy a 17. századi holland társadalom tele van ellentmondásokkal, paradoxonokkal, ám pontosan a strukturális elemek sajátos viszonylatrendszere garantálja, hogy a társadalmi egyensúly és a társadalmi rend fönmaradjon. A közösségi kontroll intenzitása a jótékonykodás intézményesítése révén egyszerre teszi lehetővé a hivalkodó fogyasztást és az istennek tetsző, aszketikus önmegtartóztatást. A holland „*burgerlijk*”-létezés egy újfajta hegemon maskulin beállítódási formát intézményesít: ez már nem hibrid habitus, amelyben esetlegesen keverednek az egymásnak ellentmondó, szituacionálisan előhívható diszpozicionális elemek, mint a lovagi és klerikus mintázatok egyesítő templomos lovagok esetében. A perspektíva tágulásának strukturálisan kondicionált esélye szükségszerűvé teszi, hogy előbb-utóbb Rembrandtok és Rubensek, Huygensek és Vondelek szülessenek, akik a differenciálódó társadalmi erőterekben új szimbolikus reprezentációk révén képesek legyének kiaknázni a habitustranszferben rejlő potenciált. Vagyis a holland arany évszázadban a hosszabbá és bonyolultabbá váló függőségi láncolatok következtében bonyolultabbá, komplexebbé válik maga az ember is: habitusa több tevékeny-

ségre teszi őt alkalmassá. Több szférában, több társadalmi mezőben, több viszonylatrendszerben képes otthonosan mozogni. Miközben teleologikusan létezik, vagyis fegyelmezett racionalitással képes elvégezni szakmai munkáját, gondol saját maga és családja jövőjére; emellett részt vesz a közéletben, és nem csupán esztétikai distinkciók megalkotására és értelmezésére lesz alkalmas, hanem arra is, hogy érzékennyé váljék az intimitás kódjaira, azaz képes legyen az empátiára, valamint érzelmei megélésére és kifejezésére.

Más szóval: a *burgerlijk plurális habitussal*, vagyis egy olyan diszpozicionális mintázattal rendelkezik, amelyben az interdependencia-szövevény komplexitása kondicionálja a szabad vegyértékek kialakulását. Ezek a szabad vegyértékek a legkülönbözőbb kontextusokban alakíthatnak ki kötések: a *burgerlijk* diszpozicionális értelemben egyaránt alkalmas arra, hogy racionális kalkuláció alapján hozza meg gazdasági döntéseit; hogy erkölcsi megfontolásból anyagilag támogassa a szegényházat; hogy erkölcsi és gyakorlati megfontolások alapján együttműködjön más vallásfelekezetek követőivel; hogy a városi kollektíva tagjaként részt vegyen a közös biztonságot szolgáló éjjeli őrzőjáratokban; hogy esztétikai szempontok alapján vásároljon képeket a nappali szobájába; hogy megalapozottan döntsön a kívánatos táplálkozási formákról; hogy érzelmi- leg telített kapcsolatot alakítson ki feleségével; hogy a hétfégi mulatságokon legyen képes élvezni az életet – és így tovább és így tovább... Vagyis a holland aranykor példája azt bizonyítja, hogy a *civilizáció folyamata*, mely együtt jár a habitusok pacifikálódásával és pszichologizálódásával, egyúttal a habitusok pluralizálódási folyamataként is értelmezhető.

A *burgerlijk* megdönti az arisztokrácia hatalmát, és a világtörténelemben először létrehozza a kapitalista társadalmat. Ugyanakkor az arisztokraták beállítódásainak egyes elemeit – mindekelőtt a hivalkodó fogyasztásra, az élvezetek megélésére és az esztétikai jellegű distinkciók létrehozására irányuló hajlamukat – mindennapi tevékenységei részévé teszi. A perspektíva tárgulása a holland aranykorban nem csupán azt jelenti, hogy a férfiembernek minden korábbinál nagyobb területen kell összehangolniuk viselkedésüket, illetve minden korábbinál több láncszemet kell előre látniuk a cselekvési sorokban (Gdanskától Batáviáig, a szerelmi költészettől a matematikáig, az üzleti könyvviteltől a jogilag legitim kooperációs formákig stb.), hanem nyitniuk kell a lélektan, az intim szféra, a művészet és a tudomány felé is. Persze, a *burgerlijk* praxisa alapvetően a piaci és jogi racionalitás alapján szerveződik; ám habituális mintázataiban internalizálódnak és inkorporálódnak a fékek és ellensúlyok – mint például az erőszakkontroll vagy az erkölcsileg is legitimált pszichológiai érzékenység elsajátítása. Más szóval: a holland aranykorban *nem csupán tágul a habituális perspektíva, hanem mélyül is.*

FELHASZNÁLT IRODALOM REFERENCES

1. Ariès, P. (1987). *Gyermek, család, halál*. Budapest: Gondolat.
2. Asch, R. G. (1999). Warfare in the Age of the Thirty Years War. In J. Black (szerk.), *European Warfare 1453–1815* (45–69. o.) New York: St. Martin's Press.
3. Badinter, E. (1999). *A szerető anya*. Budapest: Artemisz.
4. Bourdieu, P. (1979). *Distinction*. Paris: Minuit.
5. Bourdieu, P. (2000). *Férfuralom*. Budapest: Napvilág.

6. Boxer, C. R. (1965). *The Dutch Seaborne Empire. 1600–1800*. New York: Knopf.
7. Braudel, F. (1985). *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. XV–XVIII. század*. Budapest: Gondolat.
8. Burke, P. (1999). *Az olasz reneszánsz*. Budapest: Osiris Kiadó.
9. Dally, A. (1982). *Inventing Motherhood*. London: Burnett.
10. Eisner, M. (2003). Long-Term Historical Trends in Violent Crime. *Crime and Justice* 30, 83–142. <https://doi.org/10.1086/652229>
11. Elias, N. (1987). *A civilizáció folyamata*. Budapest: Gondolat.
12. Hadas, M. (2014). Erőszakkontroll és intimitás. Kritikai adalékok Norbert Elias civilizációelméletéhez. *Erdélyi Társadalom*. 12(2) 97–123. <https://doi.org/10.17177/77171.151>
13. Hadas, M. (2016a). A vulkán megszélesítése. Adalékok a nyugati férfibeállítódások hosszú távú átalakulásának vizsgálatához. *Erdélyi Társadalom*. 14(1) 217–241. <https://doi.org/10.17177/77171.181>
14. Hadas, M. (2016b). Hegemon és ellenhegemon férfibeállítódások a középkorban. *Erdélyi Társadalom*. 14(2). 93–128. <https://doi.org/10.17177/77171.186>
15. Hadas, M. (2017a). Városi férfibeállítódások a középkorban. *Erdélyi Társadalom*. 15(1). 147–175. <https://doi.org/10.17177/77171.195>
16. Hadas, M. (2017b). Civilizáció és racionalizáció: férfibeállítódások a reneszánsz korban. *Erdélyi Társadalom*. 15(2). 141–163. <https://doi.org/10.17177/77171.205>
17. Hadas, M. (2018). Katonai forradalom és habitustranszfer: maszkulinitások a kora újkorban. *Erdélyi Társadalom*. 16(1). 208–229. <https://doi.org/10.17177/77171.213>
18. Huizinga, J. (1984). *Erasmus and the Age of Reformation*. Princeton: Princeton University Press.
19. Huizinga, J. (2001). *Hollandia kultúrája a tizenhetedik században*. Budapest: Osiris Kiadó.
20. Prak, M. (2005). *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*. Cambridge: Cambridge University Press.
21. Rényi, A. (é.n.) *Kísérlet egy kései Rembrandt-mű képhermeneutikai megközelítésére – a tékozló fiú hazatérése* <http://www.renyiandras.hu/index.php/tanulmanyok/rembrandt/a-tekozlo-fu-hazaterese>. letöltve: 2019. január 11.
22. Ryan, M. (1981). *The Cradle of the Middle Class*. Cambridge: Cambridge University Press.
23. Schama, S. (1997). *The Embarrassment of Riches*. Vintage Books Edition. (A gazdagok zavara. Fordította: Andor Mihály. kézirat).
24. Schama, S. (1999). *Rembrandt's Eyes*. New York: Borzoi Books, Alfred A. Knopf.
25. Shorter, E. (1976). *The Making of the Modern Family*. New York: Basic Books.
26. Spierenburg, P. (1996). Long-term Trends in Homicide: Theoretical Reflections and Dutch Evidence, Fifteenth to Twentieth Centuries. In E. A. Johnson & E. H. Monkkonen (szerk.), *The Civilization of Crime: Violence in Town and Country Since the Middle Ages*. Urbana: University of Illinois Press.

A 17. SZÁZADI HOLLAND *BURGERLIJK* SAJÁTÓSÁGAI

(a normál betűvel szedett sajátosságok már a középkori városi polgárra is jellemzőek, a boldod szedetttek a 17. századra lezajlott átalakulásokat jelölik)

fő tevékenység	fegyelmezett (szak)munka, együttműködik, alkalmazkodik, üzletel, közösséget szolgálja, fogyaszt, részvétel a közéletben, tervez, jótékonykodik, adakozik, moralizál, nevel, szeret, érez, gyarapodik, gyönyörködik, jól érzi magát;
erőszak iránti viszony tevékenység haszna	erős erőszakkontroll, fönről lefelé érvényesül; megélhetést, társadalmi rangot biztosítja, közösség tagjává tesz, szabadságjogokat garantálja, nemzetét segíti, felemeli, örömeztet, családot gyarapítja, boldog jövőt épít, istennek tetsző módon él;
szakértelem jellege	elmélyült szakmai-technikai és állampolgári tudás, a rész helye a munkafolyamatban és az államban, piaci szakismeretek, kalkulációs képesség, globális kontextus átlátása, bibliaolvasás, esztétikai tájékozottság;
eszköz	szerszámok, műhely, szakmai kellékek, íróasztal, számológép, könyvvitel, jogszabály-gyűjtemény, térkép, biblia, humanista (szak)irodalom;
színtér	műhely, bolt, piac, vásár, tőzsde, kereskedelmi útvonal, szállítóeszköz (hajó), önkormányzati/egyleti/presbiteri/egyháztanácsai közgyűlés, otthon;
fő intézmények	céhek, segélyegylet, önkormányzati testületek, református egyház, iskola, presbiteri testület; lövészegylet, olvasókör;
identitás	lokális, városi, céhes, nemzeti, állampolgári;
életvitel/élettér	egy helyben, virtuális és tényleges expanzió, tervezés;
jellemző állapot	alapvető biztonság, kedélyes öröm, életélvezet, (ön)reflexió, (ön)íronia;
libidó	evilági megélhetésre, gazdagodásra, öröme, kényelemre, hasznosságra irányultság;
maszkulin habitus	fegyelem, alkalmazkodóképesség, hűség, szolidaritás, szívósság, hit, becsület, alázat, együttműködési készség, fegyelmezett racionalitás, éberség, örökös, teljesítményorientáció, takarékoskodás, megfontoltság, rendies szellem, tisztelet, szükségletek elfojtása, evilági érvényesülés, tisztaságigény, őszinteség, becsületesség, jövőirányultság, mértékletesség, türelem, igazságigény, találékonyság, szerénység, büszkeség, önhiittségi hajlandóság, közösségi szellem, állampolgári öntudat, perspektíva tágulása, expanzív habitus, szükségletek kiélése, gyakori kiengedés, pszichologizálódás, hivalkodó fogyasztás, élettér pacifikációja;
habitus-alaptípus	relacionálisan kondicionált, plurális, több vegyértékű;
korporealitás	munkaközpontúság, isten tisztelete, elmélyült munka embere, törvényesség, igazodás, házastársi szex a boldogság forrása, a testi öröme embere;
nemek közötti viszony	patriarchális társadalom, de a nő egyre több joggal rendelkezik, új apa;
viszony a gyermekhez	érzelemmenteli, a gyerek sokat ér, befektetés a jövőbe;
fogyasztás, szabadidő	hivalkodó fogyasztás, kulturális befogadás,
viszony a természethez	a természet fegyelmezése, igába hajtása, termővé fordítása, tisztelete.

ET

RECENZÍÓK

3

A kulturális reprezentáció politikája – az elismerés roma performanszai

Recenzió Ioana Szeman *Staging Citizenship: Roma, Performance and Belonging in EU Romania* című kötetéről (Berghahn Books, 2018)

Ioana Szeman 2018-as könyvében a romániai romák által előadott, illetve a róluk szóló nyilvános performanszokkal foglalkozik, s mindezeket keresztül a romák állampolgári jogainak defektusait, valamint a nemzethez tartozásuk szimbolikus és hallgatólagos feltételeit vizsgálja. Az elemzésbe bevont performanszok között feltűnnek olyan televíziós szappanoperák (pl. *Cigány szív/Inimă de Țigan*; Románia állam/State de România), televíziós programok, amelyekben roma szereplők játszanak, romák zenés-táncos előadásaisal tarkított valóság-show-k, továbbá roma jogi aktivisták talk show-s szereplései is. A szerző továbbá különös figyelmet szentel egy Podnak nevezett városban élő, profi és amatőr roma művészek mindennapi és performatív gyakorlatainak is. A kutatás 1999 és 2007 között zajlott intenzíven, Szeman 17 hónapot töltött Podban, majd 2008 és 2012 között több alkalommal visszatért a terep helyszínére (Szeman, 2017. 16). A több helyszínű és színterű (*multi-sited ethnography*) terepmunka módszertanát követve Szeman Pod mellett kutatott Bukarestben, a Giurgiu megyében található Clejani nevű faluban (a nyugaton híres *Taraf de Haiidouks* zenekar tagjainak szülőfalujában), és Londonban is (Szeman, 2017. 19). Szeman elsősorban arra volt kíváncsi, hogy a különféle s elsősorban táncos-zenés roma reprezentációk a mindennapi találkozások, illetve a speciálisabb kulturális események és különféle állami intézmények és civil szervezetek által szervezett társadalmi programok során hogyan is befolyásolják a nem romák romákkal kapcsolatos tapasztalatait. Továbbá vizsgálta azt is, hogy a performanszok segítségével maguk a romák hogyan próbálják orvosolni a különféle állampolgári sérelmeiket.

A kötet problémafelvetése – az elismerés kulturális performanszainak vizsgálata – mintegy évtizedes nemzetközi kutatástörténeti előzményekkel rendelkezik (Okely, 1983; Stewart, 1997; Lemon, 2000; Silverman, 2012), és a téma tárgyalása rendre felbukkan hazai körökben is (Szalai, 2000; Pulay, 2010; Dupcsik, 2018). Számos kutató vizsgálta már ugyanis a közép-kelet-európai romák identitásainak és kultúráinak különféle nyilvános politikai reprezentációit: az önszerveződés, intézményesülés, illetve a roma nemzetépítés folyamatait (Szuhay, 1995; Binder, 2006, 2008; Fosztó, 2002), továbbá, ugyan sokkal kisebb hangsúllyal, de számba vették mindennek a mindennapi, mikroszintű lecsapódásait is (lásd Pulay, 2010). Ezeket a különféle politikai és identitáskonstrukciós, mobilizációs kísérleteket egész sokáig a hiány, az elmaradás, a veszteség, illetve a le-/elmaradás kontextusában értelmezték (Acton, 1994; Hancock, 2004).

1 A szerző kulturális antropológus, etnográfus, a PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszékének munkatársa. E-mail: balatonyi.judit@gmail.com

Újabbban mindez a megközelítés előjelet váltott, és inkább az a kérdés, s erre figyelt Szeman is, hogy a kultúra, illetve az autentikusnak vélt „szelektált kultúra”, esetleg az autentikusként megalkotott hagyományok performatív előadása hogyan szolgálja az etnicitás újraértelmezését, az interetnikus kapcsolatok újraszervezését, s hogyan járul hozzá az elismerés és a sikeresség gazdasági-politikai folyamataihoz. Vagy hogyan termel mindez újból sztereotípiákat, hoz létre csupán ideiglenes elismerést, nem járulván hozzá a mély előítéletek eltörléséhez (vö. Lemon, 2000; Blasco, 2002; Silverman, 2007). Mindehhez a problémához szorosan kötődnek a roma kultúra, illetve esetünkben a zenei kultúra történeti és kortárs belső és külső értelmezései (etnikus, saját, önálló, autentikus) közötti feszültségek, ellentmondások és mindezek összefonódásainak, egymásra hatásainak a kérdése is. A romákról ugyanis évszázadokon át az önálló kultúra hiányát feltételezték, kizárták őket a nemzeti kultúrából, s ugyanakkor a nemzeti hagyományok őrzőiként, továbbadóiként tartották őket számon (lásd Trumpener, 1992; Suhay, 1999), vagy máskor a roma zenét hol archaikusnak, hol egzotikusnak vagy éppen alávetettnek tekintették, tekintik. A romák által előadott zenei performanszok éppen ezért a kutatói értelmezések szintjén gyakran az önálló kultúra meglétének bizonyítékaiként tűnnek fel (vö. Kovalcsik, 2006). Ezt a gondolatot viszi tovább Szeman is. Könyvében amellet érvel, hogy mivel a romák érzékelték/érezkelik azt, hogy szinte láthatatlanok a nemzeti kultúra színpadain, és ezt ellensúlyozandó az általuk (is) létrehozott performatív (elsősorban zenei) terek lényegében nemzeti szimbólumokká váltak, s megszűntek saját terekként működni, ezért az újabb zenés-táncos performanszokkal (az újfajta láthatóságukkal) a „kulturális állampolgárság”-ukat² is színre viszik (lásd Szeman, 2017. 5).

Szeman a performanszok tágabb társadalmi-gazdasági, politikai/diszkurzív és mindennapi kontextusait, illetve strukturális feltételeit is számba véve azt vizsgálja tehát, hogy a különféle zenés-táncos bemutatók révén a romák hogyan fogalmazzák meg, mutatják fel a különféle állampolgári sérelmeiket, s hogyan próbálnak változtatni mindezen. A performanszoknak igazi „teremtő erő”-t tulajdonít („*making, not faking*” – ahogy meg is fogalmazza, vö. Wickstorm, 2012), és amellet érvel, hogy a performanszok illetén vizsgálata megmutatja azt is, hogy a különféle romákat sújtó hátrányok és különbségek nem valami állandó keretet, hanem inkább egyfajta folyamatot jelenthetnek. Továbbá felhívja a figyelmet az újfajta láthatóságot biztosító roma reprezentációk lehetőségeire és korlátaira is (Szeman, 2017. 6).

Ez az alapvetés a könyve struktúrájában is visszaköszön: Az első nagyobb egység (*Szegény romák, roma aktivisták és a román állam*) azokat a romák által megélt, megtapasztalt strukturális kényszerhelyzeteket mutatja be, amelyek felelőssé tehetőek az állampolgársággal kapcsolatos mindennapi performanszok létrejöttéért, továbbá szó esik a romák állampolgársági performanszait szabályozó politikai intézkedések diszkurzív szerepéről is. A második rész (*A roma performansz és a korlátolt állampolgárság: az egzotizizmustól a kreatív ellenállásig*) a különféle strukturális és diszkurzív korlátokat megfelelteti azokkal a médiában és a különböző szín-

2 *A cultural citizenship* R. Rosaldo fogalma, amelyet elsősorban a multikulturális társadalmak eseteiben használnak, és azt a jogot írják le vele, miszerint jogunk van ahhoz, hogy úgy tartozzunk egy kisebbségi vagy marginalizált kultúrához, hogy ez a „másság” nem korlátozza a többségi társadalomhoz való tartozásunkat (Rosaldo, 1994).

padokon megfigyelt társadalmi gyakorlatokkal is, amelyekben helyet kapnak a különféle performanszok. Lássuk az egyes fejezetek rövid kivonatait:

Az első fejezet egy 2002-es bukaresti roma expó és kulturális fesztivál roma aktivistáinak munkájára fókuszálva mutatja be azt, ahogyan a kulturális rendezvények határait a román államnak a nemzetről és az állampolgárságról alkotott hegemonikus konstrukciói korlátozzák, és ennek eredményeként ezek az események az etnikus kultúra, s a különféle etnikus „kézműves termékek” fogyasztási helyszíneivé váltak. A második fejezetben Pod bemutatása kap helyet. A fő téma az a korlátozott, hézagos állampolgárság, mellyel a romák nap mint nap szembesülnek. A fejezet a performanszokon keresztül láttatja a hiányos állampolgárság egyéni és közösségi tapasztalatait (a diszkriminációt, a zaklatást és a mindennapi rasszizmust). A harmadik fejezet egy romaaktivista-továbbképzés kontextusában mutat rá arra, hogy a romák fejlődését elősegítő programok alkalmanként akaratlanul újratermelik a sztereotipikus cigány (*țigani*) képet, s magát a korlátozott állampolgárságot is. Megtudhatjuk azt is, hogy ezek az EU által finanszírozott rendezvények, miközben a romák helyzetének a javítását tűzik ki célul, lényegében kizárják magukat a legszegényebbeket. A negyedik fejezet (a második egység első szövege) azokról a Podban élő fiatal roma és nem roma tanulók táncos csoportjáról szól, akik erdélyi és külföldi fesztiválokon és iskolákban lépnek fel rendszeresen. Szeman érzékenyen ír arról, hogy a multikulturális politikai szabályozásoknak köszönhetően a fiatal romák számára lényegében a tánc az egyetlen sikerhez, kitöréshez vezető út. Az ötödik fejezet a romák nem roma és roma médiaábrázolásával (szappanoperák, talk show-k) s e különféle reprezentációk hatásaival foglalkozik – az egzotikumfogyasztás és a roma „ellennyilvánosság”³ összefüggéseit tárgyalja. A hatodik fejezet a siker és az állampolgári sérelmek ellentmondásosságát veszi górcső alá: Florin Salam manele-énekes sikertelen szereplését tárgyalja, aki Romániát képviselte a 2010-es Eurovíziós Dalfesztiválon, valamint Viorica és Ioniță performanszait a *Clejanii* című valóság-show-ban.

A kötet hetedik, záró fejezetében a magyarországi Balogh Tibor (és Bari Janó) 2004-es Pharrajimos (roma holokauszt) tematikájú, *Könnyeső* című installációját elemzi a szerző, amit konklúzióknak és egyben a kötet metaforájának is szánt. Az installáció alapja egy alacsony és szűk fülke volt, melynek falát a roma holokausztról, valamint a romák folyamatos diszkriminációjáról szóló történetekkel, cikkekkel, dokumentumokkal és fotókkal tapétázták ki a művészek. A fülke előtt kémcsövek voltak elhelyezve, s a használati utasítás szerint a belépők ezekbe a kémcsövekbe gyűjtötték a kiállítás hatására kicsordult könnyeiket, majd lezárták, és a nevüket is ráírhatták. A művészek aztán a kémcsöveket esőcseppként fellógatták a fülke köré. Az installáció rekonstrukciója szerepelt az 52. Velencei Biennálé Első Roma Pavilonjában (lásd még Pócsik, 2008). Szeman arra hívja fel a figyelmet, hogy az installáción belül elhelyezett dokumentumok a jelen és a múlt közötti összefonódásokat hangsúlyozzák, s a jelen megértésének szükségszerű eszközévé válik a kisebbségi történelem. Szeman a *Könnyeső*vel azokat az általa is vizsgált roma performatív stratégiákat kívánta példázni, amelyek a monoetnikus nacionalizmusok (kultúrák, történelmek) fölényét és az általuk kínált performanszokat kívánják megdönteni, destabilizálni. A könyv zárásaként Szeman amellet érvel, hogy az egyes európai államoknak

3 A *counterpublic* Michael Warner fogalma, és egy olyan nyilvánosságot jelent, amely az elfogultnak talált, fősodorbeli médiával szemben valamiféle ellennyilvánosságot hoz létre (lásd Warner, 2002).

és az EU-nak is támogatnia kellene a roma kulturális szervezeteket és társadalmi politikákat az egynemzetiségű, homogén nemzeti történelmek és kultúrák újraértékelésében és újradefiniálásában. Szeman szerint mindehhez szükség lenne arra is, hogy a nemzeti kultúrák szimbolikus tárházában helyet kaphassanak a többség és a kisebbség szóbeli, materiális és egyéb performanzsai is.

FELHASZNÁLT IRODALOM REFERENCES

1. Acton, T. A. (1994). Egység a különbségben. In Bódi Zs. (szerk.), *Cigány Néprajzi Tanulmányok* (91–98. o.). Budapest: Magyar Néprajzi Társaság.
2. Binder M. (2006). „Felébredt ez a nép...”. A magyarországi romák/cigányok etnikai-nemzeti önszerveződési folyamatairól. In Gergely J. (szerk.), *A múlt feltárása – előítéletek nélkül* (61–81. o.). Budapest: ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola.
3. Binder M. (2008). A roma nemzetépítés – történeti és kulturális antropológiai keresztmetszetben. *Eszmélet*, 20(77), 130–160.
4. Blasco, G. y P. (2002). Gypsy/Roma Diasporas: Introducing a Comparative Perspective. *Social Anthropology. The Journal of European Association of Social Anthropologists*, 10(2), 173–188. <https://doi.org/10.1017/S0964028202000125>
5. Dupcsik Cs. (2018). Elismerés és sérelem. Az elismerésért folytatott harc és a sérelmi politikák. *Socio.hu*, 8(1), 48–68. DOI: 10.18030/socio.hu.2018.1.48
6. Fosztó L. (2002). Van-e cigány nemzettudat? In Fedinec Cs. (szerk.), *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában* (207–224. o.). Budapest: Teleki László Alapítvány.
7. Hancock, I. (2004). *Mi vagyunk a romani nép.* Budapest: Pont Kiadó.
8. Kovalcsik K. (2006). *A folklórzenétől a rockoperáig. A Kalji Jag jelentősége és helye a magyarországi és európai cigány népzenei együttesek között.* http://www.napkut.hu/naput_2006/2006_09/064.htm (letöltve: 2018. 12. 18.).
9. Lemon, A. (1996). Forró Vér és Fekete Gyöngy: a cigány eredetiség paradoxona a szocializmus idején és azután. *Replika*, 23–24, 243–259.
10. Lemon, A. (2000). *Between Two Fires. Gypsy Performance and Romani Memory from Pushkin to Postsocialism.* Durham: Duke University Press.
11. Okely, J. (1983). *The Traveller-Gypsies.* Cambridge: Cambridge University Press.
12. Pócsik A. (2008). *A mi pharrajimosunk. A történelmi múlt egy szeletének „figuratív visszahonosítása”.* <http://www.amarodrom.hu/archivum/2008/08/26-30-Pharrajimos.html> (letöltve: 2018. 12. 18.).
13. Pulay G. (2010). Az etnicitás láthatóvá tétele. Roma előadók kulturális politikája Budapesten. In Feischmidt M. (szerk.), *Etnicitás: Különbségteremtő társadalom* (351–366. o.). Budapest: Gondolat–MTA Kisebbségkutató Intézet.
14. Rosaldo, R. (1994). Cultural Citizenship and Educational Democracy. *Cultural Anthropology*, 9(3), 402–411. <https://doi.org/10.1525/can.1994.9.3.02a00110>
15. Sirverman, C. (2007). Trafficking in the Exotic with “Gypsy” Music: Balkan Roma, Cosmopolitanism, and “World Music” Festivals. In Buchanan, D. (szerk.), *Balkan Popular*

- Culture and the Ottoman Ecumene: Music, Image, and Regional Political Discourse* (335–361. o.). Lanham, Md.: Scarecrow Press.
16. Silverman, C. (2012). *Romani Routes: Cultural Politics and Balkan Music in Diaspora*. New York: Oxford University Press.
 17. Stewart, M. C. (1997). *Time of the Gypsies*. Boulder, CO.: Westview Press.
 18. Szalai J. (2000). Az elismerés politikája és a cigánykérdés. In Horváth Á., Landau E. & Szalai J. (szerk.): *Cigánymak születni. Tanulmányok, dokumentumok* (531–571. o.). Budapest: Aktív Társadalom Alapítvány–Új Mandátum.
 19. Szeman, I. (2018). *Staging Citizenship: Roma, Performance and Belonging in EU Romania* (Dance and Performance Studies 11.). New York–Oxford: Berghahn Books.
 20. Szuhay P. (1995). A magyarországi cigány etnikai csoportok kulturális integrációjáról és a nemzeti kultúra megalkotásáról. *BUKSZ*, 7(3), 329–341.
 21. Szuhay P. (1999). *A magyarországi cigánység kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*. Budapest: Panoráma.
 22. Trumpener, K. (1992). The Time of the Gypsies: A “People Without History” in the Narratives of the West. *Critical Inquiry*, 18, 843–884.
 23. Warner, M. (2002). Publics and Counterpublics. *Quarterly Journal of Speech*, 88(4), 413–425. <https://doi.org/10.1215/08992363-14-1-49>
 24. Wickstrom, M. (2012). *Performance in the Blockades of Neoliberalism: Thinking the Political Anew*. Basingstoke–New York: Palgrave Macmillan.

Kinek az aktivizmusa? – a romaaktivizmus lehetőségei és kényszerei

Recenzió a Sam Beck és Ana Ivasiuc szerkesztésében megjelent *Roma Activism. Reimagining Power and Knowledge* című kötetről (Berghahn Books, 2018)

A *Roma Activism* című tanulmánykötet természetesen nem ad választ a címben foglalt kérdésre, sokkal inkább elgondolkoztatja az olvasót arról, hogy valójában milyen diszkurzív és strukturális kényszerek alakítják a romaaktivizmus lehetséges mozgásterit. A kötet a bevezetővel együtt 10 tanulmányt tartalmaz, amelyek különböző aspektusokból és társadalmi kontextusban vizsgálják a romaaktivizmus kérdését: kezdve a romaaktivizmus iránt elkötelezett tudományos tudástermelés szerepétől a szakpolitika (*policy*) kialakításának és a tudománynak a viszonyán át, a helyi roma lakosság megküzdési stratégiájáig. Maga az aktivista tevékenység a kötetben többértelművé válik, egyszerre jelenti a fejlesztői és szakpolitikai (*policy*) tevékenységet, a civil szervezetek munkáját vagy akár a tudományos tudástermelésben betöltött sajátos pozíciót. E többértelműség a könyv hátránya és előnye is egyben, miközben a romaaktivizmus fogalma kissé bizonytalan lesz, mégis éppen e bizonytalanság révén olyan fontos kérdésekig vi-
szel el az olvasót, mint a tudomány és az aktivizmus viszonya, az elnyomott csoportok érdekérvényesítési lehetőségei vagy általában az aktivista és fejlesztői diskurzus politikája, kapcsolata a lokalitással. A *Roma Activism* tehát rendkívül hasznos olvasmány mindazoknak, akik a fenti kérdésekkel foglalkoznak.

A kötet egyik legfontosabb kérdése, hogy az aktivista tevékenység egyáltalán milyen intézményi és strukturális folyamatok részeként jöhetett létre, gondolva itt akár a közép-kelet-európai volt szocialista országok rendszerváltásaira, vagy az Európai Unió bővítésére. A kötet tehát a romaaktivizmust nem egyfajta esszenciálisan létező csoport (romák) „autentikus” módon szerveződő érdekvédelmi tevékenységeként értelmezi, hanem a globális társadalmi és gazdasági folyamatokba beágyazódó jelenségként. Ahogy Ana Ivasiuc a tanulmánykötet bevezetőjében írja, a romaügyet a jelenkori kapitalizmussal összefüggésben érdemes vizsgálni, az ún. neoliberalis fordulattal, amely magával hozta a jóléti állam leépítését, a társadalmi problémák individualista keretbe helyezését, az érdemes és érdemtelen szegénység megkülönböztetését, valamint a sérülékeny strukturális pozícióban lévő rétegek – többek között a romák – rasszizálását is. Huub van Baar tanulmánya is amellet érvel, hogy a romaaktivizmus alakulását alapvetően meghatározzák a közép-kelet-európai rendszerváltások neoliberalis gazdasági-társadalmi folyamatai. Ahogy írja, a romaaktivizmus kereteit erőteljesen alakítja az az ellentmondás, hogy a poszt szocialista országokban a civil társadalomnak a főként Nyugatról érkező pénzekkel történő

1 A szerző kulturális antropológus, az MTA KRTK RKI munkatársa. E-mail: kovaicili@gmail.com

erősítése és a neoliberális gazdaságpolitika egy időben és értelmezési keretben jelent meg. E neoliberális fordulattal szerinte együtt jár a „romakérdés” „európaizációja”, vagyis az európai uniós bürokrácia és források kiemelt szerepe, amellyel együtt jelenik meg a romaaktivizmus „NGO-izálódása”, vagyis annak erős függése az elsősorban nyugat-európai és USA-beli szervezetek intézményi forrásaitól. Huub van Baar a fentiek legfontosabb következményét abban látja, hogy a neoliberális fordulattal a romakérdés depolitizálódik, vagyis a romaaktivizmusban a strukturális kényszerek hangsúlyozása háttérbe szorul a fejlesztési diskurzus „technikai” nyelvezetéhez képest. Ez a „technikai” nyelvezet elsősorban olyan fejlesztendő egyégekről, esetleg közösségekről beszél, amelyek alapvetően saját sorsuk kovácsai, a strukturális tényezők mérsékelten kerülnek szóba. A romakérdés szerinte a fenti folyamatok részeként értelmezhető, még akkor is, ha ezek lokálisan nagyon különböző módokon jelennek meg, vagyis ennek megfelelően a romakérdés más tétet mozgat különböző nemzeti vagy lokális kontextusokban. Habár a könyv tanulmányai explicit módon kevésbé reflektálnak a fenti állításokra, mégis a kötetet végigolvasva láthatjuk, hogy a „romakérdés” milyen más keretben értelmeződik különböző lokális kontextusokban, például a rendszerváltás utáni erdélyi falvakban vagy éppen Erdogan mai Törökországában.

A kötet egyik előnye az, hogy az ún. „romaügyet” a maga összetettségében mutatja be. Ivasiuc már a bevezetőben felhívja a figyelmet arra, hogy a romaügy egyfelől olyan meghatározó dichotómiákat mozgat, mint a tudományos tudástermelés-aktivizmus, roma-nem roma, univerzális-lokális, másfelől a romaügy kihívása éppen az, hogy ezeket a dichotómiákat meghaladja. Állítása szerint valójában nincs éles határ a fentiek között, éppen az átjárásoknak, a kettő közti határ folyamatos elmosódásának vizsgálata révén kerülünk közelebb a romatéma megértéséhez. Maguk a tanulmányok, ugyan szintén nem explicit módon, de mind példái a fenti dichotómiák közti átjárásoknak, ugyanakkor a határképződésnek is, amely azt mutatja, hogy ezek a dichotómiák alapvetően határozzák meg megszólalásaink és cselekvéseink lehetőségeit.

UNIVERZALISTA EMBERI JOGI DISKURZUS VERSUS LOKÁLIS STRATÉGIÁK

Az ún. „univerzalista”-lokális az egyik legmeghatározóbb dichotómia, amely körül a szövegek szerveződnek. E dichotómia kapcsán a kötetben kirajzolódik, hogy a romaaktivizmus nagyrészt az USA globális hegemoniájával együtt járó univerzalista emberi jogi diskurzus és civil társadalom eszméjének intézményi keretébe ágyazódik. Így a roma aktivista tevékenység gyakran alapvetően ezen intézmények univerzalista és kozmopolita logikáját igyekszik érvényesíteni lokális kontextusokban. Tehát a kötet rávilágít arra, hogy a romaaktivizmus távolról sem „ártatlan” tevékenység, nagyon is megvan a maga, sok esetben represszív politikája. Ana Ivasiuc *Alter-Narratives: Seeing Ordinary Agency* című írása mutatja be legátfogóbban e politika természetét és hatását. Tanulmányában a romakérdésben aktív NGO-k, szakpolitikai kérdésekben résztvevők, fejlesztési tevékenységek diszkurzív és intézményi működését, vagyis „politikáját” episztemológiai kérdések mélységével tárgyalja. Állítása szerint a fejlesztői apparátus működését elsősorban az ún. „áldozati narratíva” termelése legitimálja. Az „áldozati narratíva” a hiány diskurzusára épül, amely újra és újra megteremt a passzív romát, aki csupán tétlen elszenvedője az őt ért strukturális csapásoknak: nincs munkája, nincs végzettsége, nincs kapcsolati és kulturális

tőkéje, nem tudja magát képviselni, nincsenek készségei, nincsen közössége. Ezt a mindentől megfosztott tehetetlen romát újra és újra létre kell hozni, hiszen ő legitimálja a fejlesztői beavatkozásokat, az NGO-k tevékenységét és egyáltalán a szakpolitika-alkotás jól jövedelmező iparának fennmaradását. Ivasiuc ezt a „politikát” „perverz orientalizmus”-nak hívja, amely negligálja a társadalmi cselekvőképesség (*agency*) minden olyan formáját, ami nem a mainstream társadalom hegemon normái szerint szerveződik. Így jön létre az a paternalista fejlesztői és aktivista diskurzus, amely egyszerre legitimálja ezeket a normákat, és hozza létre a permanens hiány állapotában létező, kvázi „alsóbbrendű” romát, akit meg kell tanítani az e normák szerinti cselekvések elsajátítására. A fejlesztés fenti legitimálása minden szervezetnek érdeke, hiszen csak így tudnak forráshoz jutni, fennmaradásuk tehát az „áldozati narratíva” sikeres működtetésétől függ. Ezek a tevékenységek eleve magukban hordozzák a lokális tudások és stratégiák elhallgatását és láthatatlanná tételét. Ez olyan kényszer tehát, amely alól nem lehet kibújni, sem negligálni, ha a romaaktivizmussal foglalkozunk. Habár az ún. „áldozati narratíva” működésének elemzésére csak Ivasiuc vállalkozik, a kötet számos tanulmányában követhetjük végig, ahogyan a fenti logikából érkező aktivista tevékenységek láthatatlanná teszik, elhallgatják a helyi társadalmi viszonyokban termelődő tudásokat és cselekvési stratégiákat.

Ana Chiritoiu a tragikus hadrévi (Hădăreni, Románia) események kapcsán mutatja be a korai posztoszocialista romániai romaaktivizmus ambivalenciáit és korlátait. Nicolae Gheorghéval folytatott beszélgetésein keresztül láthatunk rá azokra az ellentmondásokra, amelyek alapvetően az áldozati narratívát erősítő, emberi jogi diskurzussal felvértezett aktivista célok és a lokális társadalmi viszonyokhoz alkalmazkodó helyi szereplők stratégiái közt feszültek. A legegyszerűbb példával élve, amíg az aktivisták célja az volt, hogy a „romakizálás”, valamint az etnikai „pogrom” narratíva keretébe tereljék az események értelmezését, addig mind a helyi romák, mind a helyi hatalom képviselői, igaz különböző érdekekből, de stratégiáikkal az etnikai aspektus enyhítésén munkálkodtak. Ez utóbbi az aktivisták szemében kizárólag a helyi hatalom előtti meghunyászkodást, a rasszista indíték elfedését jelentette, ami ellen küzdeni kell, miközben az a helyiek számára a társadalmi békét hivatott visszaállítani. Chiritoiu szerint a fenti tipikus példája annak, ahogyan az univerzalista emberi jogi diskurzus nevében eljáró aktivizmus elidegenedik a helyi kontextustól, képtelen meghallani, sőt el is hallgattatja a helyi értelmezéseket és stratégiákat. Fosztó László hasonló dinamikákra világít rá írásában. Szintén a romániai eseteken keresztül mutatja be, hogyan telepednek rá az erdélyi falvakban kirobbant helyi konfliktusokra a nagyobb diszkurzív és strukturális erővel bíró intézmények, mint például a magyarországi szélsőjobboldali mozgalmak vagy a nemzetközi roma jogvédő szervezetek. Mint írja, a roma jogvédők ténykedései a helyi kontextusban magyarellenesként értelmeződtek. Fosztó felhívja a figyelmet arra is, hogy a romaaktivizmussal foglalkozó kutatóknak többnyire a civil szervezetek jelentik az értelmezési keretet, így a rajtuk kívüli társadalmi mozgalmakat nem veszik figyelembe, a zenei önkifejezés mozgalmi potenciálját vagy a vallásos szerveződéseket is hajlamosak figyelmen kívül hagyni.

Danielle V. Schoon egy teljesen más társadalmi kontextusban mutat rá az univerzalista civil társadalom eszméjének korlátaira. Tanulmányában törökországi romák esetén figyelhetjük meg az emberi jogi diskurzusra épülő roma kisebbségi mozgalom ambivalens viszonyát a helyi társadalmi kontextussal. Mint olvashatjuk, a törökországi romák ügyét nem lehet a kurdkérdésről leválasztani, hiszen az állami török ideológia éppen a kurdkérdésre reagálva hirdeti meg a társa-

dalmi inklúzió egy sajátos módját, amely meghatározza a török romák mozgásterreit. Eszerint mindenki, aki muszlim és török állampolgár, az a török nemzet része, így nincs is szükség kisebbségi jogokra, hiszen nem léteznek kurdok vagy romák. Ez az asszimilációs ajánlat rendkívül csábító a marginális pozícióban élő romák számára, még akkor is, ha strukturális helyzetük soha nem teszi lehetővé, hogy e sajátos befogadás előnyeit élvezzék. A civil társadalom eszméje nevében tevékenykedő, főként nyugati szervezetekhez tartozó aktivisták viszont éppen a kisebbségi jogok erősítése révén szerveznék a roma mozgalmat. A kisebbség jogi diskurzus viszont megfosztja a helyi romákat a nemzeti szolidaritást hangsúlyozó diskurzus erejétől. Ahogy Schoon írja, a nemzeti és a transznacionális roma szolidaritás vagy-vagy viszonyba kerül egymással, és a helyi romák inkább ez előbbit választják. Teszik ezt többek között azért, mert a kisebbség jogi diskurzus kozmopolita intézményei sokkal kevésbé elérhetőek egy helyi roma vezető számára, mint a nemzeti szolidaritás diskurzusát visszhangzó állami intézmények. E „választás” azonban az aktivisták szemében egyfajta „hamis tudatnak” látszik, szerintük az ún. nemzeti hovatartozás csupán a romaság olykor kétségbeejtő strukturális helyzetének elfedésére alkalmas. Szemükben a strukturális elnyomás és kirekesztés az, ami a roma identitás ilyen fokú szegényéhez vezetett. Schoon szerint a török romák, mint jellemzően az elnyomott csoportok, egyrészt a számukra elérhető helyi kötődéseikhez fordulnak: a rokonsági hálózatokhoz, a török és a muszlim identitáshoz. Másrészt, mivel ki vannak zárva a politikai reprezentáció létező formáiból, így az erőforrásokat szelektíven, stratégikusan, az adott helyzethez illően használják, javarészt időleges szövetségeket kötnek, lojalitásaik meglehetősen ellentmondásosak. Ez a fajta politikai gyakorlat azonban aktivista szemmel nem számít „civilnek”, ekképpen a helyi stratégiák vagy szembekeverülnek az aktivista diskurzussal, vagy csupán láthatatlanná válnak.

A fenti tanulmányok tehát felhívják a figyelmet az univerzalista, elsősorban civil szervezetekhez köthető emberi jogi intézmények és lokális társadalmi stratégiák közti ellentmondásokra, valamint az utóbbiak figyelmen kívül hagyására. Ugyanakkor ezeket az írásokat olvasva, az a rendkívül kényes kérdés is felmerül, hogy vajon mikor tekintsünk egy lokális stratégiát ellenállásnak, és mikortól válik csupán a létező elnyomó és hierarchikus strukturális viszonyok újratermelésévé. Más szóval, hogyan lesz az alkalmazkodásból mozgalmi potenciál vagy éppen annak az ellenkezője. Valószínűleg ez a határ rendkívül képlékeny a mindennapi élet társadalmi gyakorlataiban, így egyértelmű válasz erre a kérdésre ritkán adható. Ahogy azt sem könnyű eldönteni, hogy az Ivasiuc által leírt „hiánynarratíva” mikor válik pusztán a fejlesztői diskurzus legitimáló eszközévé, és mikor érdemes rá úgy tekinteni, mint, ami „valós” strukturális állapotot jelenít meg. A romaaktivizmusban tevékenykedők vagy az azt kutatók feladata tehát még akkor is rendkívül bonyolult, ha a fenti írások tanulságait beépítik munkájukba.

Habár a lokális tudások és stratégiák figyelembevétele fontos üzenete a kötetnek, Huub van Baar tanulmányában figyelmeztet minket, óvakodjunk attól, hogy az ún. lokálist egyfajta romantikus autenticitással ruházzuk fel. Ahogy írja, az ún. helyi társadalmi viszonyok ugyanúgy részei, sőt valamiképpen termékei a szélesebb társadalmi és gazdasági folyamatoknak, így azok kényszerei alakítják a lokális mozgástereket is. Van Baar arra is felhívja a figyelmünket, hogy kerüljük a grassroots és elit, reprezentált és reprezentáló, felülről és alulról jövő mozgalmak dichotómiáit, hiszen a valódi kérdés éppen az, hogy egyrészt ezek hogyan hatnak egymásra, másrészt hogyan ágyazódnak ugyanabba a nagyobb strukturális keretbe.

ROMA-NEM ROMA, TUDOMÁNY VERSUS AKTIVIZMUS

A kötet másik nagy tematikus csomópontja a tudomány-aktivizmus, roma-nem roma dichotómiák körül rajzolódik ki. A szerzők ezek kapcsán fontos episztemológiai és politikai kérdéseket vetnek fel. Andrew Ryder, Kóczé Angéla és Anna-Mirga Kruszelnika írása a tudományos tudás-termelés és a tágabb értelemben vett aktivista mező viszonyával és belső hierarchiájával foglalkozik. Ryder és Kóczé bemutatják, ahogyan a tudományos tudás-termelés hierarchikus rendszerre kizárja, vagy alacsonyabb státuszúvá teszi a társadalmilag elkötelezett kutatói tevékenységeket. Azonban nem pusztán az elkötelezett tudományos vizsgálatok jutnak erre a sorsra, hanem azok a kutatók is, akik társadalmi pozíciójuk folytán, például romák, témájukhoz nem az akadémiai tudományosság mainstream normái szerint közelítenek. Ryder és Kóczé a kritikai társadalom-tudományok (*Gender Studies, Race Studies*) hagyományához csatlakozva amellet érvelnek, hogy habár ezek az akadémiai normák az ún. objektivitás, neutralitás, „elfogulatlan szakértői-ség” ethoszára épülnek, valójában nagyon is politikaiak, hiszen a fehér nyugati férfi hegemon pozícióját tartják fenn. Valójában minden tudás valamilyen pozícióból születik, annak objektívként és univerzálisként történő megjelenítése, pedig nem más, mint hatalmi technika, ami e tudás és a mögötte álló pozíció hegemoniáját biztosítja. A saját pozíciójára reflektáló tudás-termelés eszerint nem „elfogult”, hanem „elkötelezett” (*engaged*) tudást hoz létre, az aktivizmus és a tudomány tehát nem kerül kizáró és hierarchikus viszonyba. Kóczé Angéla saját roma női kutatói tapasztalatán keresztül mutatja be az akadémiai tudás-termelés hierarchikus működését. Amint írja, a roma női tudós mint olyan, eleve nem létezik, hiszen a roma nő csak a kutatások tárgyaként jelenhet meg. A roma női tudósok pozíciójukból fakadóan többnyire aktivista háttérből érkeznek a tudomány intézményeibe – írja –, ami szintén delegitimálja őket az akadémiai mezőben. A cikk érdekessége azonban éppen az, hogy tekinthető egyfajta legitimációs küzdelemnek, annak összes ellentmondásosságával együtt. Kóczé például amellet érvel, hogy az etnicitás leginkább közép-kelet-európai társadalmakhoz köthető fogalma nem megfelelő, mert inkább elfedi a rasszizmus mindennapi gyakorlatát. Az etnicitásfogalom helyett ezért az afro-amerikai és a posztkolonista diskurzusból használatos rasszizmuskoncepciót tartja helyénvalóbbnak. Így az a sajnálatos helyzet állhat elő, hogy miközben Kóczé egy megfelelő erővel, intézményi háttérrel rendelkező diskurzust keres saját közép-kelet-európai roma tapasztalatainak elmesélésre, éppen azt hallgattatja el. Ugyanis erősen kétségesnek tűnik, hogy egy meglehetősen különböző társadalmi kontextusokban kitermelődött fogalomkészlet segítene legjobban megragadni a közép-kelet-európai roma pozíció tapasztalatát.

A kötet különlegessége, ahogy fentebb is láthattuk, hogy az egyes írások maguk is aktivista tevékenységként értelmezhetőek, egyfajta harcként az erőforrásokért folytatott küzdelemben. Kóczé, Ryder és Kruszelnika is megjegyzik, hogy a romák mind az akadémiai, mind az aktivista mezőben hátrányból indulnak a megszerezhető forrásokért zajló versenyben. Mindkét esetben a fent kifejtett szakértői-ség- és objektivitás-ethoszt vagy a romasággal kapcsolatos előítéleteket okolják, miközben érdekes módon az osztálypozíció mint lehetséges hátrány nem merül fel e tanulmányokban, mintha a középosztálybeli helyzet alapértelmezett lenne. Mindezek mellett mindhárman hangsúlyozzák a kooperáció és a különböző pozíciók, vélemények párbeszédének fontosságát. Ezek Ryder szerint olyan készségek, amelyek idegenek a neoliberalizmus versengésre épülő rendszerétől, amelyben a tudás-termelés pusztá árucikké vált. A kötetet olvasva, úgy

tűnik, megelevenedik előttünk a fentebb hivatkozott „neoliberális kapitalizmus” ambivalens rendszere, amely egyszerre kényszerít minket a szűkülő forrásokért folytatott harcba, és hívja elő belőlünk az együttműködésre irányuló vágyat.

A *Roma Activism* című tanulmánykötet, mint az az eddigiekből is kitűnik, meglehetősen sokféle aspektusból járja körbe a romakérdéshez kötődő aktivitások témáját. Talán legnagyobb értéke mégis az, hogy személetes példákon keresztül mutatja meg e tágabb értelemben vett aktivizmus politikáját és hatalmi mechanizmusait. Habár ez meglehetősen kiábrándítóan hathat, Ivasiuc cikkében mégis arra hívja fel a figyelmet, hogy a mindennapi élet gyakorlataiban sokkal átjárhatóbbak, cseppfolyósabbak a határok az „univerzalista-lokális”, tudomány-aktivizmus, roma-nem roma dichotómiák között. Így lát esélyt az ún. alternarratíváknak helyet adó aktivista intézmény és beszédmód kialakulására, amely sokkal inkább a lokális tudásokra és stratégiákra épül. Bízunk benne, hogy igaza van!

Geambaşu Réka¹
**Antropológiai terepmunka
a Szekuritáté árnyékában**

Recenzió Katherine Verdery *My Life as a Spy* (románul: *Viaţa mea ca spioană*) című könyvéről (Vremea Kiadó, Bukarest, 2018, fordító Anca Irina Ionescu)

Katherine Verdery egyike azoknak az amerikai antropológusoknak (Steven Sampson, Gail Kligman, David Kideckel, Sam Beck és mások mellett), akik a 70-es és 80-as években hosszú terepmunkát végeztek Romániában. Miközben legtöbbször a kutatás során is tisztában voltak azzal, hogy a titkosszolgálatok megfigyelik őket, ennek valóságával és súlyával azoknak volt leginkább alkalma szembesülni, akik a rendszerváltást követően kézbe vették megfigyelési dossziéikat. Az összesen 11 kötetre, 2781 oldalra rúgó anyagot Verdery 2008-ban kérte ki, az anyag szakmai, történelmi és lelki feldolgozása pedig évekig tartott. A Szekuritáté román társadalomban játszott szerepéről nem ez az első könyve: 2014-ben jelent meg a CEU kiadójánál *Secrets and Truths: Ethnography in the Archive of Romania's Secret Police* (vagyis: *Titkok és igazságok: etnográfia Románia Titkosrendőrségének archívumában*) című könyve. A *My Life as a Spy* 2018-ban jelent meg, és ugyanabban az évben román fordításban is közölte a bukaresti Vremea Kiadó.

Verdery kezdetben, 1973-ban gazdaságantropológiai kérdések megválaszolása végett utazott Romániába, hamarosan azonban, pályája előrehaladtával megközelítéseinek egyre szervezettebb részévé vált a történelmi perspektíva. A *My Life as a Spy* is követi ezt az irányt, amikor azt próbálja megérteni, hogy *miként élték meg a romániai társadalom tagjai a titkosszolgálatok általi megfigyelést*, végső soron pedig, *miként írható le a szocializmus korszaka Romániában*. Azonban, amint azt címe is sejteti, a könyv több mint mikrotörténelmi vállalkozás: a kutató nő önmagát is vizsgálódása középpontjába állítja annak érdekében, hogy újabb támpontokat nyújtson az antropológus terepmunkájának, annak különféle rétegeinek megértéséhez. Vagyis a második és legalább ugyanolyan fontos központi problémája a könyvnek az, hogy *mit is jelent voltaképpen terepmunkát végezni egy közösségben, milyen eszközök állnak az etnográfus rendelkezésére, hogyan valósulhat meg az érvényes megismerés a résztvevő megfigyelés során*. E kettős célkitűzés okán maga a szerző is bizonytalan művének műfaji besorolhatóságát illetően, és egyszerre ajánlja ezt *visszaemlékezésként, társadalomtörténetként, illetve – mindenekelőtt – önetnográfiként* az olvasók figyelmébe.

Jóllehet maga Verdery ezt sehol sem fogalmazza meg így, a könyv legfontosabb alapvetése az, hogy egy titkosrendőrség nyomasztó kontrollolja alatt vagy anélkül, az idegen közösségekben

¹ A szerző szociológus, a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Szociológia és Szociális Munka Intézetének adjunktusa. E-mail: geambasureka@gmail.com

hosszú időn át terepmunkát végző antropológusnak a világon mindenütt ugyanazokkal a feladatokkal kell megbirkóznia, ugyanúgy kell önmagát a kutatás szolgálatába állítania, megnyugtató választ találnia emberi és szakmai dilemmáira. Verdery számára ilyen értelemben az európai modern történelem egyik legkeményebb titkosrendőrsége csak egy ürrég: az állandó megfigyelés, a közösség tagjainak félelme csak még jobban kidomborítja és láthatóbbá teszi azt a folyamatot és annak buktatóit, amelynek során a kutató a szerepeit meghatározza, azokat elismereti, idegenségével megküzd, és kapcsolatait a kutatókkal alakítja. Tézise és a terepmunkát valaha kipróbált kutatók számára igazán felforgató, végső megállapítása ez: a terepmunkás több tekintetben hasonlít a Szekuritátéval együttműködő alkalmi jelentgetőkre², mint korábban gondoltuk volna. Mindketten az emberi kapcsolatokból „élnek”:

„Bár mindkettő [az antropológus és a Szekuritáté – G. R.] lényegében kétértelmű kapcsolatokat alakít ki – a kutató arra törekszik, hogy rokonszenvenné váljon az adatközlők szemében, megkeresve a közös területet, majd felnagyítva azt, apró részletekkel sugallva azt, hogy mélyek az ismeretei, míg az interjúalany is valami hasonló dolgot tesz – a Szekuritáté megfigyelése nem teszi meg a következő lépést, és pedig azt, hogy megvizsgálja saját reakcióit. Az antropológus néha csak szakmai célokat szolgáló kvázi barátságokat alakít ki, máskor azonban a barátsága autentikus és mély lesz.” [saját ford. – G. R.] (406. o.)

A könyv tehát egy átfogó reflexió arra a folyamatra, ahogyan terepen a kutató megkonstruálja a szerepét a bennszülöttekkel való interakciói során (és ebben a Szekuritáté megfigyelése csak segítségére van azzal, hogy ráirányítja figyelmét az igazán nagy kihívásokra), de egyben egy fontos kísérlet is arra, hogy az elemzések számára rendszerint láthatatlan és érdektelen kutatói érzelmi reakciókat is megmutassa. Margaret Meadre hivatkozva írja, hogy „érzelmi reakcióink, ha fegyelmezetten használjuk őket, a legbiztosabb és legtökéletesebb módját jelentik annak, hogy mások életmódját megértsük” (230. o.). Erre építi fel az induktív vizsgálódás lehető legpontosabb összefoglalását:

„A kapcsolatok erejét én magam is megtapasztaltam. A Romániában töltött évekre gondolva rájöttem, hogy ha az elején Amerikában divatos elméletekkel érkeztem, és használtam (valamelyest gyarmatosító módon) arra, hogy formába öntsem az összegyűjtött „nyersanyagot”, minden egyes projekttel a témáimat és azok kezelését egyre inkább a terepen kialakított kapcsolataim alakították. A kollektívizálásról és dekollektívizálásról írt könyveim abból születtek, amit a falusiak nekem Ceaușescu bukása után mondani akartak, és nem a saját elméleti érdekeimből. A Szekuritátéről szóló dolgozatom pedig – amelyhez különben sosem vonzódtam volna – egy román kolléganóm javaslatából indult el.” (405. o.)

2 A köznyelvben használt *besúgást* erőteljes stigmatizáltsága miatt nem kívánom használni, a román és az angol nyelvben megítélésem szerint az *informant*, illetve *informer* kevésbé normatív. Köszönöm a megfelelő fogalom használatában nyújtott segítségét Horváth Istvánnak.

Minden olvasat szükségszerűen torzító abban az értelemben, hogy kiemel egyes témákat és rejtve hagy másokat. Így van ez a jelen recenzióval is. Verdery könyve lényegesen összetettebb annál, mint amit a kutatói szerepről és az érzelmek megfelelő komolyan vétele melletti érvelés során ír. Olvasás során újra végigkövethetjük vele az 1973 és 1988 ősze között több szakaszban végzett, összesen mintegy 40 hetes terepmunkáját, ha nem is szigorúan kronológiai sorrendben. A könyv több hangon „szólal meg”, és ezt a szerkesztés során használt eltérő betűtípusok is érzékeltetik: a szerző saját gondolatai mellett idéz korábbi terepnaplójából, amelyet nem csak saját feljegyzései között talál meg, hanem a szekusdosszié lapjain is, idéz terepről írt leveleiből. De megmutatja azt is, hogyan íródtak a Szekuritáté ügynökeinek jelentései, milyen hivatali fanyelven döntöttek a megfigyeltekről a tiszték, és hogyan jelentettek az együttműködést vállaló emberek. Végül pedig hosszú részleteket olvashatunk a 2008 utáni saját naplójából – abból, amelyben a jelentéseket olvasva saját érzelmeit rögzítette –, valamint a szintén 2008 után néhány érintettel, főleg a jelentéstevést vállaló barátokkal és szekus tisztékkel készített interjúkból. A könyv kiemelt témái közé tartozik az eddig említettek mellett a titok és az identitás, a mindennapi élet a kommunizmusban, a Szekuritátéval való együttműködés motivációinak és következményeinek megértése, valamint annak feltárása, ahogyan a megfigyelték ehhez utólag viszonyulnak.

A könyv két, egyenként 3-3 fejezetből álló részből épül fel. Az első, úgy is mondhatnánk, a tények közléséről szól. Ebben először a hetvenes, majd a nyolcvanas években végzett terepmunkát írja le. A fejezetek fő szervezőelve nem az időrendiség, hanem az a lencse, amelyen keresztül őt a Szekuritáté követte. A titkosszolgálat előbb amerikai ügynöknek, CIA-kémnek tekintette őt, majd magyar agitátornak, disszidensek pártfogójának, végső soron tehát a megfigyelés mindegyik mozzanatában a románok ellenségének. Az első rész egy hosszabb reflexióval zárul azokról a titkosszolgálati gyakorlatokról, melyeknek lényege az, hogy a megfigyelés során különféle identitásokat konstruáljanak a megfigyelték számára. Verdery az iratokban előbb a *Folclorista* (vagyis *A néprajzos nő*), majd *Vera*, végül *Vanessa* volt másfél évtized leforgása alatt, amely nevek egyben azt is tükrözik, hogy miként látták és láttatták őt – az időnként munkájukat felettesüknek is legitimálni kívánó – titkosszolgálati tiszték. A második rész három fejezetnek címe *Revelációk*, *Reflexiók* és *Epilógus*. Ezekben magát a megfigyelést, annak társadalmi közegét, illetve az antropológus terepen betöltött szerepeit próbálja megérteni.

Első terepmunkáját Verdery a Hunyad megyei Algyógy községhez tartozó Aurel Vlaicuban végezte. 1973 nyarán azzal a szándékkal érkezett 25 éves doktoranduszként az országba, melyről alig tudott valamit, hogy megértse, mivel magyarázható egy viszonylag kis kiterjedésű régióban a néprajzi sokszínűség. Feltevését, hogy ez az egyes közösségek eltérő gazdálkodásával és gazdasági tevékenységével magyarázható, kolozsvári mentora és segítője, a román néprajz kiemelkedő képviselőjének számító Mihai Pop professzor tanácsára, Hunyad megye déli részén fekvő településeken kívánta megvizsgálni. Erre azonban végül óvatlansága miatt nem került sor. Első, tájékozódó körútja során ugyanis frissen vásárolt Mobra robojójával a kudzsiri fegyvergyár közelébe került, ami gyanakvást váltott ki, és amit rendőrségi kihallgatás és a Szekuritáté által kijelölt, teljesen új terep követett. Itt az eltérő kontextus új kutatási kérdéseket eredményezett. Kolozsváron, Iași-ban és Bukarestben csak később, a 80-as években végzett terepmunkát, amikor a nemzeti ideológiákra összpontosított kutatásában. Ekkor már nem kémként, hanem a szocialista rendszer bomlasztásában érdekelt, a neve végén található „y” alapján pedig minden

bizonytalán magyar származású külföldiként könyvelik el. Ekkor a megfigyelési dossziében már nemcsak mint a *folkloristáról* beszélnek róla, hanem a (tévesen) feltételezett magyar kötődést érzékeltetendő *Verának*, majd *Vanessának* nevezik el. Doktori dolgozatának könyvváltozatának elején (1983) két olyan mottót³ helyez el, amelyet mélységesen sértőnek talál a román népre nézve nemcsak a Szekuritáté, hanem a korábban őt támogató kutatók és adatközlők is. Ezt követően az országgal szembeni lojalitását kérdőjelezi meg, illetve ez adja megfigyelésének elsődleges motivációját is: Verdery minden lépésének számontartása eszköz arra, hogy „jobb belátásra bírják”, illetve hogy megelőzzék azt, hogy Románia amerikai reputációjának⁴ árthasson.

A gyakran változó fedőnevek a kutatónőnek tulajdonított identitások változékonyságát, alkudhatóságát tükrözik. Ebben a folyamatban viszont nem csak a titkosszolgálat vesz részt, hanem maga az antropológus is, aki az őt befogadó közösség tagjaival kell, hogy elismertesse önmagát. Ehhez olyan identitáspanelet használ, amelyek ismerőssé, elképzelhetővé és végső soron elfogadhatóvá teszi az idegen kutatót a laikusok számára. Vagyis az alteregók – vagy Verdery fogalomválasztásával, a *Doppelgänger*ek – nemcsak a Szekuritáté koholmányai, hanem azok magának a terepkutatónak az eszköztárában is megtalálhatók. A húszas évei második felében járó egyedülálló nő ezért kezd terepkutatása során hamis karikagyűrűt hordani, hogy férjzett asszonyként komolyabban vegyék őt az adatközlők. Munkája során máskor *misszionáriusi* vagy *csempészszerében* tűnik fel, vagy előszeretettel vállalja fel a naiv, infantilis szerepet annak érdekében, hogy jobban megértse az őt körülvevő társadalmat. Ezek az alternatív identitások nem mindig ártatlanok; ellenkezőleg: legtöbbször Verdery problémás ikertestvéreivé válnak. Akkor is problémásak, ha a titkosrendőrség gyárt neki hamis identitásokat jobbra azért, hogy a megfigyelését legitimálja, de sokszor önnön zsonglörködését is elhibázottnak érzi. Amikor *csak* tanárként mutatkozik be, az nem jár olyan súlyos következményekkel, mint amikor óvatlanul kioktatóvá válik például a románok kérdéséről.

Az idegen közösségben folytatott részt vevő megfigyelés sikerességéhez elengedhetetlen az, hogy a közösség tagjai valamilyen plauzibilis magyarázatot találjanak a kutató jelenlétére és munkájára. Verdery azonban továbbmegy, és a könyv jelentős részében ír arról a felelősségről, amely a kutatót terheli, valahányszor részévé válik a közösségnek. A totalitárius rendszer megfigyelése csak láthatóbbá, nagyobb tétellel bíróvá teszi azt, ami voltaképpen minden etnográfiai munka során átgondolandó: milyen hatást gyakorol a kutatóra az antropológus, hogyan alakítja emberi kapcsolataikat, milyen következményekkel jár majd néhány hónapos jelenléte a közösségben. Verdery a dosszié elolvasása után úgy fogalmazott: „radioaktív”, fertőző volt. Mindenki, akivel kapcsolatba került, mindenki, akivel barátságot kötött, automatikusan a titkosrendőrség célkeresztjébe került, akár tönkre is téve annak életét. Az adatközlők védelme ki-

3 A második, a rövidebb, így hangzik: „Mi történik, ha három magyar találkozik? Zendülés. És mi, ha három száz találkozik? Egy vállalkozás. Végül pedig mi lesz, ha három román találkozik? Egy tolvajbanda” (falusiaktól származó vicc az 1980-as évekből).

4 1975 és 1988 között az Amerikai Egyesült Államok megadta Romániának a *legkedvezményezettebb nemzet* státuszt, amelynek legfontosabb előnyei a nemzetközi kereskedelem terén voltak. A nyolcvanas években a romló gazdasági körülmények miatt kiemelt tétje volt annak, hogy ezt az Egyesült Államok ne vonja vissza – például egy kedvezőtlenül nyilatkozó kutató megállapításaira hagyatkozva.

emelt jelentőséggel bírt ugyan a 70-es és 80-as évek Romániájában, de minden etnográfus egyik legfontosabb etikai követelménye is egyben.

A vizsgált közösségekben kialakított kapcsolatok, barátságok természete az etnográfia másik láthatatlan területe, amelynek a szerző nagy figyelmet szentel. Verdery terepmunkája egyszerűs mind az érzelmek története: a csalódásé, amikor munkájában elakad, és az őt odautazásával kisegítő mentor, illetve partner iránt érzett háláé; a mély szereteté, amelyet házigazdája, illetve nagyon sok adatközlője iránt érez; a szexuális vonzalomé, amelyet megváltozott, „könnyedebb” terepi habitusának tud be; a félelemé és a megalázottságé, amelyet megfigyeltként a terepen megél; a tépelődésé, hogy igaz barátságokat köt-e a közösségekben, és nem végső soron egyfajta kizsákmányolás-e munkája; és végül: a dermedtségé, az árulásé és a félelemé, amelyek egyszerre zúdulnak rá a jelentések ezer oldalainak olvasása során.

Verdery 1973-ban a reflektálatlan antikommunizmus amerikai hagyományával érkezik Romániába, ám visszatérve hazájába, az anyag feldolgozása során, valamint az egyre markánsabb baloldali akadémiai közeg megismerése révén neomarxistává válik. Talán ennek is van némi szerepe abban a nyitottságban és önkritikában, amellyel önmaga szerepét mind a globális viszonyrendszerek közepette, mind pedig az egyéni interakciók szintjén látni tudja. Romániában kutató amerikai antropológusként fokozatosan döbben rá arra, hogy miként keretezte a hidegháború tudományos megismerését a hetvenes éves elején, azonban legalább annyira problematikus számára a kutató és kutatottak között kialakult aszimmetrikus viszony, amely nem is lehet ennél kiegyenlítettebb. Ezek a barátságok, bármennyire mélynek is érezze azokat, nehezen válnak autentikussá, hiszen ő mindig szerepet játszik a terepen, míg a kutatottak teljes valójukban tárnak fel előtte. Ez a gondolat olyannyira meghatározza viszonyulását a megismert romániai emberekhez, hogy amikor több jóbarátjáról is kiderült, jelentett róla, hosszas tépelődés után felmenti őket. „Csak 2013-ban (öt évvel azután, hogy először elolvastam a rólam szóló jelentéseket) merült fel bennem, hogy éppen a besúgás tette azt lehetővé, hogy olyan sűrűn vendégül lásson az otthonában [...] A megfigyelés gyakran egy szocializációs forma.” (133. o.)

Azt legalább Geertz óta tudjuk, hogy *igazán benszülötté nem tudunk válni* a terepen, és viszonyaink a kutatott közösséghez, annak tagjaihoz igen sokrétű. Verdery adatközlőinek őszinte vágya volt az, hogy *jó színben tüntesse fel a románokat, és ne árton nekik*, és sokan mélységesen csalódnak benne, amikor bántó mottókat helyez első könyve elejére. Verdery maga őszintén megszereti azokat, akik beavatják őt életükbe, gondolataikba, miközben küzd e barátságok instrumentális jellegével, majd később az árulással. Hogy mennyire sajátos helyet alakít ki magának a román társadalomban, mi sem mutatja jobban, mint a Szekuritátéhoz, a jelentésekhez, az áruláshoz való viszonya. Miközben a körülmények folytán elkezd a titkosrendőrség etnográfiajával foglalkozni, korábbi – jelentéstevést vállaló – barátaival és korábbi szekus tisztékkel interjúkat készíteni, teljes romániai környezete azt várja tőle, hogy elhatárolódjék a Szekuritátétól, annak szereplőitől, elítélje azokat. Ezt viszont csak nehezen tudja megtenni a kutató, aki első sorban a megértésre és nem az ítékezésre törekszik.

A könyvet – talán a szerző szándékaitól is eltérően – én nagyon mély és nagyon önreflexív *antropológiai módszertani* szöveggként olvastam. Újszerű és felszabadító azokról az érzelmi reakciókról, megélt tereptapasztalatokról olvasni, melyekről az etnográfusok rendszerint hallgatnak. A *My Life as a Spy*ban Verdery nem a Szekuritáté áldozatának szerepét osztja magának, hanem a titkosrendőrség tevékenységét alkalomnak tekinti arra, hogy szembenézhesen saját kutató-

munkája következményeivel. A terepnek az antropológus rengeteget köszönhet: az emberek bizalmát és idejét, a lehetőséget a világ megértésére, önmaga álláspontjainak tisztázására és végső soron magának a kutatói szerepnek a megkonstruálására. Álljon zárásképpen itt egy részlet azokból a (kutatói) szembenézésekből, amelyek a könyv legnagyobb értékét adják:

*„Belevetettem magam ezekbe a kapcsolatokba, még el is túloztam a dolgot. Itt van a vakmerő fiatal nő, aki megnyilvánul, de aki nem nagyon védekezik. A kutató nő saját maga kutatási eszköze: ha ellenőrzöd magad, ha védekezel, nem fog sikerülni. De ez azt is jelenti, hogy az árulás lehetősége a Szekuritáté besúgóinak árnyékában még erkölcsstelenebb dimenzióval bővül: **a Szekuritáté visszaél a kutató nő terepi gyakorlataival azért, hogy önmaga ellen fordítva saját maga vehesse hasznát.** És nemcsak önmaga ellen, hanem azok ellen is, akik a Szekuritáté célkeresztjébe kerültek. Mégis az az ironia, hogy nekem a „kommunizmus” mint közeg **megkönnyítette** azt, hogy belevessem magam a dolgok közepébe, és hogy visszatérjek egy féktelenebb énemhez. Részben, szomorúságom abból is fakad, hogy ez most megszűnt, hiszen szocializmus nélkül a környezet visszafordíthatatlanul megváltozott. Nostalgiát érzek?” (257. o.)*

Etnicitás és lakodalmi kultúra Gyimesben

Recenzió Balatonyi Judit *A gyimesi lakodalmak. Közös kultúra és különböző identitások?* című könyvéről (Balassi Kiadó, 2017)

A könyv tárgya a gyimesi csángó lakodalmak komplex vizsgálata. Az elemzett leghangsúlyosabb etnográfiai anyag a lakodalom rítusrendszerét öleli fel. A szerző emellett jelentős teret szentel az úgynevezett gyermeklakodalmak vizsgálatának, a lakodalom kulturális örökségként való (helyi) reprezentációs kísérleteinek elemzésére is.

A bevezető fejezetek az etnográfiai elemzés kontextualizáló, kutatásmódszertani, valamint szakirodalmi, elméleti támpontokat felvázoló részeit követően a vizsgált régió társadalomtörténeti vázlatát nyújtják. Bemutatják a gyimesi csángó kultúra legfontosabb jellegzetességeit és azt, hogy a különböző elitek hogyan próbálják modellálni e kultúráról forgalomba kerülő reprezentációkat. Kiemelik a Gyimes-reprezentációk jelentőségét a gyimesi csángó etnicitás termelésében, és részletesen bemutatja az ebben a folyamatban érdekelt intézmények (egyházak, politikum, iskola) tevékenységét. Kihangsúlyozzák az egzotikumfogyasztásra és autentikusságélményre koncentrálódó magyarországi turizmus jelentőségét a helyiek saját kultúrájukhoz való viszonyának megváltozásában, a helyi örökségesítő folyamatok beindulásában, a kultúra áruvá, fogyasztói szolgáltatássá való válásában.

A harmadik fejezet első része a könyv szűkebben vett témáját vezeti be, a lakodalmazás során mozgósításra kerülő intézményesedett társadalmi kapcsolatokat (például komaság, szomszéd-ság, család, barátságok stb.) és az ezeket szabályozó normarendszert modellezi. E fejezet a könyv egyik leglényeglátóbban megírt elemző fejezete. Tartalmazza a házasságkötés rítusa során aktivizálódó helyi közösség működésének feltárását, az ekkor mozgásba jövő szociális, gazdasági, etnikus, sőt szimbolikus/mágikus imaginációk bemutatását.

A könyv számos egyéni meglátásra épülő, eredeti és önmagában is élvezhető etnográfiai sűrít magába, amely a gyimesi társadalom működését a lakodalom rítusa során a maga komplexitásában tudja megragadni (pl. 5. fej.). Például a lakodalom rítusakor aktivizálódó társadalmi kapcsolatok és elköteleződések rendszerét, a lakodalmazás gazdasági, szociális, és mágikus aspektusait. Képes megmutatni a normákkal és annak megsértésével kapcsolatos családi és személyes dilemmákat, a vegyes házasságokkor aktualizálódó narratív stratégiákat, amelynek során a normarendszer újratárgyalása, „kibillentése” történik. Ezek a rendkívül eredeti részek a kutatásba bevont családokkal kiépített kapcsolat mélységére utalnak, amelyek ugyanakkor a kutató által ismertett etnográfiai anyagok hitelességét legitimálják. Ilyenek például a terhesség eltitkolásával kapcsolatos megfigyelései, amelyek szerint a diskurzusok szintjén a normát annak ellenére fenntartják, hogy a gyakorlatban (a kutató adatai szerint) a terhesség korai fázisában

¹ A szerző néprajzkutató, a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet tudományos kutatója. E-mail: petilehel@yahoo.com

történi lakodalmas ma már meglehetősen gyakorinak számít. Ugyanilyen eredetiek a lakodalmi specialisták, a *gazdák* a hagyományhoz való viszonyulásával, valamint újításaikkal kapcsolatos megfigyelései, vagy a menyasszony tisztaságával kapcsolatos öltözködési normák funkcióváltásával, a divat jelenségkörébe való átszivárgásával kapcsolatos meglátásai, és a példák sorát számos hasonlóval bővíthetném. A szerző ezen megfigyelői és elemzői kvalitásai a fejezetet záró esettanulmányokban is megmutatkoznak, amelyek arra is alkalmasak, hogy nemcsak magának a rítusnak a szerkezetét, hanem az események előkészületét és utótörténetét is bemutassa, számos rituális mozzanatot konkrét helyzetekben figyeljen meg és értelmezzen. Például a lakodalom szokáselemeinek mágikus vonatkozásai esetében is, amelyek nem a szerző elvont interpretációi, hanem a szereplők maguk is mágikusként értelmezik azokat, s amelyeket a szerző megfigyelésén túl remek illusztratív interjúrészekkel is alátámaszt.

A gyimesi román és magyar lakodalmi kultúra bemutatásán túlmenően elemzésének központi problémája közé tartozik az identitásnak a lakodalom kontextusában való megjelenésének vizsgálata. A szerző könyvében annak megértéséhez próbál közelebb kerülni, hogy a gyimesi társadalomban a házasságkötés rítusa, valamint ennek folklorizmusreprezentációi (a gyermeklakodalmak) milyen szerepet játszanak az identitáskonstrukciós folyamatokban, hogyan válnak a strukturális szinten azonos szerkezetű rítusok a különböző etnicitások alkotóelemeivé, illetve mi történik az etnikus normától való eltérést jelentő vegyes házasságok (lakodalmak) esetében. E problémakörök vizsgálatához kiindulópontként a szerző a hibriditás koncepcióját használja. Hipotézise szerint a gyimesi lakodalmak vizsgálatával a gyimesi kultúra és identitás hibrid jellegét lehet bizonyítani. Véleményem szerint az interetnikus és multikonfessionális erőterekben létrejött gyimesi kultúra esetében még talán elfogadható a hibriditás koncepciója, az identitás esetében azonban e fogalom használata számos problémát vet fel. Legalábbis erre utalnak a dolgozatban felhasznált, mint említettem, elsőrendű minőségű etnográfiai leírások, interjúrészek. A könyvben elemzett etnográfiai anyag nem bizonyítja azt, hogy többes etnikus kötődést feltételező hibrid identitásokról lehetne beszélni, ehelyett a gyimesi csángók esetében az etnicitás markáns határteremtő, téttel bíró jelenségeivel van dolgunk, magyar és román identitású csoportokkal. E hibrid kultúra táptalaján (nevezzük most annak) bizonyos helyzetekben (elsősorban a környező más kultúrájú csoportokkal való viszonymentén) a román és magyar identitások új tartalommal bővíthetnek, amelyek főként a kulturális csoportonállóság és a lokális hovatartozás kifejezésére használt, csángó etnonima használatában jutnak érvényre.

Balatonyi Judit, aki alapos ismerője a gyimesi társadalomnak, pontosan érzékeli a gyimesi társadalom etnicitásjelenségeit is, és számos helytálló megállapítást tesz e jelenséggel kapcsolatban. Azonban a hibriditáskonceptió tág, definiálatlan értelmezési keretként való alkalmazása helyenként ellentmondásokat teremt az értelmezésben és a kutatás premisszáiban is. Túlzott jelentőséget tulajdonít például a magyarok szociális hálójában jelen lévő román kapcsolatok és a vegyes házasságok etnikai demarkációs vonalak átrajzolásában játszott szerepének. Nincs rá bizonyíték a dolgozatban, hogy az interetnikus kommunikáció hozzájárulna a hibrid identitások újratermelődéséhez, még akkor sem, ha a vegyes házasságok számának gyarapodásával összefüggésben lehet.

Csak néhány példa a szerző által felsorakoztatott etnográfiai anyagból a „kőkemény”, román–magyar etnicitás működtetésének mélységére, ha úgy tetszik, az általa meglehetősen éle-

sen kritizált „esszencialista identitáskonceptiók” létezésére a gyimesi társadalomban: A szerző remek szemmel veszi észre a szülők attól való aggodalmát, hogy gyermekük vegyes házasságot kössön. A vegyes lakodalmak esetében a gyimesiek különös gonddal járnak el, hogy nehogy etnikai érzékenységet sértsenek (nem éneklük például a magyar himnuszt). Az interetnikus lakodalmakon részt vevő személyek beszámoltak a kutatónak olyan élményekről, amelyek etnikai értelemben vett identitásukat sértették, stb. Egy lakodalmi gazda arról számol be egy interjúhelyzetben, hogy a szokásos (etnikailag homogén) lakodalmaktól eltérően a vegyes lakodalmak esetében teljesen tudatosan szerkezetében módosítja a rítus szokásos lezajlását. Nem lehet az etnicitás játéktérén kívül értelmezni ugyanezen gazda azon elszólását sem, amely szerint ő a vacsora elején ugyan még románul szokta üdvözölni a román vendégeket, „*aztán reggel már úgyis mindenki tud magyarul*” (Balatonyi, 2017: 158), azaz a mulatozás hevében lazulnak az etnikus játéktér merev szabályai, és *kiderül*, hogy a románok is tudnak magyarul.

Balatonyi Judit végső soron az antropológiai terepmunka legnagyobb kihívásának sikeresen tudott megfelelni/eleget tenni, annak, hogy a kutató a történések „mélyére” lásson, a kultúra törvényszerűségeit annak belső rendje és összefüggései szerint értse meg. Balatonyi Judit erre való tehetsége és törekvése állhat könyve legnagyobb erényének háttérében: a közösség belső működésének mély ismeretéből táplálkozó antropológiai szituációk, helyzetek és rítusok leírása, azok egészen apró, finom, jelzészzerű kulturális jelentéseinek feltárása. A megfigyelt helyzetekre, rítusokra alapozott elemzései ezért mindig megbízhatóak, emellett élvezetes olvasmányok.

Társadalmi szolidaritás és felelősségvállalás a magyar nemzeti képzetrendszerben

Recenzió Zakariás Ildikó *Jóteköny nemzet. Szolidaritás és hatalom a kisebbségi magyarok segítésében* című könyvéről (MTA TK Kisebbségkutató Intézet – Kalligram Kiadó, 2018)

Bizonyára a legtöbb olvasó számára egyáltalán nem ismeretlen az a szituáció, amikor jó szándékú adományozók gyakorlatilag „lomtalanításnak” használják a jótekönykodást (erre történik utalás a könyv 185. oldalán is): legyenek ennek okai mindazok a képzetek, amelyek a különböző ideológiákhoz, a centrum-periféria és a modernizációs lejtő diskurzusához társulnak, vagy egyszerűen csak a tüzetesebb utánajárás hiánya, a felszínes empátia. Ennek egyik szemléletes példája nemzeti keretekben a műgonddal összeállított, kisbusznyi magyar nyelvű könyvadomány, ami egy olyan határon túli magyarok lakta településre érkezik, ahol a lakosság 99,5%-a nem tud olvasni magyarul, és beszélni is csak annak fele.

Zakariás Ildikó könyve, a *Jóteköny nemzet* is pont ezt a rendkívül izgalmas, időszerű és a mindennapokban is egyre több embert foglalkoztató témát tárgyalja: a társadalmi szolidaritás és felelősségvállalás, a jótekönyvség és az önkéntesség, az erkölcsi kötelezettségek bonyolult és komplex ügyét. Konkrétan a jót tevés kérdését nemzeti keretekben; annak is az alulról, a civil szféra, a magánszemélyek és informális csoportok oldaláról szerveződő változatát.

A szerző értelmezése szerint a jótekönykodás egy többszereplős viszonyrendszer, amelyben világosan körülhatárolt a célcsoportba tartozók (a jótekönykodásban történő részvételre érdekesek) köre, a segítségnyújtás formája és tartalma. A nemzeti szolidaritás területén gyakorolt jótekönykodás hátterében a nemzeti ideológia mint folyamat áll, vagyis a közös cselekvés és tapasztalat át is írhatja a jótekönyvség előre meghatározott, például a címzettekre és az érdemessegre vonatkozó értelmezési kereteit: ráadásul a címzetteknek a segítség elfogadása mellett lehetőségük van a részvétel elutasítására is. A jótekönyvség mint a különbözőségek és azonosságok közötti interakciók gyakorlati színtere tehát maga is visszahat a nemzeti ideológia értelemtartalmára, átírja, átalakítja „az érdemesesség és kötelek, valamint a kizárások koncepcióit és az adók és kapók közti viszonyokra, hierarchiákra, alá- és fölrendeltségekre vonatkozó elképzeléseket” (Zakariás 2018: 15).

Ennek megfelelően Zakariás Ildikó a nemzeti szolidaritás mikropolitikájának működését megvilágító kérdéseket feszeget könyvében, például az alábbiakat: milyen feltételek mentén kerülhet egy bizonyos egyén vagy csoport a megsegített emberek célcsoportjába; minek a függvénye a segítség elfogadása vagy elutasítása; létrejöhetnek-e konszenzuális helyzetértelmezések a

¹ A szerző etnográfus, kulturális antropológus, a Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszékének egyetemi adjunktusa. E-mail: lajosvera@yahoo.co.uk

segítés során, és milyen formában; kik és milyen hatást gyakorolnak a jelentésekre, és mitől függ ezek kialakulása (Zakariás, 2018: 14)? Ebben a keretben tehát fontos lesz annak vizsgálata egyrészt, hogy a nemzetről, nemzeti azonosságról és szolidaritásról alkotott elképzelések miként alakítják a filantropia gyakorlatait, a cselekvők interakcióit, másrészt, hogy ezekben a találkozásokban az azonosság és elkülönböződés milyen képzetei jelennek meg, alakulnak át, és maga a jótékonyág gyakorlata, a cselekvés ezeket hogyan termeli újra, változtatja meg (Zakariás, 2018: 39).

A könyv első két fejezete a téma elméleti kérdéseit tárgyalja, elsőként a jótékonyág, filantropia, önkéntesség és adományozás elméleti megközelítéseiről olvashatunk, majd arról, hogy a nacionalizmus kutatások milyen megállapításokat tesznek a nemzeti szolidaritás működéséről. A második fejezet azt mutatja be, hogy a segítség folyamatában tetten érhető hatalmi dinamikákat és viszonyokat, a segítő–segített pozíciók közötti aszimmetriákat, a különböző elismeréspolitikákat, az empátia, a gondoskodás és az intimitás témakörét milyen elméleti keretekben tárgyalja a vonatkozó szakirodalom. Nagyon izgalmas, ahogy az elméleti háttér kibontásával párhuzamosan válnak egyre konkrétabbá a kutatási kérdések, mindazok a problémák, amelyeket a szerző megérteni és elemezni kíván. A mikroszintű nézőpont megkövetelte annak vizsgálatát is, hogy a segítő imperatívusz milyen ideológiái termelődnek a különböző intézményes keretekben: a magyarországi és kisebbségi magyar politikai és kormányzati mezőben, a történelmi egyházak intézményes és diszkurzív terében, a közoktatásban és a médiában (3. fejezet).

Zakariás Ildikó szociológus, aki kvalitatív kutatás keretében terepmunkát (résztvevő megfigyelést) végzett, és interjúkat készített a nemzeti szolidaritás működésének alulnézeti megközelítéséhez (módszertan – 4. fejezet), továbbá a kiválasztott programok szervezeti dokumentumait elemezte (elsősorban a honlapon található információkat). A jót tevés mikropolitikájának feltérképezését célzó kutatói érdeklődés számára a segítség folyamata a kutatás tárgya, vagyis maguk az interakciók az adó és kapó felek között, és a találkozások aktusában elképzelt, elvárt helyzetek és megélt, átélt tapasztalatok, illetve azok elbeszélése. Ez a perspektíva rákérdez arra is, hogy mi történik az elvárásoknak nem megfelelő tapasztalatokkal, ezek vajon újrajrják-e az ideológiákat és a különböző képzeteket, illetve ez miként valósul meg, miben érhető tetten (Zakariás, 2018: 54). A segítség folyamatának feltárása érdekében a szerző megfigyelte és interjúkkal feltérképezte a jót tevésben részt vevő mindkét szereplő, mind a támogatottak, mind a támogatók oldalát a szemtől szembeni találkozások során – magyarországi és határon túli helyszíneken is.

A kutató a nemzeti ideológiák vezérelte jótékonykodás négy különböző színterét elemzi, ebből három iskolai program keretében valósul meg, egy pedig határon túli gyerekek magyar nyelvű iskoláztatását támogatja (5. fejezet – az egyes programok jellemzőit és a kvalitatív adatokat két táblázat foglalja össze áttekinthető formában [Zakariás, 2018: 118–119]). Az első színtér egy budaörsi és egy magyar többségű kárpátaljai iskolát összekötő testvériskolai program; a második egy budapesti gimnáziumban szervezett, az anyanyelvpolás gondolata köré fonódott táboroztatási program, amelynek keretében kárpátaljai és moldvai csángó gyerekek nyaralnak a Balatonnál; a harmadik pedig egy szentendrei egyházi rend kárpátaljai magyar és cigány gyerekeket célzó, sokarcú karitatív tevékenységét foglalja magában. A nemzeti szolidaritás negyedik példája a moldvai csángó keresztszülőprogram.

A résztvevő megfigyelés nagyszerű lehetőség arra, hogy a kutató maga is megfigyelje a mindennapi élethelyzeteket, a spontán beszédeseményeket, az ezekben részt vevő emberek egyéni perspektíváját a „maga természetes közegében” (vö. Zakariás 2018: 120), a társadalmi gyakorlatokat és az azt értelmező beszédet, a jelentésekért vívott küzdelmet (*negotiation*). A hétköznapiak reflektált és nem tudatosított folyamatait, eseményeit is egyaránt megfigyelhetők és a kutatás tárgyává tehetők ezzel a módszerrel. A szerző nemcsak a fent nevezett programokon (táborokban, keresztszülőknek szervezett budapesti eseményeken és moldvai utazásokban) vett részt, és az egyéni narratívákban térképezte fel a jóról és a jót tevésről alkotott elképzeléseket (a kapcsolódó előzetes tudást és annak szerepét a cselekvésben, magát a segítség gyakorlatát és az ennek során keletkező ismereteket, továbbá a kettő viszonyát és egymásra hatását), hanem mindezeknek a civil szervezeti szinten keletkező és megragadható jelentéseit is vizsgálta, illetve azt is, ahogyan az egyéni és a szervezeti szint kölcsönhatásban áll egymással. A jótékonykodás elbeszélésének és a cselekvéseknek, az adás, a segítség és az elfogadás tetteinek együttes tanulmányozása azért is különösen fontos lehet, mert a „szándékok nem feltétlenül öltenek testet” és a „tettek nem feltétlenül szándékoztak” (Zakariás, 2018: 123) ezekben a helyzetekben.

A résztvevő megfigyelés ugyan lehetővé tette a jót tevés gyakorlatában kialakuló cselekvési terek kölcsönös egymásra hatásának és az érzelmi reakcióknak, a személyesség, a gondoskodás intim viszonyainak a megfigyelését, ugyanakkor maga a reflexív és munkájához tudatosan viszonyuló kutató számol be arról, hogy „ezekben az interjú helyzetekben az alanyok számára a kérdező folyamatosan potenciális keresztszülő, potenciális turista, potenciális támogató volt, ami a látószöveget, amelyen keresztül betekinteni engedték a támogatott életvilágokba, jelentősen korlátozta” (Zakariás, 2018: 121). Ennek okán felmerülhet a kérdés, vajon a segítség folyamatának tanulmányozásához hozzájárult volna-e és mennyiben az olyan terepmunka, amely a támogatott közösségeket a saját szociokulturális életviláguk hétköznapi keretei között vizsgálja, például megfigyeli a magyarországi utazásokra és táborozásra készülődés időszakát, az ebben a keretben keletkező cselekvéseket és a jót tevés címzettjeként létrehozott jelentéseket a családok és az egyén, illetve a moldvai terep esetében a magyarórák szintjén.

A munka egyik nagy erénye, amellett, hogy témaválasztása nagyon izgalmas, aktuális, és a könyv jelenleg az elsők egyike hazánkban, hogy szemléletesen és meggyőzően mutatja be a segítség folyamatában részt vevő szereplők – támogatók és támogatottak – sokszínűségét, egyéni perspektíváját, személyes mozgásterét és viszonyát a jót tevéshez. Például nagyszerűen kirajzolódik az, hogy a csángókutatásban sokszor homogénnek tekintett „csángómentők” (a keresztszülők, illetve az egyéb oktatási, egyházi és egészségügyi stb. kérdésekkel foglalkozó támogatók) igenis nagyon sokfélék, személyiségükből és egyéni életpályájukból következően eltérő módon viszonyulnak a nemzeti keretekhez kötődő társadalmi szolidaritás kérdéséhez a képzetek és a gyakorlat szintjén egyaránt. Különösen tanulságosak tehát azok a részek, amelyekben a jót tevés mikropolitikájában megjelenő különböző szereplők személyes hátterével, társadalmi gyakorlataival és értelmező narratíváival, illetve azok változásával ismerkedhetünk meg – legyen szó a támogatókról (6. fejezet) és a támogatottakról (7. fejezet) vagy a két fél közötti, gondoskodással és intimitással telt személyes kapcsolatokról (8. fejezet).

A csángókat támogatók közötti azonosságokat és elkülönböződéseket, függetlenül a közös szervezeti kerettől, jól szemlélteti például Éva és Zsuzsanna esete. Éva nyugdíjas történelemtanár, aki „reflektálatlanul fogyasztja a csángókról szóló etnicizált nemzeti diskurzust” (Zakariás,

2018: 137), és a Magyarországra érkező csángó gyerekeket folkegrotikumként mutatja be a legkülönfélébb helyzetekben – teszem azt azon a misén, ahol a két csángó gyerek keresztszülőjeként is funkcionáló Mátyás-templomi kórus énekel, vagy a cirkuszban. Ugyanakkor a három évtizedig afrikai és ázsiai országokban egészségügyi dolgozóként tevékenykedő, ötvenes évei közepén járó Zsuzsanna a nemzetközi fejlesztés keretei között értelmezi a csángók és a segítség összefüggéseit. Nemcsak csángó gyerekek szervez rendszeresen tábor, hanem egyéb jótékonyági programokban is részt vesz. A csángókra vonatkozó tevékenységét a harmadik világbeli jótékonyági aktivizmusa hatja át: a magyar iskola támogatása egyrészt a magyartanulás terepe, másrészt, és ez is ugyanolyan súllyal esik a latba, az számára egyben általános szocializációs és oktatási funkcióval bír. Zsuzsanna azért vesz részt a csángó mozgalomban, mert céljának érzi a gondoskodást a csángó gyerekekről, és felelősséget érez velük szemben. A gyerekek javát szolgáló anyagi támogatás megszerzése érdekében rendszeresen ki, illetve fel is használja a nemzeti képzeletet, például megismerteti a népviseletbe öltöztetett csángó gyerekeket potenciális adományozókkal „... és ha... kérek pénzt, akkor már van fogalmuk, tudják, hogy kik azok a csángók” (Zakariás, 2018: 145). Mindkét szereplő hagyományos népviseletbe öltözteti a csángó gyerekeket, és népdalokat tartalmazó folkműsort rendez másoknak, de jelentős eltérések figyelhetők meg a cselekvéseket vezérlő célok és a hiányra, az érdemességre vonatkozó értelmezési keretek között.

Az esetelemzések és az egyéni szintű leírások azonban nemcsak a szereplők sokszínűségének az érzékeltetését teszik lehetővé, hanem kifejezetten szemléletesen mutatják be azt, hogy a szerző a kutatási tapasztalatok szintjén mit ért a folyamatként értelmezett nemzeti ideológia alatt, és az empirikus adatok alapján miként mennek végbe a nemzeti narratívák, képzetek és a jótékonyág gyakorlása közötti kölcsönhatások, a kettő miként formálja egymást. Például a támogatók oldalán (6. fejezet) milyen kontextusokban megvalósul személyes találkozások során és egyéni összefüggésekben történik az inadekvátnak érzett máságtapasztalat elfedése, a hiánynarratíva és az érdemesség újraírása a hátrányos helyzet felerősítésével, az autenticitás kihangosításával vagy a nemzeti keretezés újraalkotásával, alternatív ideológia beemelésével (Zakariás, 2018: 167–172). Roppant izgalmas arról példákat olvasni, hogy a jót tevés folyamatában a nemzeti képzetek milyen cselekvéseket hívnak életre, milyeneket tartanak fenn és sorvasztanak el, illetve, hogy a személyes tapasztalatok miként hatnak vissza a találkozási helyzetek értelmezésére, vagyis a társadalmi gyakorlatokban miként termelődik újra az ideológia, milyen képzetrendszer erősíti meg vagy lehetetleníti el a célcsoport támogatásának fennmaradását.

A segítettek szemszögének (7. fejezet) összetettségét és a támogatottak mozgásterét tárgyaló rész az alábbi kérdéseket feszegeti: 1. hogyan jelennek meg a támogatók ideológiai a címzettek számára a jótékonykodás interakcióiban, illetve ezekre milyen hatalmi és elismerésviszonyok épülnek; 2. a támogatottak milyen alternatív keretbe helyezik a jótékonyági gyakorlatokat (Zakariás, 2018: 182). A segítők oldalán megjelenő elvárásokhoz történő igazodás vagy az azzal szembeni ellenállás (teszem azt a programokban való részvétel megtagadása) nagyon érdekes példája a vendéglátás, ami, a szerző értelmezésében, egy olyan eszköz, amely sikeresen hat az elismerésmegvonás, az érdemesség megkérdőjelezésének ellenében. Egyrészt a helyiekről alkotott, szegénység- és civilizálatlanságelképzeléseket a vendéglátás során át lehet alakítani a tisztelet és elismerés helyzeteibe, másrészt ez lehetővé teszi az aszimmetrikus csereviszony átforgatását.

sát, átértelmezését szimmetrikus kapcsolattá, és végül a közös étkezések során mód van a lokális viszonyokat nem figyelembe vevő, idegen képzetek elfedésére (Zakariás, 2018: 204–205).

A vendéglátás közösségteremtő ereje és a személyes kapcsolatok nagyban hozzájárulnak a gondoskodás és intimitás tereinek kialakításához. A támogatottak és támogatók közötti interakciókat és a személyes kapcsolatokat tárgyaló részben (8. fejezet: Gondoskodás és intimitás a játékonkodásban) nagyon szépen kibomlanak azok a lehetőségek és eszközök, amelyekkel a felek élni tudnak, tudatosan vagy öntudatlanul is élnek akkor, amikor a nemzeti elképzelésrendszer és a támogatóprogram ideológiája nem biztosít megfelelő keretet az adott találkozási helyzetek, az egymás idegenségét és hasonlóságát felismerő szituációk értelmezéséhez. Ilyen lehet például a román nyelv használata vagy a saját támogatottak egyedi esetként kezelése és elkülönítése a támogatóprogram ideológiájától (a falujában magyart tanuló, majd Jászvásárban középiskolába ment keresztgyermek esete). A személyes találkozások, a családlátogatások és vendégeskedés során a segítők oldalán mindeközben kialakul a jótékonyság jóságának mércéje: vagyis az a vezérelv és egyben a támogatók viselkedését is alakító önreflexív törekvés, hogy miként lehet jól és „tapintatosan” adni és elfogadni, viszonzni a segítettek anyagi és szimbolikus befektetését a vendéglátásba (Zakariás, 2018: 229–230).

Különösen izgalmas az a felvetés, hogy vajon a támogatók oldaláról a helyi életvilág személyes megtapasztalásának köszönhetően a nemzeti keretetéssel szemben érzett kritikák bekerülnek-e, és amennyiben igen, milyen formában a programok intézményi szintű értelmezései közé és a társadalmi nyilvánosságba. Ugyanakkor feltehetjük a kérdést, hogy jelen esetben nem arról van-e inkább szó, hogy a programok finanszírozásának és így fenntartásának biztosítása megköveteli a nemzeti keretézést? Ergo annak módosítása egy önmaga létét fenyegető veszélyforrás lenne? Mindebből az is következhet, hogy a nemzeti képzetrendszer mozgósítása valójában elsősorban egy kifelé szóló megélhetési stratégia, és a programot működtetők egy belső szocializációs folyamat során avatják be az újonnan érkezőket a helyi tapasztalatokat és a támogatottak igényeit jobban integráló tudásokba a programokban a jelentésekért folytatott versengés terepén.

A könyvben szemléletesen és következetesen elemzett a segítség folyamata, és a szerző őszintén szembenéz a továbbgondolásra szoruló és újabb kutatásokat igénylő kérdésekkel is. A munkát egyaránt haszonnal forgathatják a társadalmi szolidaritással, a szolidaritás politikájával és az etnicitáskutatással foglalkozók, továbbá az inspirációt jelenthet a segítség egyéb kontextusokban megfigyelhető gyakorlatait vizsgálók számára is.

Kustán Magyarai Attila¹

Miért létezik az EU és hol a helye a világban?

Recenzió Böröcz József *Az EU és a világ. Kritikai elemzés című könyvéről* (Kalligram Kiadó, Budapest, 2018)

Eredetileg 2009-ben megjelent, aztán 2018-ban magyar nyelvre is lefordított könyvében Böröcz József az Európai Unió problémáját egyik legérzékenyebb pontján ragadja meg: milyen sors vár az öreg kontinensre a kínai *Egy Övezet – Egy Út* projekt mellett? Az EU, amelynek a szerző álláspontja szerint szerepe „globálisúly-növelési eszközként” szolgálni „az amúgy kóros súlyéltelenségben szenvedő, a középjövedelműtől a jómódúig terjedő európai államok tőketulajdonosi osztálya, államszervezete és polgárai számára”, kiszámíthatatlan jövő elé tekint nemcsak a kínai kezdeményezés miatt, hanem Donald Trump amerikai elnök globális magatartásának köszönhetően is. Könyvében globális és történeti összefüggések sorát alkalmazva fogalmaz meg – mondhatni kompromisszum nélküli – kritikákat az EU-val szemben, olyan kérdésekre keresve választ, mint a politikai-gazdasági konstrukció létrejöttének okai, működési mozgatórugói, kilátásai.

BEVEZETŐ. ÁLLAM, BIRODALOM, EGYÉB?

A könyv bevezetőjében leírja: az EU történelmi, geopolitikai és gazdasági szerkezetét kívánja megvizsgálni, arra keresve választ, hogy milyen céllal, okkal, jelentőséggel bír ez a szervezet – azonban ezzel egy időben a kapitalizmus globális történetét is vizsgálja az EU-n keresztül.

Rávilágít arra, hogy bár első látásra az EU felfogható államként – hiszen vannak választások, parlament, weberi értelemben vett bürokrácia, Bizottság és így tovább –, nincs végrehajtó apparátusa, sem valódi alkotmánya, sem jogosítványa arra, hogy tagállamot szankcionáljon.

Ezt követően vázolja fel könyve paradigmákhoz való viszonyulását: mint írja, az összehasonlító-történeti paradigma problémája, hogy az elemzésekben hajlamos mellőzni a globális rendszert mint olyant, míg a világrendszer-elmélet képviselői bár átfogóbb nagyságrendet elemeznek, az állami vagy kisebb intézményi és szervezeti elemzési egységeket hajlamosak ignorálni. Ő maga az EU-t és a nyugat-európai integrációt a történeti makroszociológiát alkalmazva elemzi.

A továbbiakban – arra kérdezve rá, hogy birodalom-e az Unió – kifejti azt is, az EU-t illető 21. századi elemzéseket olvasva arra jutott: ezeket „nem egy, hanem egyenesen három »visszalépés« – az európai szolipszizmusba, a jelenbe és »Brüsszelbe« való visszahátrálás – jellemzi”.

¹ A szerző újságíró, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem kulturális antropológia szakának végzettje. E-mail: miacimem@gmail.com

A NYUGAT-EURÓPAI GEOPOLITIKA NEMEZISÉRŐL

A továbbiakban Böröcz arra vállalkozik, hogy a nyugat-európai integráció hosszú távú folyamatait értelmezze Európa „hatalomméret”-problémájának tükrében. Kiindulópontja a modernitás előtti afro-eurázsiai területeken észlelhető kilenc kereskedelmi övezet, amelyet Janet Abu-Lughod 13. századi térképéből kölcsönzött. A „Szibéria, Kína, Japán és Dél-Kelet-Ázsia csendes-óceáni partvidékétől Közép- és Nyugat-Ázsián, Kelet- és Közép-Európán, Dél-Ázsián, az Arab-félszigeten, Kelet és Dél-Afrikán át Afrika és Európa atlanti-óceáni partvidékéig” terjedő területen az emberiség közel 95%-a élt ekkor, Nyugat-Európa azonban „megdöbbenően jelentéktelen” szereplő még, részben mert a kereskedelmi hálózat legkisebb területű alrégiója, részben pedig, mert csupán egyetlen másik körzettel áll rendszeres árucseres-kapcsolatban, peremhelyzetéből adódóan. Hogy a helyzete még rosszabb legyen, ötszáz külön joghatóságra tagolódva létezik, az Oszmán Birodalom és az Orosz Birodalom létrejötté és erősödése miatt pedig a keleti terjeszkedés is elképzelhetetlen számára mind hatalmi, mind gazdasági értelemben. Ennek tudható be egyébként – írja a szociológus –, hogy Kelet- és Délkelet-Európa társadalmainak „megkésétt tőkés fejlődése” és alternatív útjai alakultak ki, hiszen könnyebben tagolódtak be az afro-eurázsiai rendszerbe, mint a nyugatiba.

A Nyugat hátrányai jól magyarázzák ugyanakkor, hogy a problémákat és a terjeszkedési törekvéseket miért az Európán kívüli világban próbálták megoldani – a következő évszázadokban ez vezet a gyarmatosító politikához.

Felvetődik az a kérdés is, hogy a 18–21. század közötti globális kapitalizmusban a nyugat-európai vállalkozói és állami sikerek mennyiben annak következményei, hogy a világ többi részére kényszerített szabályok az ő versenyképességüket szolgálják – ezzel csökkentve gyengeségük adta strukturális hátrányaikat.

Visszatérünk a modern gyarmatosításhoz: ez rögtön meghatszorozza a közvetlen gazdasági összeköttetéseket, így Afro-Eurázsia leggazdagabb régiójává válik Nyugat-Európa – emellett az amerikai kontinens is bekerül a játszmába. Mivel a területi terjeszkedés égető szükséglet, a politikai hatalmi szétterjedettség ellenére is felmerül egy birodalom eszméje már a 16. századtól. Mégis erőszakra specializálódó államokat működtetnek, és külön-külön próbálják meg az afro-eurázsiai kereskedelembe kapcsolódást. Böröcz tárgyalja a gyarmatosítás hajtómotorjait, illetve azt is, hogy egyáltalán hogyan érhettek el, hogy korábban létező kereskedelmi hálózatokba nyomulnak be.

A továbbiakban gazdasági mélyfúrásokra vállalkozik a szerző. Első ízben a mai nyugat-európai államok gazdasági teljesítményét vizsgálja meg, rámutatva: 1500-ban már jelentős eltéréseket lehetett tapasztalni, Hollandia jelentős előnyével. 1700-ra az ország „történelmi csúcsra” ért, miközben Nagy-Britannia is folyamatosan emelkedett, majd veszítette el vezető szerepét. Böröcz szerint azonban nem elég csak a rátákra figyelni: kiemeli a gazdasági súly fontosságát: a 16. század küszöbén ugyanis Itália és Franciaország gazdasági súlya volt a legnagyobb, az Egyesült Királyság jelentéktelen volt e tekintetben. Kimutatja azt is, hogy a gyarmatosítás ugyan tönkretette Dél-Ázsiát, és csökkentette Kína globális súlyát, tönkretette az afrikai kontinenst és kiküszöbölte az Oszmán és a Habsburg Birodalmat mint vetélytársakat, nem járt a nyugat-európai partnerek súlyának növekedésével. A brit gyarmatosítás következményeként ugyanakkor az Egyesült Államok globális súlya jelentősen megnövekedett, és még Oroszország, majd a

Szovjetunió is. A szerző szerint a tanulság, hogy a súly növelése belső korlátokba ütközhet, Nyugat-Európa államai pedig „valószínűleg elérték modern kori növekedésük határait”, miközben a felhalmozási ráta jelentősen növekedett.

A GLOBÁLIS URALOM SZERKEZETVÁLTOZÁSÁRÓL

Az afro-eurázsiai rendszert az átalakulások kétféleképpen érintették: korábban elszigetelt részeket is bevontak ebbe, ráadásul mindez Nyugat-Európa-központúvá vált. Böröcz a fejezetet ennek a rendszernek létrejöttére, működésére és összeomlására szenteli.

Mindenekelőtt birodalmi viszonyok típusait tisztázza: az első a belső uralmi viszony, amely a birodalmi centrumok és a körükbe tartozó alattvalók kapcsolatát jelöli, a második homóarchikus birodalmi kötelék, amely a centrum és az alárendelt egységek viszonya. A harmadik típus a birodalmak közötti kapcsolatokat jelöli. Mindemellett két birodalomtípusról ír a szerző: az egybefüggőkről és széttagoltakról, amelyeket tengerentúli gyarmatbirodalmaknak nevez.

Az utóbbi jelentőségéről írva rávilágít: ez a struktúra terjed ki a világra később, és ez javítja a nyugat-európai hatalmak helyzetét – miközben az Európán kívüli társadalmak alárendelt helyzetbe kényszerültek. Ezt a modellt ugyanakkor többen is megkísérelték lemásolni a kontinensen belül és kívül – teszi hozzá. A továbbiakban részletes leírást kapunk arról, hogy a gyarmati hálózatok hogyan alakultak és változtak az évszázadok során, egészen a 20. század derekáig, amikor a gyarmatbirodalmak mérete drasztikusan csökkent, 2007-re „jelentősen összezsugorodott”.

A fejezet utolsó oldalain Böröcz átveszi a gyarmatosítás elterjedését és hanyatlását, kiemelve ebben a magánvállalatok központi szerepét, és a tényt, hogy a gyarmattartó társadalmak sokáig nem tudták, mi történik valójában a gyarmatokon. Kitér arra is: a nyugat-európai államok beföldön a profitelsajátító osztályok uralmát védték meg, lehetőséget adtak a gyarmatokon a nyugat-európai polgárság uralmának újratermelődéséhez, globális geopolitikai szinten pedig a fennálló feszültségeket közvetlen konfliktussal „kezelték”, ha más megoldás nem működött. Mindez a „politikai” (idézőjel a szerzőtől) mező három részre válását is jelentette: a belföldi problémákra, „gyarmatügyekre” és „külpolitikára” válást.

Böröcz felvázolja: a nyugat-európai terjeszkedés mellett jelentősége van annak, hogy az Európán kívüli gyarmatbirodalmak között is versengés indult el, illetve polarizálódtak „egyes államföldről, birodalmi hierarchiák belső hatalmi viszonyai”. A gyarmatosítás során bár kiterjeszhetővé vált egy saját érdekeket érvényesítő globális rendszer, az egybefüggő birodalmak esetében ez nem működött, így „metaszintű” rivalizálás alakult ki a gyarmati és egybefüggő birodalmak között. Éppen Kína ellenállása kellett ahhoz, hogy érthető legyen: elfogytak az új területek, amelyeket gyarmatosítani lehet. Ezután bomlott meg az együttműködés-, versengés- és konfliktusminták közötti egyensúly. A második világháború okozta pusztítás ugyanakkor fontos szerepet játszott abban, hogy az európai államok új magatartását kikényszerítő rendszer jöjjön létre.

A TULAJDONVISZONYOK GEOPOLITIKÁJÁRÓL

A könyv következő fejezetében Böröcz az államszocialista országok világrendszerre gyakorolt hatását írja le. Mint megjegyzik, a globális tőke uralmának új kihívást jelent az 1917-es orosz forradalom, az EU megértése szempontjából szintén fontos szerepe van a jelenségnek. Úgy véli, az államszocialista társadalmak története fontos, hogy megértsük a jelen globális ellentéteket.

A szerző erős kritikával illeti a témát érintő szakirodalmat (annak legalábbis általános vonásait), ő maga ehhez híven igyekszik árnyaltan megközelíteni az államszocialista országoknak a marxi hagyatékhoz való viszonyulását, illetve azt a posztkapitalista logikát, amely többé-kevésbé meghatározta azokat. Mint leírja: Marx és Engels számára egy új társadalmi rend szocialista, amennyiben a munkaerő termékének mások általi magánkiszajátítását a magántulajdon törvénytelené teszi, illetve amennyiben az államot a munkásosztály uralja, és bekövetkezik egy gyors technológiai és gazdasági fejlődés, a társadalom előnyére. Böröcz a „létezett államszocialista” országok meghatározásakor az első kritériumot választotta ki.

Mint azt statisztikai adatokkal igazolja, a szocialista gazdaságok globális gazdaságtörténete sikeres, miközben a prognosztizált szocialista forradalom elmaradt, az örökös fenyegetettség pedig jellemezte viszonyát a kapitalista államokkal – ahogyan Böröcz megjegyzi, „a birodalmi rivalizálás minden megkülönböztető jegyét magukon viselték”, miután a magántulajdonon alapuló kizsákmányolás intézményeinek eltörlése frusztrációt okozott. A Szovjetunió a fenyegetésre centralizációval válaszolt, ez pedig évtizedekre korlátozta a belső átalakulásokat, reformokat.

A gazdasági erőt illusztrálandó, a szerző kitér arra: az államszocialista gazdaságok részesedése a bruttó világermelésből 18-20% körül volt, és 1989-et követően is a teljes értékűtől 18,9%-át tették ki. A nyolcvanas évek már a hanyatlás korszaka volt, ezalól pedig csak Kína és Vietnam felívelő pályafutása jelentett kivételt. A monolitikus egység-képtől eltérően Böröcz hat különböző mintát mutat ki: az első a Szovjetunió és Lengyelország fordított U-ja, a második egy ingadozást követően erőteljes növekedés Kínában, a harmadik egy hosszú növekedés utáni erőteljes zuhanás Romániában, Jugoszláviában, Bulgáriában; a negyedik fordított U, majd két-dimenziós összehúzóadás az NDK-ban, az ötödik mérsékelt, lassú növekedés, majd süllyedés Csehszlovákiában és Magyarországon, végül a hatodik a folyamatos lecsúszás, elsősorban a kis, perifériás országoknál. Rámutat arra is, egységes tömbről már csak azért sem lehet szó, mert a KGST és a Varsói Szerződés soha nem volt teljes átfedésben.

A szerző kitér arra is, a tulajdonviszonyok globális geopolitikája és az EU összefüggéseinek egyik fontos eleme a regionalitás, az államszocialista átalakulások esetében ez egyértelműen kimutatható – az összeomlást vizsgálva hasonló eredményre juthatunk.

Mint azt leírja: a világgazdaság, amennyiben regionális szerveződését vesszük figyelembe, három centrumrégióval bír: Észak-Amerikával (ahol az USA hegemon regionális hatalom), Nyugat-Európával (amelynek csúcsán az EU áll), illetve Kelet-Ázsiával, ahol Kína és Japán versengett a regionális hegemoniáért.

Következtetéseiben úgy fogalmaz: Kelet-Európában az államszocializmusok bukása Európán kívülre helyezte a „rendszer-verseny” színhelyét, ez pedig komoly lehetőségeket nyitott a nyugat-európai tőke előtt. Mindemellett a kilencvenes évektől a tulajdonviszonyokkal kapcsolatos konfliktusok törésvonala Ázsiába került így át.

A SÚLY RUGALMASSÁGÁRÓL

Böröcz a második világháborút követő jelentős változásokról leírja: gyökeresen megváltoztak a geopolitikai-gazdasági körülmények, és bár a nyugat-európai államok formális függetlensége helyreállt, egyrészt a gyarmati uralom legitimitása megszűnt, másrészt a belföldi osztályviszonyok felborultak. Eközben a Szovjetunió, ha nem is gazdaságilag, de geopolitikai értelemben az USA vetélytársává vált – ez pedig sürgette a nyugat-európai integráció folyamatát, különösen, hogy újabb országok váltak államszocialistává.

Mint azt a szerző megjegyzi: a nyugat-európai átalakulás koncentrikus körök kiépítésével leírható, a földrajzi mag köré. Az első fontos kör a Marshall-terv, a második a NATO létrehozása, a harmadik az EU-é. Böröcz szerint a Marshall-terv meglehetősen szerény segélynek számított, fontosabb geopolitikai következményekkel – hiszen úgy volt megalkotva, hogy a Szovjetunió visszautasítsa azt.

Böröcz az EU és NATO bővülését részletezve kitér arra: a két szervezet közötti nagy átfedés járul hozzá ahhoz, hogy az EU miért nem válik állammá – azaz a külső védelem NATO általi biztosítása az EU-tagállamok számára. Ez a helyzet kizárja „a szervezett erőszak pán-nyugat-európanizálását”, miközben az EU folyamatosan átalakulóban van.

Mint azt a szerző felvázolja: az Európai Unió növelte a tagállamok és az USA érdekeltségét a nyugat-európai államok fennmaradásában és integritásában, a gazdasági és politikai működéshez elégséges mozgásteret hagyva. Felvillant egy hálózatrendszert, amely a geopolitikai sikertörténetet magyarázza: az első eleme ennek az EU-központot tagállamokhoz fűző kapcsolatrendszer, a második a kormányközi szervezeteken keresztül gyakorolt globális befolyás, a harmadik a „keleti bővítés”, a negyedik pedig az EU-ban levő multinacionális vállalatok részvétele a nemzetközi hatalmi folyamatokban. Az első elemet tárgyalva kifejti: az EU egyfajta metaállamként működik a tagállamok fölött, azonban nincs végrehajtó apparátusa, amely így eltávolítja az EU-t az állampolgároktól. A második elemet tárgyalva ismét kitér a NATO és EU viszonyrendszerére, illetve azokra a kormányközi szervekkel fenntartott kapcsolatokra, amelyekben hatalmas erőt képvisel – a Világkereskedelmi Szervezetben például, írja a szerző, az EU „egyetlen hatalmas szavazatösszehangoló (...) tárgyaló gépezet”. A harmadik elemről írva kijelenti: a „keleti bővítés”, pontosabban a tagfelvétel gazdasági és geopolitikai szempontból „egyértelműen az EU-nak kedvez”, a szuverenitás részleges felmondásához egy távoli jövőhöz kapcsolt ígéret társul. A negyedik elem tárgyalásakor leírja: erőteljes lobbitevékenység zajlik a transzatlanti piac megvalósításáért, „az EU alapjában véve »elitpaktum« a világ néhány leghatalmasabb cége (...) és a brüsszeli központ »politikai vállalkozóinak« nevezett csoport között”.

Böröcz szerint az Európai Uniót vizsgálva az összes érintettet érdemes vizsgálni, a tagállamoktól a vállalatokon át a különböző dinamikákig. Az EU ugyanis „tisztá” marad a legkülönbefélebb ügyekben, legyen szó a NATO-ról, multinacionális vállalatokról, amelyekhez társadalmi és környezetromboló erőszak kötődik. Míg tehát az EU mint metaállam nem birtokol erőszak-eszközöket, az elszámoltathatóság kérdésével sem kell szembesülnie – írja a szociológus.

Az EU ugyanakkor nem tekinthető születőben levő globális államnak, ambíciója csupán Európára korlátozódik, többek között azon létező felfogás miatt, amely az „európaiságot” hirdetve egy hierarchikusnak tekintett világban Nyugat-Európát a csúcsra képzeli.

A szerző az EU összetett szerkezetét vizsgálva visszatér a globális súly kérdéséhez: míg a tag-államok a világössztermék kevés százalékát adják ki, az EU mint szereplő már a húsz-harminc százalék közötti sávba kerül. Bár ez a lépés békés úton hozott létre egységes aktort, az EU-n kívüli résztvevők mozgásterét szűkítette – sőt az EU a gazdasági súly terén a globális egyenlőtlenségek „módszeres és egyre erősebb forrása”.

Az EU-t államisággal kapcsolatos terheinek hiánya meglehetősen rugalmassá teszi, egyebek mellett, mert egymást válthatja az egységes fellépés és a „nemzetállami” megjelenés a nemzetközi szinten – jó példa erre az ENSZ, amely közgyűlésében az USA-nak egy szavazata van, az EU-nak viszont 28. A bővülés ráadásul folyamatosan újabb államapparátusokat épít be a hatáskörébe, amelyeket nem köteles fenntartani vagy újratermelni. Kelet-Európa betagozódása nemcsak a gyártókapacitást és munkaerőt jelenti, hanem földgázot, kőolajat, elektromos áramot és más nyersanyagokat is, amelyek Nyugat-Európa biztonságához járulnak hozzá, ugyanakkor a belbiztonsági, határvédelmi, katonai és hírszerző apparátus is rendelkezésükre áll így – figyelmeztet a szerző. Hozzáteszi: a NATO-n keresztül az USA szintén befolyást szerez a régióban, mintegy ütközőzónává alakítva azt át.

Böröcz szerint amennyiben a TTIP megvalósulna, az olyan befolyást jelentene a világgazdaság fölött, amely nem maradna politikailag fenntartható, és a két fél közötti konfliktusokat is erősítené. Az EU „megdőbentően rasszista közös bevándorlási politikája” fokozottá teszi a centrumországok és a világ többi része közötti konfliktust, ez pedig egységes ellenálláshoz vezethet utóbbiak részéről, az „észak–dél” választóvonalon.

Böröcz könyve kiutat mutat egyrészt a provinciális, vulgárisan nacionalista EU-értelmezésekből, amelyek meglehetősen népszerűnek mutatkoznak (nemcsak) a kelet-közép-európai régióban, de azokat a magasatos narratívákat is tompítja, amelyek egy értékorientált, humanista Európai Uniót vizionálnak, amely ráadásul maradéktalanul képes ezeket az értékeket képviselni – másokkal és önmagával szemben.

